

НІКЛАС ЛУМАН

**ЧАС
І СИСТЕМНА
РАЦІОНАЛЬНІСТЬ**

Київ
«Центр учбової літератури»
2011

УДК 115
ББК 87.21
Л 84

*Це видання здійснене за підтримки
російського науково-освітнього закладу
«ІрлСМ» (Інститут Ритмології Євдокії Марченко)
у рамках наукового проекту «Час у дзеркалі науки»*

Переклад з німецької та упорядкування Михайла Бойченка

Луман Н.
Л 84 Час і системна раціональність.– Перекл. з нім. – К.: Центр учбової літератури,
2011. — 224 с.

ISBN 978-611-01-0249-0

У даному виданні зібрані основні тексти видатного німецького філософа та соціолога Ніколаса Лумана, присвячені проблемі часу. Ці уривки з основних його творів та спеціальна програмна стаття цілісно представляють одну з найбільш оригінальних та амбіційних теорій часу, згідно якої час постає водночас як особливий вимір реальності і соціальний інструмент зміни реальності.

Призначається для фахівців з філософії, соціології, історії та всіх, хто небайдужий до власного часу.

УДК 115
ББК 87.21

ISBN 978-611-01-0249-0

ЗМІСТ

Час планування життєздатних систем.	4
Системне конструювання соціальної реальності як умова можливості майбутнього (<i>передмова перекладача</i>).	5
СВІТОВИЙ ЧАС І СИСТЕМНА ІСТОРІЯ.	7
ЦІЛЬОВЕ ПРОГРАМУВАННЯ.	50
СТРУКТУРА І ЧАС	113
ТЕМПОРАЛІЗАЦІЇ.	207

ЧАС ПЛАНУВАННЯ ЖИТТЄЗДАТНИХ СИСТЕМ

Довгоочікувана збірка перекладних праць Нікласа Лумана «Час і системна раціональність» покликана допомогти осягнути масштабність системної теорії, оскільки її розуміння неможливе без знання чисельних праць та статей цього видатного філософа сучасності. Необхідність даного перекладу актуалізував проект «Час у дзеркалі науки», ініціатором проведення якого в Україні виступила російська науково-освітня установа ІрлЄМ (Інститут Ритмології Євдокії Марченко). Науково-дослідна діяльність Інституту Ритмології спрямована, передусім, на відкриття сутності часу, розуміння його природи та генези, а також дослідження впливу даного феномену на розвиток потенційних можливостей людини.

Своєчасність перекладу праць Нікласа Лумана стала результатом науково-методичної діяльності організаторів проекту «Час у дзеркалі науки», в межах якого проводився конкурс на кращі переклади робіт зарубіжних вчених з тематики часу. Таким чином, світовий досвід розуміння та інтерпретації феномену часу наблизився до інтересів нашої інтелектуальної спільноти.

Книга «Час і системна раціональність» є синтетичним об'єднанням статей та розділів монографій, що були написані Нікласом Луманом у різні періоди його творчості. Час у системній теорії розглядається в якості стратегії вирішення системою власних задач. Ритм часу, його тривалість обумовлені внутрішніми характеристиками та є релевантними для кожної системи. Відповідно, соціальні системи функціонують через поведінку людини і разом з тим час різних соціальних систем має узгоджуватись між собою.

Розуміння специфічності оригінальної концепції Лумана дозволяє осягнути цілісність соціальної системи, в якій час є соціальним селективним механізмом, що уможливорює здійснення соціального програмування. Дана книга є сукупністю унікального знання, що відкриває можливі «метapersпективи», завдяки інституалізації яких можна було б зробити досяжним вищий ступінь індивідуальної відповідальності. Ця нова теорія планування, в якій відкриваються механізми вирішення системою власних задач та її раціонального оформлення, дозволяє переосмислити наявні та можливі стани як власної поведінки, так і поведінки соціальної системи. Така перспектива є необхідною умовою для удосконалення форм соціальної реальності. Саме тому «Час і системна раціональність» має зацікавити кожного, хто має намір осягнути соціальну реальність у її системній життєздатності.

СИСТЕМНЕ КОНСТРУЮВАННЯ СОЦІАЛЬНОЇ РЕАЛЬНОСТІ ЯК УМОВА МОЖЛИВОСТІ МАЙБУТНЬОГО

(передмова перекладача)

Ніклас Луман (1927—1998) залишається провідним фахівцем у галузі сучасної соціальної теорії, попри те, що понад 10 календарних років пройшло з того часу, як його не стало внаслідок захворювання на рак. Цей парадоксальний у його стилю виклад факт якнайкраще ілюструє ту оригінальну концепцію часу, яку створив і розвивав усе життя цей видатний мислитель сучасності.

Справа полягає в тому, що майбутні впливи теоретичної діяльності Лумана були ним свідомо запрограмовані як один із закономірних результатів функціонування системи науки як невід'ємної складової ансамблю соціальних систем. І збереження цих впливів після смерті Лумана наочно демонструє аутопоетичність, тобто особливо стійку форму саморозвитку соціальних систем, які еволюціонують відносно незалежно від еволюції фізичного світу, світу організмів і світу психічних систем (особистостей як носіїв психіки).

«Відносно» означає, що фізичні, органічні та психічні системи, діючи кожна за власною програмою самовідтворення, створюють лише своєрідні рамкові умови функціонування соціальних систем, не втручаючись у внутрішню детермінацію (програмування) соціальних процесів. Поки ці рамкові умови формуються, можна говорити про певну залежність соціальних систем від вищезгаданих інших, але лише у тому сенсі, як залежні програми, які визначають функціонування комп'ютера (software), від того технічного обладнання, яке забезпечує їх виконання (hardware). Звісно, без «заліза» ніяка програма не запрацює, навіть якщо це залізо от-от вже перестане бути власне залізом і стане нейронами (як у майбутніх поколіннях електронно-обчислювальних машин (ЕОМ)). Але ніяке «залізо» не може визначити змісту того, чим носієм воно є. Більше того, на відміну від ЕОМ соціальні системи базуються також на селективних процесах, які передбачають опертя на цілі і цінності, які недоступні для сучасних ЕОМ.

Втім, для Лумана достатнім було виявити сутнісну відмінність принципу дії соціальних систем від систем технічного характеру (від найпростіших, до найскладніших, включаючи суперкомп'ютери та інформаційні мережі). Технічне ніколи не визначатиме суті соціального, як і усе інше «залізо», воно лише може уточнювати рамкові умови реалізації соціальних процесів. Відмінності здійснення соціального програмування пов'язані зі специфічними селективними процесами, які лежать в основі функціонування соціальних систем. І час є одним із таких соціальних селективних механізмів — звісно, йдеться передусім про соціальний час, хоча за згаданих вище умов свої часткові впливи мають і астрономічний, і біологічний, і психічний часи.

Чітко відмежувавши соціальний час від інших різновидів часу, можна оцінити належним чином його власну внутрішню диференціацію, яка власне і уможливило його селективність. Йдеться про те, що Луман розглядає соціальний час як принципово плюральний, тобто співіснує велика кількість різновидів соціального часу — з різною швидкістю та розмірністю перебігу, з різною інтенсивністю, обсягом охоплення соціальних груп. Можна говорити про світовий час, маючи на увазі час глобалізованого людства, а можна говорити про системні історії різних соціальних груп, із взаємоузгодження і селективності яких і народжується цей світовий час.

Нарешті, не можна не згадати теми рефлексивності соціального часу у Лумана. Дійсно, соціальний час в усіх його різновидах функціонує «об'єктивно», тобто незалежно від свідомості індивіда як складової психічної системи — тобто це соціальна об'єктивність.

Однак, ця соціальна об'єктивність передбачає опертя на свідомість у іншій якості, а саме у якості складової комунікативного механізму опрацювання системних завдань. Саме у комунікації рефлексія набуває тих рис, які у новітній філософії досліджують феноменологія та аналітична філософія — ці риси можна об'єднати тією можливістю, яку отримує рефлексія, а саме конструювати реальності, в тому числі реальність соціальну.

Але, як можна прочитати між рядками, Луман схильний вважати, що рефлексивна комунікативність залишається незадовільно опрацьованою (не доведеною до логічного завершення) у кожній з наявних філософських традицій, тому він, звертаючись до обох з вищезгаданих (передусім до Е.Гуссерля у феноменології та Т. Парсонса у аналітичному реалізмі соціальної теорії), намагається запропонувати своє розв'язання завдання теоретичного осмислення суті комунікації. Таке сутнісне і послідовне осмислення можливе лише на системних засадах. Створюючи свою теорію соціальних систем, Луман укорінює феноменологічну, аналітичну, семантичну тощо концепції комунікації у системну раціональність. Тому соціальний час у версії Ніколаса Лумана — це водночас те ж саме і дещо більше, ніж внутрішня свідомість часу феноменологів, чи час як характеристика станів свідомості або особлива функція мовлення у аналітичній традиції або навіть специфічній мовно-смисловий куш, особливий спосіб організації значень у семантиці.

Час у Лумана є специфічно соціально програмованим. Це означає, що певною мірою ми маємо справу з часом як заданою нам програмою, яка потребує виконання — більш або менш безумовного, але завжди за допомогою соціальних засобів, але певною мірою час також може бути запрограмованим нами самими — як для нас самих, так і для інших людей. Цією мірою минуле, сучасне і майбутнє перестають бути сталими і незмінними (як це було для традиційних суспільств), але набувають певної варіативності і реєстру модальності (від необхідності до імовірності). Це потребує радикального переосмислення не лише всієї соціальної реальності як системно організованої, але і переосмислення власної поведінки і власного бачення цієї соціальної реальності, яке може цю поведінку корегувати. Таке персональне завдання постає не лише перед кожним серйозним дослідником суспільства, але й перед кожною людиною, яка хоче бути успішною у своїй діяльності, яка під системним кутом зору завжди є участю у комунікаційних процесах за умов сучасного високодиференційованого інформаційного суспільства.

Дане видання являє собою збірку, яка складається як з окремих творів, спеціально присвячених темі часу, так і присвячених темі часу розділів праць, які складають основний доробок Ніколаса Лумана як засновника однієї з найбільш амбітних і самодостатніх сучасних соціальних теорій. Ці твори і уривки представляють послідовне заглиблення Лумана у проблематику часу і відображають три основних періоди його еволюції.

Перший — від теорії формальних організацій і до створення власної версії теорії соціальних систем. Час постає тут як важливий вимір функціонування соціальних систем — через програмування діяльності особистостей у форматі організацій.

Другий — класична теорія соціальних систем Лумана, де чітко розмежовано соціальні та психічні системи. Виявлено значущість часу як одного з важливих засобів самовідтворення соціальних систем у режимі аутопоезису.

Третій — розробка Луманом питань самоспостереження і самоопису як пріоритетних, у тому числі — для виявлення епістемологічних засад самопізнання соціальних систем. Час постає як особливий аспект таких самоспостереження та самоопису.

Відповідно, перші дві частини цієї книги представляють перший період, третя — другий період і є частиною класичної праці Лумана «Соціальні системи», а четверта презентує третій період, представлений теоретичним заповітом Лумана — через підрозділ праці «Суспільство суспільств».

Михайло Бойченко

СВІТОВИЙ ЧАС І СИСТЕМНА ІСТОРІЯ

Щодо зв'язків між часовими горизонтами
і соціальними структурами суспільних систем*

Наївне відношення людського життя до його власної історії можна по-різному руйнувати рефлексивно. Однією можливістю є вбачати у тому, що минуло (*Vergangene*), особливу предметну царину і запитувати щодо умов його пізнання. У цій перспективі, якщо прагнуть сцієнтифікувати пізнання спогадів, запитують про умови, за яких таке пізнання з необхідністю набуває наукової значущості, якщо результати дослідження історії отримують інтерсуб'єктивне визнання. Якщо в основу покладено таку «епістемологічну» перспективу, приймається як доведене, що те, що минуло є таким, що вже відійшло на даний момент; і далі, що з усієї повноти того, що об'єктивно минуло, можна обирати придатні для дослідження теми з погляду інтересів пізнання. Можна згадати ідеологічне викривлення таких інтересів пізнання (завжди — інтересів *пізнання*), однак його з більшим або меншим оптимізмом, але все ж вважають таким, що втрачає свою силу. Соціальну історію слід тоді осмислювати як наукову дисципліну, що має справу з пізнанням минулих соціальних структур і процесів. Вона могла би залучати для експертного судження про зв'язки і як допоміжний селективний засіб соціологічні теорії, які були визнані як сучасні і виправдали себе як придатні у дослідженні. У цьому сенсі для історичного дослідження можна було би використовувати щось на кшталт теорій про зв'язки між суспільною диференціацією, автономією систем-часток і символічною генералізацією¹.

Право і можливість, у такому трактуванні, тут не повинні піддаватись критиці. Не варто, втім, втрачати з поля зору того, що тим самим перестрибують інші царини проблематики, яка також є в

* Ця частина даної збірки є ранньою, але програмною статтею Нікласа Лумана у часописі «Кольнський часопис з соціології та соціальної психології» — німецьке видання: Luhmann N. *Weltzeit und Systemgeschichte. Über Beziehungen zwischen Zeithorizonten und sozialen Strukturen gesellschaftlicher Systeme* // *Kölner Zeitschrift für Soziologie und Sozialpsychologie: Sonderheft 16*. — Opladen, 1972. — S. 81—115.

¹ Пор. — щоправда, з великою дистанцією від історичного дослідження, яке спирається на надійніші джерела — *C. N. Eisenstadt, The Political System of Empires, New York-London 1963; Talcott Parsons, Societies: Evolutionary and Comparative Perspectives, Englewood Cliffs, N. J., 1966; його ж, The System of Modern Societies, Englewood Cliffs, N. J., 1971.*

компетенції соціологічної теорії. Вони стосуються соціальних умов конституювання часу та історії. Конституювання темпоральних модальностей та селекція того, що є у них релевантним, не є лише питанням пізнання; вони самі роблять себе предметом розгляду. Це доводиться визнавати, якщо приймати осмислені, самоселективні людські досвід і дії, яким притаманна можливість рефлексії щодо їх власної селективності, у якості предмета як соціологічного, так і соціально-історичного дослідження. Тією мірою, якою соціологічна теорія включає в себе проблему смислу², часовість стає конституюючим виміром свого предмету і вже не може трактуватися лише як умова пізнання предмету.

Можливо, історичне дослідження могло би звільнити від «історичної свідомості» свого предмета суспільство, яке воно досліджує — саме як спадкоємець старої, спільної для всіх часів omniscientia Dei (всезагальної науки про бога — лат.)³. Цілком може також бути — шлях туди далекий і лише розпочатий, якщо досі часовість предмету аналізували лише для того, щоб пізнати, від чого і як доводиться інколи абстрагуватися.

Щоправда, у соціології загальним місцем є те, що часова свідомість є відмінною у різних соціальних системах і залежить від їхньої соціальної структури⁴. На перший погляд, ця теза опрацьовується як темп перебігу життя, стислість у часі і широта релевантного дії часового горизонту — особливо також як економічні чи «буржуазні» аспекти часу. Все це, втім, у кращому разі є лише часткові аспекти загальної проблеми часу. Крім того, у теорії громадянського суспільства від Гегеля до послідовників Маркса дискутували щодо історичності кожної разу нового сучасного су-

² Щодо цього *Niklas Luhmann*, *Sinn als Grundbegriff der Soziologie* // *Jürgen Habermas / Niklas Luhmann*, *Theorie der Gesellschaft oder Sozialtechnologie — Was leistet die Systemforschung?*, Frankfurt 1971, С. 25—100.

³ Порівняння може водночас слугувати вказівкою на нерозв'язні логічні проблеми такої одночасності двох часових рівнів. Пор. щодо цього *Arthur N. Prior*, *The Formalities of Omniscience* // *іюго ж*, *Paper on Time and Tense*, Oxford 1968, С. 26—44.

⁴ Пор., напр., *Pitirim A. Sorokin/Robert K. Merton*, *Social Time: A Methodological and Functional Analysis* // *The American Journal of Sociology* 42 (1937), С. 615-629; *Pitirim A. Sorokin/Clarence Q. Berger*, *Time-Budgets of Human Behavior*, Cambridge Mass. 1939; *Meyer Fortes*, *Time and Social Structure: An Ashanti Case Study* // *Meyer Fortes*, Ред., *Social Structure: Studies Presented to A. R. Radcliffe-Brown*, 2-е видання, New York 1963, С. 54-84; *Wilbert E. Moore*, *Man, Time, and Society*, New York-London 1963; *Elliott Jaques*, *The Measurement of Responsibility*, London 1956; *Murray A. Straus*, *Deferred Gratification, Social Class and the Achievement Syndrome* // *American Sociological Review* 27 (1962), С. 326-335; *Georges Gurvitch*, *The Spectrum of Social Time*, Dordrecht 1964; *George W. Wallis*, *Chronopolitics: The Impact of Time Perspectives on the Dynamics of Change* // *Social Forces* 49 (1970), С. 102-108.

спільного стану свідомості та засобів її рефлексії — у цьому випадку все ще без чіткого розмежування з постановкою питання у теорії пізнання⁵. Наш подальший розгляд переслідує мету зібрати воедино ці окремі елементи з допомогою абстрактних постановок питання системною теорією. Необхідно показати, що соціальні системи конституують час, часові горизонти і визначені розгортання часових релевантностей, а також як вони їх конституують. І «конституують» не повинно означати «продукують» або творять *ab nihilo* (з нічого — лат.), але повинно означати — роблять наявною їх осмисленість як умови створення і редукції складності.

Тим самим ми обмежили себе темою цього збірника — часовим горизонтом минулого (*Vergangenheit*). Конституювання відкритого майбутнього — за умови застосування тотожного системно-теоретичного підходу — потребує додаткового розгляду.

II

За допомогою системно-теоретичного підходу спочатку можна інакше, ніж зазвичай, розрізнити переживання досвіду і діяння. Під переживанням досвіду ми розуміємо само-досвід доступного процесу свідомості настільки, наскільки така селективність приписується не системі, яка здійснює селекцію, але її навколишньому світу⁶. Приписування селективності (і до того ж конституювання переживання досвіду та діяння) можливо лише на підставі свідомо встановленої, стабілізованої відмінності. Це потребує одночасної наявності (щонайменше) двох рівнів — наприклад, можливого і дійсного, сучасного і несучасного, відомого і невідомого тощо. Цю одночасність двох рівнів ми хотіли би позначити як *модалізацію* процесу селекції,

⁵ На неможливість відмовитись від цієї тези щодо історичної свідомості для марксистської (і не лише для марксистської) теорії суспільства справедливо вказує *Alfred Schmidt, Geschichte und Struktur: Fragen einer marxistischen Historik, München 1971.*

⁶ Як критичну дискусію щодо цього поняття переживання досвіду і такого, що प्रतिставляється йому, поняття дії пор. *Habermas/Luhmann*, цит. праця, С. 75 і далі., 202 і далі., 305 і далі. Міхаель Тьонісен (*Michael Theunissen*) заперечує щодо цього (усно), що у переживанні щодо переживання досвіду також можна мати досвід самоприписування. Це трапляється під час само ідентифікації «суб'єкту» переживання досвіду. Звідси, однак, випливає необхідність відрізнити також приписування результатів селекції. Я би заперечив у тому сенсі, що таке самоприписування не є чимось іншим, аніж конституюванням свідомості дії. Хто мав переживання себе як когось, хто себе обрав (або типово — був обраним), переживає себе як діючого. Ті ускладнення, які приходять разом з проблемою рефлексії, можуть, і лише можуть, бути подолані завдяки мові понять, яка знову співвідносить між собою прості категорії переживання досвіду і діяння, а отже дозволяє також говорити щодо переживання щодо переживання досвіду, переживання досвіду діяння, діяння щодо переживання досвіду.

маючи на увазі також за цього утримання присутнім другого рівня, який надає процесу селекції селективного характеру.

На підставі цього попереднього розгляду ми позначимо щоразу нове сучасне часове переживання досвіду, яке відсилає до неактуальних часових горизонтів, як модалізацію сучасного переживання досвіду⁷. Висловлювання щодо того, що минуло, є, наприклад, сучасними висловлюваннями в модусі минулого. Можна, іншими словами, так модалізувати сучасні переживання досвіду, що їхній зміст зберігатиме загальний характер того, що минуло. Поруч з темпоральними модалізаціями наявні інші форми модалізацій — наприклад, епістемологічні, які стосуються пізнання, або ж посибілістичні, які стосуються множини можливостей, або соціальні, які стосуються приписування селекцій. Класична дискусія щодо модальностей, яка пов'язує модалізацію передусім з онтологічно інтерпретованою логікою, а тому з мовою, а тому з умовами пізнання, не досягає повного аналітичного розмежування і врівноваження цих різних видів модалізацій⁸. До того ж бракує достатньо абстрактного і достатньо операбельного поняття модальності, отже, поняття, з якого можна було би осягнути часовість як «один з випадків». Щодо цього пункту міг би посприяти більше системно-теоретичний розгляд.

Шлях для першого кроку був прокладений Талкотом Парсоном. Його знаменита схема системних проблем (*adaptation, goal attainment, integration, latent patterns maintenance* (адаптація, досяг-

⁷ Так відбувається логічний аналіз висловлювань щодо часу. Дивись щось на зразок *Arthur N. Prior, Time and Modality, Oxford 1957; його ж, Past, Present and Future, Oxford 1967; його ж, цит. праця, 1968; Nicholas Rescher, Temporal Modalities-in Arabic Logic, Dordrecht 1967; його ж, Topics in Philosophical Logic, Dordrecht 1968, С. 196 і далі. З подальшими вказівками. Не інакше й історик визначає історію як «духовну форму, у якій культура залишається притомною щодо свого минулого» (*J. Huizinga, Wege der Kulturgeschichte. Studien, München 1930, С. 86*).*

⁸ Я підозрюю, що це пов'язано з логіко-онтологічним вихідним розумінням модальностей і їхнім пізнішим поворотом до теоретико-пізнавального статусу, а саме тому, що цей підхід до проблеми блокує прояснення зв'язку між модалізацією і запереченням. Це кидається у очі, наприклад, тоді, коли авторитетні джерела (*Apicottel, Про витлумачення. Розд. 12 і 13*) у оперують епістемологічною модалізацією ствердних і заперечних висловлювань як нееквівалентною, а у посибілістичній модалізації, навпаки, — як еквівалентною; і це, попри епістемологічну модалізацію (можливого для мислення, можливого для пізнання), передбачає модалізацію посибілістичну. Так що все ж має значущість еквівалентність: «можливо, що е... = можливо, що не е...». Але не має значущості еквівалентність: «мислимо, що е... = мислимо, що не е». Пор. щодо цього також *Heimrieb Barth, Philosophie der Erscheinung: Eine Problemgeschichte, Bd. I, 2. Aufl. Basel-Stuttgart 1966, С. 332 і далі. Ця нерівновага з огляду на можливість заперечення мала далекосяжне значення для логіко-онтологічно-теологічної традиції Західної Європи і відбилася і до сьогодні у вихідному приматі теоретико-пізнавальної постановки питання у царині теорій часу і історії.*

нення цілей, інтеграція, відтворення прихованих структур поведінки — англ.) передбачає у конструюванні дві вісі. Одна відображає відмінність системи і навколишнього світу, інша є часовою віссю, яка дихотомічно поділяється як розрізнення сучасного та майбутнього здійснення. За цим стоїть, як нещодавно було вже ясно сформульовано⁹, базова теза про те, що *проведення відмінності між системою і навколишнім світом продукує часовість*, оскільки воно виключає моментальне, пункт за пунктом корелююче відтворення відмінності. Віднині ніщо не може відбуватися одночасно. Відтворення потребує часу і має час. Критичний вплив частин системного процесу виявить себе вперше пізніше і мусить також тому знаходити ще смислове відношення з навколишнім світом; а інакше знову втрачатиметься відмінність системи і навколишнього світу.

З цим може бути пов'язаний другий крок мислення. З позицій системної теорії можна досягнути усі модалізації як *генералізацію** системних структур. Генералізація означає, що структура сумісна більше, ніж з одним станом системи, а відповідно, і більше, ніж з одним станом навколишнього світу; це поняття передбачає відмінність системи і навколишнього світу¹⁰. У цьому сенсі можливості є, наприклад, модальними генералізаціями, згідно з якими може бути ідентифіковане або ж дійсне як також інакше можливе, або ж можливе як дійсне чи недійсне. Темпоральні модалізації є генералізаціями іншого типу¹¹. Вони базуються на фундаменті ідентичності

⁹ Пор. *Talcott Parsons, Some Problems of General Theory in Sociology*, у: *John C. McKinney/Edward A. Tiryakian*, Ред., *Theoretical Sociology: Perspectives and Developments*, New York 1970, С. 27-68 (30 і далі.). Пор. також *Rainer C. Baum*, *On Media Dynamics: An Exploration*, у: *він же/Jan J. Loubser/A. Effrat/Victor Lidz*, Ред., *Explorations in General Theory in the Social Sciences*, New York (у друці). Між іншим, дуже подібно для психічних систем у *Jean Piaget, Die Bildung des Zeitbegriffs beim Kinde*, Zürich 1955, особл. С. 275 і далі.

* Термін «генералізація» вживається у Лумана для позначення узагальнення в межах впливів системи.

¹⁰ Своє походження поняття генералізації веде від біхевіористської психології і відображає саме цю функцію організованого нерозрізнення і селективної поведінки з огляду на надлишок відмінностей навколишнього світу. Пор., напр., *Clark L. Hull*, *Principles of Behavior*, New York-London 1943, С. 183 і далі.; *Franz Josef Stendenbach, Soziale Interaktion und Lernprozesse*, Köln-Berlin 1963, С. 90 і далі. Як поштовх до розширення щодо психології та до поширення також на випадок сумісності з більшістю станів системи дивись *Talcott Parsons, Robert F. Bales, Edward A. Shils*, *Working Papers in the Theory of Action*, Glencoe, 111., 1953, беч. С. 41 і далі., С. 81.

¹¹ У традиції теорії модальностей це розрізнення типів часто розмите. Цілком значимим прикладом слугує дискусія *de futuris contingentibus* (щодо імовірного майбутнього — лат.) на завершенні «Щодо витлумачень» 9, у якій постановка питання визначалася через комбінацію темпоральної і посибілістичної модалізації, від Ансельма Кентерберійського до Томаса Гоббса спочатку теологічні, а потім і світські засади отримували своє вирішення через епістемологічну модалізацію,

світу або системи у таких, що змінюють один іншого, відмінних станах.

Увесь подальший розгляд базується на припущенні, що такі досягнення-генералізації змінюються залежно від системної структури — отже, ані з'являються просто довільно, ані є простим «домішком» процесу пізнання різновиду трансцендентальної видимості. З цього припущення випливає завдання дослідити точніше, як саме взаємопов'язані часові горизонти та структури соціальних систем. Щодо цього як вихідний пункт використаємо дві передумови: поняття смислу та оновлену відмінність «система/навколишній світ».

III

Осмиленість людських переживання досвіду і діяння є настільки конститутивною для часу і історії, наскільки вона обґрунтовує придатну для досвіду селективність усіх призначень. Все, що відбувається осмилено, відбувається в горизонті інших можливостей. Це саме той випадок, коли інші можливості заперечуються як можливості і подію приймають за цього як необхідну; але й такі заперечення «можливостей» (!) — а ці «можливості» є по-своєму необхідними — у свою чергу можуть бути заперечені¹². Історичні події,

власне як недостатність людського пізнання. — Менше відомим є відповідне злиття у схоластичному понятті генералізації як «ampliatio» (відтер мінування — лат.), яке охоплює розтягування у часі, але також і розширення можливостей. Дивись, напр., *Joseph Mullally*, *The Summulae Logicales of Peter of Spain*, Notre Dame, Ind. 1945, С. 38 і далі.; *Vicent Munoz Delgado*, *La lógica nominalista en la Universidad de Salamanca (1510-1530)*, Madrid 1964, С. 238 і далі. Також і сьогодні ми дуже далекі від того, щоб усвідомлювати необхідність прояснити розрізнення і взаємність відношення умов посибілістичної та темпоральної модалізацій. Серед іншого слід, і це, здається, додатково виправдовується поняттям «ampliatio», подумати про те, модалізації можливостей стають потрібними для конституювання часової континуальності доступного для досвіду світу, а саме для «filling in of gaps in actual experience with a fabric of possibilities» (заповнення прогалін у актуальному досвіді завдяки творенню можливого — англ.) — так у *Nelson Goodman*, *Fact, Fiction, and Forecast*, 2. Aufl. New York-Kansas City 1965, С. 50. Отже, ніяк не може бути випадковим, щоб середньовічні та ранньо-новочасні складнощі теорії модалностей, які редукувалися у теорії пізнання, співпадали зі складнощами мислення щодо континуальності часу. Пор., щось на зразок *Ingeirtrtd Pape*, *Tradition and Transformation der Modalität*, Bd. I, Hamburg 1966; *Georges Poulet*, *Fenelon et le temps // La nouvelle revue française* 1954, С. 624-644; *Nicholas Rescher*, *Logische Schwierigkeiten der Leibnizschen Metaphysik*, *Studia Leibnitiana Supplemema I*, Akten des Internationalen Leibniz-Kongresses Hannover, 14.-19. November 1966, Bd. I, Wiesbaden 1968, С. 253-265 (265 і далі.).

¹² Це виведення можливого з підпорядкування необхідному вже було закладене у знаменитих Розділах 12 і 13 «Щодо витлумачень», але спочатку було абсолютизоване у теорії вичерпання можливостей Середньовіччя як умова свободи Божої і викорис-

отже, не є релевантними ані у їхній чистій фактичності, ані у їхній фактичній ланцюговій зчепленості перебігу подій, але є релевантними у їхній селективності. Світова історія має сенс як само-селекція буття і має тому бути осягнутою теоретично як еволюція — у суспільстві, яке уможливило і впроваджує в історії вже не лише політичні чи теологічні, а й господарчі інтереси.

До поняття наповненої смыслом історії належить (хоча й сучасно сконструйована, але проєктована у минуле) відмінність між можливим і дійсним. «Образ історії» суспільства змінюється тому не лише в силу сучасної селекції і подачі фактів, які сприймають як гідні уваги з позицій придатності для пізнання або з інших підстав; натомість він змінюється в конституюючих умовах селективності, передусім у нескасовності можливості інших можливостей, які сьогодні можливі. Лише один приклад: майже неможливо уникнути того, щоби ми розуміли суспільства без політично організованої можливості обов'язкового вирішення правових конфліктів під кутом «нестачі» цих можливостей і аналізували їх стан переходу, нібито обидві можливості «задані» і нібито мають здійснитися спочатку одна, а потім поступово і інша¹³. Доводиться тому сьогодні у своєму мисленні відсунути вбік можливе, заперечити можливе, щоби реконструювати горизонти переживання досвіду та діяння минулих суспільних систем — і ця миліненна операція є здійсненною лише фіктивно, понятійно важко уточнюваною і навряд чи контрольованою, операція, яка сама умовою своєї власної можливості має передбачати науку (а отже, цією мірою знову ж таки сучасне). Ми таким чином повертаємося у юрисдикцію рефлексивності розуміння часу.

Це знайомство з селективністю історичних фактів дає нам ключ до встановлення зв'язку соціальних структур і часових горизонтів. Історія постає як селекція з горизонтів можливостей, і можливості

товувалось для руйнування космологічного світорозуміння з тезою «quod contingentia non est tantum privatio vel defectus entitatis (sicut est deformitas in actu illo qui est peccatum, immo contingentia est modus positivus entis (sicut necessitas est alius modus), et esse positivum — quod est in effectu -principalis est a causa priore» (що дотичне не є цією мірою втраченим або зіпсованим буттям (адже провинною є лише викривлення під час виконання), навпаки дотичне є модусом позитивного буття (адже необхідність є іншим модусом), і є позитивним — якщо справджується — адже найважливішою є найближча причина — лат.). — *Duns Scotus*, *Ordinatio I. dist. 39 ad arg. pro tertia opinione*, zit. nach *Opera Omnia*, Civitas Vaticana ab 1950, Bd. VI, S. 444. Цією мірою теорія вичерпання можливостей є прямою попередницею еволюційної теорії.

¹³ Дивись щось на зразок *Hans Julius Wolff*, *Der Ursprung des gerichtlichen Rechtsstreits bei den Griechen // ἵστορ. ж*, Beiträge zur Rech tsgesch icht te Altgriechenlandes und des hellenistisch-römischen Ägypten, Weimar 1961, S. 1-90. Те, що це не є лише вимогою наукового аналізу, але, наприклад, може бути також вимогою політичного розуміння і легітимації, вказують «Евменди» (Aischylos).

передбачають утворення систем як умову можливості. Тут ясно оновлено те, що нам доводиться перенести у системну теорію застосовне у теорії пізнання поняття, а саме поняття «умов можливості». Звичне передусім для теорії пізнання розуміння, що можливістю є залежними від умов можливості і, відповідно, розрізняються тому, які мають на увазі умови можливості, дозволяє концепт модальної генералізації просто перенести на системи¹⁴. Системним структурам доводиться передбачати, коли повинні бути розмежованими можливе і неможливе¹⁵, і їм доводиться також передбачати, чи будуть диференціюватися різні види можливого, такі як: політично можливе, економічно можливе, технічно можливе. «Передумови», «розмежування», «встановлення відмінностей» позначають тут передусім операції повсякденного життя, а не лише процеси пізнання, тобто — лише також і ці процеси. Врешті-решт йдеться про те, що не лише при пізнанні, але й при всіх операціях свідомості, а отже, усіх внутрішніх опрацюваннях селективності, можливі модальні генералізації у різних напрямках, а отже, тому виправдовують себе встановлення відмінностей.

Логічним наслідком для історичної теорії виявляється те, що уся селективність, а тому й уся подієвість фактів базується на системних структурах, які уможлиблюють горизонти можливостей, з яких і завжди через процеси яких обираються події. Згідно ж міри та форми диференціації наявні у системах розмаїті проєкції можливостей, а тому у їхньому горизонті минулого наявна розмаїта селективність подій. Наприклад, поняття природи у давньогрецькій класиці (і разом з тим початок староевропейської традиції *societas civilis* (громадянського суспільства — лат.)) позначає межі можливого з політико-правової позиції і разом з тим межі історичної чи позитивної селекції *nomos* (закону — давньогр.), обумовленої через політичне конституювання суспільства понад архаїчними родовими спілками. У китайських легістів схожа думка позначає таку випад-

¹⁴ Вже теоретико-пізнавальний підхід до проблеми, який виявляємо у Канта, був, втім, генералізацією найстарішої модально-теоретичної постановки питання, а саме наслідком того, що вже не запитували лише щодо *можливого*, але щодо *можливості* і до того ж щодо понятійної можливості поняття можливості. Пор. щодо цього *Pape*, цит. праця, С. 216 і далі. При цій вже подвійно модалізованій (див. нижче V підрозділ) постановці питання Кант наштовхнувся на питання щодо умов можливості самої можливості і ставив його вже не теологічно, але теоретико-пізнавально як питання щодо умов, за яких можна оперувати пізнанням з модальними категоріями.

¹⁵ Так, особливо марксистська теорія системної еволюції з важливими вказівками на історичну релятивність відмінності можливого і неможливого. Дивись *Gerd Pawelzig*, *Dialektik der Entwicklung objektiver Systeme*, Berlin 1970, insbec. С. 197 і далі.

ковість (контингентність*) залежного від навколишнього середовища задоволення потреб, яка підлягає подоланню через політичне планування — нездійсненна думка для греків, які своє господарство вбачали за межами громадянського суспільства**. У громадянському суспільстві XVIII—XIX століть поняття природи позначає наразі межі господарськи доступного для обробки. Розрізнення обумовлені розрізненнями у інституціоналізації системного встановлення відмінностей і релятивних пріоритетів господарства і політики; і вони застосовуються в усіх випадках відтворення відповідних історій суспільних систем¹⁶. У архаїчних суспільствах з вузькою диференціацією і вузько розвинутою свідомістю можливостей і селекції відповідно бракує не лише чітко структурованої історії, але й дискримінуючого поняття природи¹⁷.

Якщо нині натрапили на те, що системна історія конститується як історія селекцій у залежності від структурних умов можливості, на згадку приходять дуже амбіційний процес, а саме не просто доступ до збережених і наявних знаків щодо фактів минулого (*vergangene Fakten*), а відтворення селективності подій¹⁸. Це передбачає не лише

* Термін «контингентність» означає у Лумана не-необхідність, тобто довільність вибору, але — вибору з визначеного числа і набору можливостей (опцій).

** Очевидно, Луман має на увазі позицію Аристотеля, який під економікою (господарством) мав на увазі саме сімейне (натуральне) господарство, а не економіку держави.

¹⁶ Дуже ясно це виявляє себе у китайських легістів. Дивись особливо вступ у *J. J. L. Duyvendak, The Book of Lord Shang: A Classic of the Chinese School of Law*, London 1928; далі розлого у *Leon Vandermeersch, La formation du Legisme: Recherches sur la constitution d'une philosophie politique caracteristique de la Chine ancienne*, Paris 1965. Вторинна література щодо європейського поняття природи загалом не досить ясно бачить цей політико-економічний контекст, але уможливило висновок від наслідку щодо його причини, якщо, наприклад, беруть до уваги відношення господарства і політики у давньогрецькому полісі. Щодо поняття природи у її стосунку до суспільства дивись щось на зразок *J. W. Beardslee, The Use of Physis in Fifth-Century Greek Literature*, Disc. Chicago 1918; *Joachim Ritter, «Naturrecht» bei Aristoteles*, Stuttgart 1961; *Gaines Post, Studies in Medieval Legal Thought*, Princeton 1964, С. 494 і далі; *La Filosofia della natura nel Medioevo*. Atti del Terzo Congresso Internazionale di Filosofia Medioevale, Mailand 1966; *Hans Blumenberg, «Nachahmung der Natur»: Zur Vorgeschichte der Idee des schöpferischen Menschen // Studium Generale* 10 (1957), С. 266-283; *Heribert M. Nobis, Früh neuzeitliche Verständnis weisen der Natur und ihr Wandel bis zum 18. Jahrhundert*, y: *Archiv für Begriffsgeschichte* 11 (3967), С. 37-58; *Robert Spaemann, Genetisches zum Naturbegriff des 18. Jahrhunderts // Archiv für Begriffsgeschichte* 11 (1967), С. 59-74; *Alfred Schmidt, Der Begriff der Natur in der Lehre von Marx*, Frankfurt 1962.

¹⁷ Поп., напр., *Stegfried F. Nadel, Reason and Unreason in African Law // Africa* 26 (1956), С. 160-173 (164 і далі).

¹⁸ Це відповідає вимозі як поняття інформації, так і поняття свідомості функціонально відсилати до проблеми селекції. Дивись щодо поняття інформації щось на зразок *Donald M. MacKay, Information, Mechanism and Meaning*, Cambridge Masc.-

обізнаність у фактичній історії, але також здатність до супутнього відновлення у пам'яті інших, тих, що актуально не відбулися, можливостей. Розрізнення системи і навколишнього світу і на доданок до цього розрізнення системної історії та світової історії стають тому більш доступно важливими. Відтворення селективності подій ставить настільки високі вимоги, що неможливо виходити з того, що воно досягатиме рівнозначного результату в усіх опрацьовуючих сенс психічних і відповідно соціальних системах. Система *відтворює* у спогаді свою *власну історію селекцій*, історію селективності своїх власних відсилаючих до навколишнього світу переживань досвіду і діянь. Вона *реконструює* крім того також *світову історію* супутньої, тієї, що не здійснилася, селективності, якої система потребує, щоби мати змогу осягнути власну селективність приєднання¹⁹. Сама система не потребує лематизації розрізнення системної історії та світової історії; і все ж вона веде операції свідомості до того, щоб діючі а цей момент умови можливого розрізняли світ та систему.

Відмінність системної історії та світової історії спадає на думку також, оскільки для реактуалізації потрібні щоразу нові умови. В процесах комунікації соціальні системи приймають в структурах очікувань історію власної ж системи зі значно вищою ясністю і неминучістю як передісторію або історію навколишнього світу. Можна, наприклад, у суді не визнавати, що учинив убивство, значно важчим було би, однак, йому у цій же системі не визнавати, що не визнавав, що вчинив убивство²⁰.

London 1969. Психологія свідомості може простежити цю думку щонайменше до Вільяма Джемса і з того часу її слід шукати передусім у дослідженнях щодо уваги. Дивись як принципове формулювання, яке нібито не заперечувало свій зворотній зв'язок з постановкою питання у трансцендентальному ідеалізмі — *Gotthard Günther, Bewußtsein als Informationsraffer // Grund lagen Studien aus Kybernetik und Geisteswissenschaft* 10 (1969), Heft 1, С. 1-6.

¹⁹ Цікавий доказ диференціювання універсальної історії суспільства і більш спеціальних системних історій (історій роду, «personal history» (історії особистості — англ.)) знаходимо у *Ian Cumison, History on the Luapula: An Essay on the Historical Notions of a Central African Tribe, Cape Town-London-New York 1951*, цікавою також через те, що залишає повідомлення і інтерпретацію щодо системної історії як претензійні і сумнівні проблеми власника статусної позиції у системі. Подібні до цього, хоча й з меншою інтенсивністю орієнтації на історію, результати у *Paul Bobannan, Concepts of Time Among the Tiv of Nigeria // Southwestern Journal of Anthropology* 9 (1953), С. 251-262. Щодо диференціації відповідних рівнів у релігійній картині світу архаїчних суспільств пор. *Robin Horton, The Kalahari World-View: An Outline and Interpretation // Africa* 32 (1962), С. 197-220; *John Middleton, Lugbara Religion: Ritual and Authority Among an East African People, London 1960, С. 235 і далі.*

²⁰ У соціальних системах, таких як допит, судочинство, дослідження кожен вид може демонструвати особливий випадок того, що системна історія починається з

Між учасниками соціальних систем, інакше кажучи, має значущість правило, що передбачають ідентичність спільно пережитої системної історії і можна очікувати спільності згаданого. Системна історія, таким чином, слугує природною (нетехнічною) запорукою для приєднання до селективності подальших переживань досвіду і діянь. Вона може у цій функції бути замінена лише складними технічними організаціями (наприклад, правом). Лише якщо і наскільки функціонує ця передумова, історія може слугувати водночас як системна структура²¹. На протигагу світовій історії, за умови більш або менш великих, оскільки «нешкідливих» для системи, свобод приватні реконструкції можуть бути легітимовані або навіть фактично уможливлені²².

Спільно пережита і пригадана системна історія є суттєвою передумовою порозуміння, яку не може замінити об'єктивно встановлена світова історія. За зростаючого розходження чіткого структування спогадів досвіду та комунікаційні передумови вже не можуть виступати у ролі посередників. Звідси постають бар'єри у порозумінні між поколіннями, але також у співпраці в організаційних об'єднаннях з частою зміною членів, у яких соціальна система сама може мати лише вкрай коротку пам'ять і учасники, крім того, можуть передбачати лише спільно-відому світову історію²³. Тому вона може ще робити спільний висновок у кожному разі зі встановлених фактів минулого, але не із селективності цих фактів, так що минулі селекції не продовжують розвиватися, а повторюються або відкидаються.

часткової нейтралізації світової історії і реконструює її для своїх цілей. Саме оскільки вони стосуються відкритої, ненадійної або суперечливої світової історії, тому селективні етапи системної історії повинні бути особливо обов'язковими, зрозумілими у своїй селективності і очевидно завершеними. Системна історія має тут бути підставлена як надійний базис щодо світової історії. Пор. щодо цього *Aaron V. Cicourel*, *The Social Organization of Juvenile Justice*, New York-London-Sydney 1968, besonders die Zusammenfassung S. 328 і далі.

²¹ Щодо цього *Niklas Luhmann*, *Einfache Sozialsysteme // Zeitschrift für Soziologie* 1 (1972).

²² Хорошим прикладом слугує свобода поведінки з біографіями, яку можна спостерігати у барах. Пор. *Sherri Cavan*, *Liquor License: An Ethnography of Bar Behavior*, Chicago 1966, С. 54 і далі., 79 і далі. Цей приклад водночас вказує на те, що відносно світової історії різні види свободи взаємопов'язані, між іншим, тим питанням, чи має система те майбутнє у світі, щодо якого можна було би ставити передбачувані вимоги щодо консистентності і сумісності. Пор. щодо цього також *Egon Sittner*, *The Police on Skid-Row: A Study of Peace-Keeping*, in: *American Sociological Review* 32 (1967), С. 699-715.

²³ Проблема загострюється, якщо відмовляються також від функціональних еквівалентів для історії, таких як право, програма, управління. Наслідки можна нині спостерігати в численних університетських вчених радах.

IV

Нашу головну тезу на перших порах слід просто сформулювати. Вона звучить так: більш складні суспільства створюють більш широкі, більш абстрактні і більш у собі диференційовані часові горизонти, аніж суспільства більш прості. Вони досягають тому вищої, багатшої можливостями складності світу, яка уможливує досягнення ними вищої селективності у переживанні досвіду і діянні. Вони можуть у такий спосіб краще синхронізувати водночас внутрішньо суспільні системні історії — а саме також ті системні історії, які є дуже різноплановими та не можуть бути інтегрованими змістовно (наприклад морально); і також системні історії, які відрізняються довго тривалістю або швидкоплинністю.

Ця абстрактна теза щодо кореляції між складністю суспільств і світовою складністю буде вести далі наш розгляд. Втім, вона — цю пересторогу слід ніби винести за дужки — з наданих системно-теоретичних підстав багато чого формулює надто просто і у цій грубій формі, зрозуміло, що не остаточно. Значніші ускладнення мають бути побудованими тією мірою, якою просуватиметься вперед теорія суспільства. Досвіди з інших царин застосування системної теорії, передусім теорії організмів, теорії психічних систем і теорії організації вказують на те, що поняття «системна складність» позначає аж ніяк не емпірично корисну змінну, і досвід цього мають також історик, коли хоче спробувати складність відповідної системи суспільства прямо протиставити історично успадкованим уявленням про час та історію. Передусім необхідні дві модифікації:

По-перше, складність не є простою, одновимірною вимірюваною властивістю системи, натомість є багатовимірним концептом, так що у жодному разі без подальших специфікацій неможливо визначити, чи є ця система складнішою за іншу²⁴. По-друге, вища системна складність ще не означає, поза всяких сумнівів, зростання складності у *кожному* світовому вимірі чи у *кожному* віднесенні з навколишнім світом. Складніші суспільства тому не мають з необхідністю відповідно складнішу історію, не кажучи вже про тоді про *кожен вимір* складної історії. Більше результатів дають, передусім, дослідження щодо когнітивної і мотиваційної складності психічних систем — стосовно того, що складніші (більш абстрактно структуровані) системи, здобувають здатність мати *настільки ж* прості, *наскільки також* складні віднесення з навколишнім світом. Її на-

²⁴ Тут наявний, передусім, різний досвід побудови моделей у теорії організації. Дивись замість інших Andrew C. McFartand, Power and Leadership in Pluralist Systems, Stanford Cal. 1969, С. 16; Gerd Pawehig, Dialektik der Entwicklung objektiver Systeme, Berlin 1970, С. 136.

вколишній світ не стає у кожному вимірі все більш складним, що також дуже швидко висувало би перед найскладнішою системою надмірні вимоги, натомість структурна абстрактність відкриває сусідство складних і простих, диференційованих і недиференційованих віднесень з навколишнім світом і потребує тому можливості секторально специфікувати і за певних умов переміщати чітку структурованість і диференційованість пізнаного навколишнього світу²⁵. Формулювання засобами мови заводить на манівці. Складність не є «властивістю» системи; складні системи не потребують, поки вони «є» складними, *усе* переживати складніше.

Справедливість цих загальних міркувань не обмежується тими системними типами, у яких вони спочатку були виявлені під час краху надто просто застосованих початкових тез. Вони можуть також слугувати попередній сигнал тривоги для теорії суспільства. Ми можемо тому завчасно наголосити на тому, що було би надто просто, наголошувати лише на лінійному відношенні зростання складності системи суспільства і часового горизонту. З іншого боку, стан розвитку теорії суспільства не досяг відповідно складно застосованого дослідження, і було би також докучливим закликати до цих обмежень, нагадуючи про них знову і знову у кожному реченні. Спочатку залишаємо їх осторонь і перед тим як перейти наприкінці частин VII та VIII до того, що зростаюча складність суспільств не має просто-напросто складнішу (щось на кшталт «багатшу на факти») історію, натомість перейдемо до того, що на підставі своєї складності вони водночас можуть нейтралізувати, селективно висвітлювати (VII) і навіть відштовхувати (VIII) історію. Якщо у складних суспільствах історія стає релевантною, вона стає водночас контингентною, стає можливим сусідство водночас спогаду і забуття, деталізованого інтересу і байдужого відкидання у минуле, з яким покінчили остаточно, і це сусідство є таким станом справ, який корелює зі складністю системи.

²⁵ Дивись серед численних досліджень складності політичної системи, наприклад, *O.J. Harvey, David E. Hunt, Harold M. Schroder*, *Conceptual Systems and Personality Organization*, New York-London-Sydney 1961; *Edward L. Walker*, *Psychological Complexity as a Basis for a Theory of Motivation and Choice*, *Nebraska Symposium on Motivation* 1964, С. 47-95; *William A. Scott*, *Cognitive Complexity and Cognitive Flexibility* // *Sociometry* 25 (1962), С. 405-414; *іого ж.*, *Cognitive Complexity and Cognitive Balance* // *Sociometry* 26 (1963), С. 66-74; *Joseph C. Vannoy*, *Generality of Cognitive Complexity — Simplicity as a Personality Construct* // *The Journal of Personality and Social Psychology* 2 (1965), С. 385-396; *Peter Suedfeld, Siedfried Streujert*, *Information Search as a Function of Conceptual and Environmental Complexity* // *Psychonomic Science* 4 (1966), С. 351-352; *Harold M. Schroder, Michael J. Driver, Siegfried Streujert*, *Human Information Processing*, New York 1967; *Uriel G. Foa, Terence R. Mitchell, Fred D. Fiedler*, *Differentiation Matching* // *Behavioral Science* 16 (1971), С. 130-142.

V

Зазвичай запитують про те, чим власне є час, історик чи соціолог. На це питання — настільки прямо і наскільки по суті ставиться питання — навряд чи слід відповідати. З іншого боку, великою є небезпека, що будуть неналежно мислити про час, якщо залишити питання відкритим — виходити з чогось на кшталт простого уявлення про «плин» або покладатися на календар. Попередні розмірковування щодо смислу, селективності, модальних генералізацій, системи, навколишнього світу, системної історії, світової історії уможливають щонайменше окремі уточнення.

Через події завжди разом з їхньою селективністю конститується також і час, оскільки селекція отримує свій профіль саме як подія у знятті тих структур можливостей, які її пройшли. Вже психічні системи конституують час — тією мірою, наскільки вони можуть відрізнити себе від свого навколишнього світу і на протигагу йому набувати більш, ніж один стан²⁶. Можливість набувати більш, ніж один, стан, з іншого боку, обумовлена неповною взаємозалежністю, тобто тим, що не *кожна* зміна змінює *все*. І переривання взаємо залежностей, які стають можливими завдяки системоутворенню, є передумовами того, що майбутнє і минуле можуть бути розрізненими. У смисловій системі селективність смислових подій стає доступною для досвіду у горизонті інших можливостей, які, тією мірою, наскільки цей горизонт зберігається після завершення селективної події, усвідомлюються як час. Часова свідомість є, отже — завжди вже сформульованою — відповіддю на необхідність водночас мислити константність і мінливість як умову селективності у відношенні «система/навколишній світ». Цей дуже абстрактне виокремлення поняття часу дає змогу відкрити дуже різнопланові форми часової свідомості, які як ми знаємо, змінюються разом зі структурами суспільства. Більшої точності тому можна було би досягнути, якщо релятивувати поняття часу історично і суспільно, а отже — приймаючи не загальнозначимі передумови.

Будь-який часовий горизонт виникає, відповідно, з кожним досвідом селективності, а отже, вже з тіснішим досвідом щодо власної системної історії. Такий часовий горизонт може бути дуже конкретно поєднаним з самою подією і її неопосередкованими передумовами та наслідками, отже, досить жорстко збігатися із по-

²⁶ Аналогічно вже у античності зі змістовою диференціації (варіативності) як умови можливості руху робили висновок щодо одночасності світу і часу — лише цей висновок не ґрунтувався на понятті селекції, але на понятті руху і тому його рамки значущості — світ — осягали у сенсі кінцево-впорядкованої множини. Пор. Аристотель. Фізика IV, 14; Августин. Сповідь, XII, 8.

дією, так що немає сенсу розрізняти час і подію. Цей стан виявляємо на ранніх стадіях розвитку як психічних, так і соціальних систем — у дітей та у архаїчних суспільствах²⁷. Такий стан настає, коли системи суспільства переживають спочатку свою власну системну історію, і їхня потреба у відтворенні історії конкретно визначається і обмежується через їхні щоразу сучасні ситуації²⁸. Не маючи більш абстрактного поняття часу, минуле і майбутнє також не можуть здобути чіткого структурування, не можуть навіть коліть чітко розмежувати неопосередковані відоме і прийдешне. Рухаючись далі на цих засадах виявляють виразне розрізнення ближчого і віддаленішого минулого (або, відповідно, майбутнього), причому віддалені часи не є у власному сенсі часом, натомість темними зонами, для яких мають значимість інші правила достовірності і інша релевантність²⁹. Підставою для цього могло би бути те, що для більшості суб'єктів перспективи досвіду з необхідністю все більше розходяться вже у теперішньому, не кажучи вже про неопосередковане недосяжне майбутнє, або, відповідно, минуле, і спочатку можуть бути соціально гомогенізовані у ширшому часовому

²⁷ Є вказівка на те, що мовні засоби тісно пов'язують представлення часу з дієсловом і обслуговуються в процесі досягнення культурної абстракції спочатку просторово наочною. Пор., напр., *John Mbiti, Les Africains et la notion du temps // Africa 8 (1967), С. 33-41.*

²⁸ Хороший приклад, який водночас використовує зв'язок з принципом сегментарної диференціації суспільства, роз'яснює *E. E. Evans-Pritchard, The Nuer: A Description of the Modes of Livelihood and Institutions of a Nilotic People, Oxford 1940, С. 105 і далі.; його ж, Nuer Time Reckoning // Africa 12 (1939), С. 189-216.*

²⁹ Пор. *Boharsnan, цит. праця; Mbiti, цит. праця; Nicholas J. Gubser, The Nunamiut Eskimos: Hunters of Caribou, New Haven—London 1965, С. 28 і далі.; John Middleton, The Lugbare of Uganda, New York 1965, С. 18 і далі.; Ernst Jenni, Das Wort «olam» im Alten Testament, Berlin 1953.* Як пізня форма цього вихідного уявлення про час, яка уможливило спільний перебіг у певній далекій темній зоні майбутнього і минулого, постає раціональна модель «кругообігу часу». Найбільш відоме представлення подає *Mircea Eliade, Kosmos und Geschichte: Der Mythos der Ewigen Wiederkehr, Düsseldorf 1953.* Іншою раціональною формою цього вихідного розуміння проблеми є уявлення щодо роздвоєного часу, до якого долучається «Тімей» 37D -38C та Боецієве «Втішання філософією», дискутовані у Середні віки. За цього вічність не представляли як необмежений у часі стан, але як для всіх часів одночасний «praesentarius status» (сучасний стан — лат.), з якого вона через Бога панує над перебігом часу. Пор. дещо з *Pierre Dubem, Le Systeme du monde: Histoire des doctrines cosmologiques de Piaton a Copernic, 2. з більшою кількістю томів розширене видання, Paris від 1954, особл. Том VII, С. 303 і далі.; J. M. Parent, La doctrine de la creation dans l'ecole de Chartres: Etudes et textes, Paris 1938, С. 95 і далі.* Теорія кругообігу і теорія можинності рівнів є різними формами раціоналізації того вихідного відчуття, що нібито має бути миттєва ідентичність майбутнього і минулого. Спрямований на майбутнє характер теорії множинності рівнів полягає у тому, що вона вже не обмежує перебіг часу жорстко встановленими «до того» і «після того», але лише (пізніше «придатно до секуляризації») керівною волею Бога.

горизонті³⁰. Роздвоєння ближчого часу і віддаленого часу є водночас найближчим і найамбітнішим вирішенням цієї проблеми. Для цих суспільств відсутня, отже, наскрізна універсальна історія або світова історія у нашому розумінні. Весь наступний розвиток, з цієї вихідної позиції, є абстракцією — не пізнанням часу, але соціальним переживанням досвіду системного і світового часу.

Перша потреба у часовій вимірності, імовірно, передувала міфічному³¹ і першому дійсно понятійному представленню часу і взаємопов'язана з віддиференціюванням і генералізацією релігійної сукупності ідей³². Серед багатьох інших у якості вихідного пункту можна вбачати той спосіб, у який (на відміну від єгиптян) у містах Давньої Месопотамії розігрувалось відношення між релігією і політикою³³. Як це також могло би бути, перш ніж визначні суспільні процеси церемоніального або політичного типу увиразнилися у такій якості, і перш, ніж їх перестали переживати як водночас природний перебіг релігійних подій, але лише тоді, коли вони мали ще завдання через власні зусилля і благу поведінку забезпечити гармонію космічної та земної сфер, з'являється потреба у часі як особливому вимірі переживання досвіду і діяння. Тому перш ніж була усвідомлена власне можливість *краху* цього завдання, суспільні процеси у певному обсязі стали контингентними і їх переживали як залежні від *змінних* чинників; тому перш ніж потреба у прийманні цієї контингентності у *роздвоєній* можливості *притискування* успіху або неуспіху божій силі або ж власній неправильній поведінці або, відповідно, неправильній поведінці ворогів, і лише тоді з'являється

³⁰ Пор. щодо цього *Josiah Royce*, *The Problem of Christianity*, New York 1913, нове видання Chicago -London 196S, С. 248 і далі.

³¹ Пор. щодо цього *C. G. F. Brandon*, *History, Time and Deity: A Historical and Comparative Study of the Conception of Time in Religious Thought and Practice*, Manchester 1965.

³² Тим самим ще не висунуто каузальної гіпотези, адже історичні причини початку такого розвитку могли би бути дуже складними, наприклад пов'язаними з тим, що розвиток Месопотамії відбувався через множину міських систем, був політично дуже мінливим і тому не міг призвести до якоїсь однієї безальтернативної єдиної ієрархії релігійних, економічних і військово-політичних функцій.

³³ Щодо цього прекрасно *M. David*, *Les dieux et le destin en Babylonie*, Paris 1949; далі *John G. Gurnell*, *Political Philosophy and Time*, Middletown Conn. 1968, особл. С. 39 і далі. Точність встановлення контрастів єгипетської та месопотамської культур потребує перевірки, оскільки у Єгипті також виникає відоме дистанціювання між вищим божеством і правителем, етизація релігії, проблематизація істини/справедливості (маат), проблема теодицеї, і разом з усім цим підходи до історичної, водночас циклічної і лінійно орієнтованої свідомості часу. Пор. щодо всього цього *Siegfried Morenz*, *Ägyptische Religion*, Stuttgart 1960. Гіпотеза, яку висуває теорія еволюції, щодо зв'язку контингентності і часу тим самим швидше підтверджується, аніж ослаблюється.

вимір, який упорядковує взаємно віднесені *селективні* (і до того ж *такі, що можуть бути обумовленими*) події у послідовність — те, що пізніше лише «переймають».

Одне з найбільш плідних і своєрідних розширень системної історії до історії світової, яке явно повертається до «внутрішніх контингентностей» системи, відчутне у Старому Заповіті. Політично мінлива історія Ізраїлю на підставі ескізно зображених даних сприймалася у досвіді як історія нещастя, яка залишила відкритими інші можливості. При заданих монотеїстичних передумовах вона вже не могла бути достатньо інтерпретована як історія власного народу, навпаки — зовнішньополітичний навколишній світ мав бути досягнутим як творіння власного бога і співвіднесеним з власною ницістю³⁴. Гріх власного народу руйнував просту дихотомію системи і навколишнього світу у сенсі їхньої конгруентності «близького/далекого», «гідного довіри/чужого», «хорошого/поганого». Проблема контингентності мала набути форми системи та навколишнього світу переосмисленої світової історії і вимагала генералізації власного бога до Пана світу. Більш пізній пророк знайшов для цієї спочатку соціальної проблематики вирішення у часовій формі есхатології (чия часова структура залишилась щоправда неясною). Есхатон вже не поняттям народу, натомість світовим поняттям.

Потреба у абстракції релятивно вільного від контексту часового горизонту взаємопов'язана далі — тут, як і у інших випадках культурних абстракцій³⁵ — зі зростаючою диференціацією систем суспільства. У суспільствах зі зростаючою диференціацією, яким доводиться передбачати системні межі під час комунікативного руху, вже не досягають спогаду власної ж системної історії як структури. Абстракції потрібні як координуючі генералізації, які дають можливість якщо не інтегрувати, то все ж хоча би співвідносити різні системні історії³⁶. Власна ж системна історія може бути консистент-

³⁴ Дивись замість інших *Hans Wildberger, Jesajas Verständnis der Geschichte // Supplements to Vetus Testamentum, Vol. IX, Leiden 1963, С. 83-117.*

Слід також, між іншим, розглянути другий зв'язок соціального та часового виміру, який у *J. Marsh, The Fulness of Time, London 1952*, нагадує: народна єдність Ізраїлю у ворожому навколишньому світі (corporate \$personality? (корпоративна особистість — англ.)) переживалася настільки сильно, що ця тотальність зафарбовувала також і час і часові горизонти минулого і майбутнього зберігалася у сучасному (або щонайменше були спроможними до осучаснення).

³⁵ Прикладом могло би бути утворення особливого поняття істини щодо безпосередньо даного досвіду світу; іншим прикладом було би створення поняття права і уявлення значимих норм щодо тих нормативних очікувань, які можна безпосередньо переживати і іноді у них розчаровуватись.

³⁶ У історії мислення про час ця вимога виявляє себе у тому, що час визначають вже не як рух, а як міру руху. Майже одночасно правові норми почали перевіряти

но* досягнута лише у абстрактно визначеному часовому вимірі, у придатному для датування шерегу моментів часу, з шерегами подій навколишнього світу³⁷. Інакше формулюючи: при зростанні функціональної системної диференціації число, розмаїття та взаємозалежність системних історій зростає настільки, що доводиться знаходити абстрактні форми їхніх опосередкувань. Світовий час доводиться гарантувати як координуючу генералізацію: 1. *однорідність*, тобто незалежність від певних соціальних рухів і їхніх швидкостей — власних чи чужих; 2. *зворотність*, тобто можливість мисленнєвого зворотного розрахунку незважаючи на незворотній плин³⁸; 3. *придатність для визначення* за допомогою датування і каузальності і 4. *транзитивність* як умова порівняння різної довжини часових дистанцій.

Відповідне надання форми світового часу, передусім уявлення щодо лінійного шерегу моментів часу, відповідає цій потребі. Лінійний час є відносно пізнім, а у абстрактній формі лише новочасним уявленням³⁹. Він зробив можливим тією мірою, як су-

за допомогою критерію справедливості, а досвідне знання — бінарно логічно впорядкованому поняттю істини.

* Тут і далі термін «консистентний» та похідні від нього позначають несуперечливість, сумісність, узгодженість у їх єдності.

³⁷ Паралелі у розвитку психічних систем досліджував *Jean Piaget*, *Die Bildung des Zeitbegriffs beim Kinde*, Zürich 1955. Психічний розвиток може, звісно, звернутися *сьогодні* до наявних, зчитуваних з поведінки інших, доступних для опанування культурних зразків і механізмів, наприклад годин, і цією мірою є залежним від стану суспільної еволюції.

³⁸ Хорошим прикладом для неприйнятності протилежно спрямованого відліку часу слугує важкість і повільність введення датування від Різдва Христового у зворотному напрямі замість від створення світу у напрямі «вперед» — відлік, який незважаючи на біблійну картину світової історії задовільно був запроваджений лише у XVIII столітті, і то не на теологічному ґрунті, а через переваги у точності та достовірності для історичного дослідження. Пор. *Adalbert Klempt*, *Die Säkularisierung der universal historischen Auffassung: Zum Wandel des Geschichtsdenkens im 16. und 17. Jahrhundert*, Göttingen-Berlin-Frankfurt 1960; auch *Reinhard Wittam*, *Das Interesse an der Geschichte*, 2. Aufl. Göttingen 1963, С. 123 і далі.

³⁹ Поширене приписування, що вже давні іудеї мислили час лінійно, потребує перевірки вже на соціологічних підставах. Пор. також сумніви у *Gunnell* цит. праця, С. 63 і далі. Сумнів спрямовано не проти просторової аналогії як такої, (яка вже наявна у єгиптян — пор. *Siegfried Morenz*, *Ägyptische Religion*, Stuttgart 1960, С. 79 і далі.) але проти імплікованого у ній абстрагування від сучасного і проти тези, що так рано нібито вже мала значущість єдина концепція часу. Критично щодо цього, поширюваного передусім теологами уявлення див. *J. Barr*, *Biblical Words for Time*, London 1962, та *Arnaldo Momigliano*, *Time in Ancient Historiography // History and the Concept of Time*, Beiheft 6 von *History and Theory*, o. O. {Middletown Conn.} 1966, С. 1-23; *Max Seckler*, *Das Heil in der Geschichte: Geschichtstheologisches Denken bei Thomas von Aquin*, München 1964, особл. С. 151 і далі. Відповідно проблематичним і неповним є відображення циклічного досвіду часу давніми греками. Щодо цього

часне була впорядкована завдяки абстрактному структуротворенню і до того ж можна стало представляти різноманітні типи майбутнього і минулого, повне розмежування майбутнього і минулого як самостійних часових горизонтів, чий наявний стани могли тривати або ж не тривати, а отже могли бути пов'язаними між собою або ж також непов'язаними⁴⁰. *Взаємозв'язок того, що минуло, з тим, що буде, став принципово контингентним*. Ця контингентність часової зв'язності на середньовічно-теологічних підставах набула усвідомлення у новий час. Вона зробила необхідним, вже не лише говорити про те, що буде, і те, що минуло, як агреговані згідно до зразка, натомість розрізнити *майбутнє* і *минуле* як горизонти селекції; тому те, що буде, і те, що минуло, є зараз контингентними, на противагу тому, що майбутнє і минуле є необхідні пов'язаними. Уявлення світового часу, яке підсумовує ці здобутки, як нескінченний шерех моментів часу є сумісним з відмінною позиційною цінністю моментів часу у системних історіях; воно може врешті-решт завдяки подальшій абстракції зробити уявлення про час сумісним з будь-якими подіями у окремих моментів часу, так що сам час взагалі нічого більше не скаже про те, що відбувається.

Як тільки досягається цей стан розвитку, час вже більше не може свідчити про те, що є можливим. У теорії тому доводиться виводити логічний наслідок, який вимагали вище, а саме — розмежувати аналітично темпоральні та посибілістичні модалізації і дослідити їхню взаємозалежність.

Конституційованим щодо усіх системних історій абстрактним часом є *світовий час*, є вимір світового горизонту. Визначений як єдність світовий час дає можливість відбуватися усім щоразу актуальним системним процесам *одночасно* — як умова можливості комунікації в масштабах усього світу⁴¹. Він є, втім, водночас *системним часом світового суспільства*, тобто знімає розрізнення між системою і навколишнім світом. Він ґрунтується на тезі, що є суспільством тієї соціальної системи, яка за допомогою редукції не-

розгорнуто *MomigUano* цит. праця auch *Pierre Vidal-Naquet*, *Temps de dieux et temps des hommes: Essai sur quelques aspects de l'experience temporelle chez les Grecs // Revue de l'histoire des religions* 157 (1960), С. 55-80.

⁴⁰ Пор. вище прим. 29.

⁴¹ Цим не прояснюється, про що власне говорить «одночасність». Датування самозрозуміло слугують лише технічним заміщенням розуміння. Теологічна традиція проблеми, як і трактування у К'єркегора, Бергсона, Шютца говорять про те, що це поняття можна врешті-решт визначити лише за допомогою соціального виміру, а саме як комунікативну доступність. Також тому проблема не полягає у одночасності подій, але у одночасності селективних процесів, які самі потребують часу.

визначено-довільної складності конститууює світ як горизонт визначених можливостей⁴².

Для цього випадку розширеного, абстрактно поєданого світового часу дуже складної світової системи Парсонс створює гіпотезу, що тому управління еволюцією пріоритетно переймають *культурні чинники*⁴³. Якщо, однак, разом з Парсонсом, відмежуватися від теорії одного чинника і долучитися до того, що усі рівні творення системи є необхідними під кутом збереження і розвитку, тоді такі поняття, як управління (control (контроль — англ.)) або відносна вага, або функціональна першість стануть неясними і потребують уточнень. Доведеться питання щодо домінантних чинників замінити питанням щодо *критичних* чинників. Досить перспективним шляхом подальшого уточнення можна вказати через уявлення щодо «вузького шляху». Це має означати: при заданому стані системно-структурних умов можливості на різних рівнях системоутворення знаходиться вузький шлях подальшої еволюції, тобто позиція, у якій можливе перетворюється на неможливе, за більш тривалих часових горизонтів все більше у царині культурних чинників.

VI

Абстрактне вимірювання часу ще не визначає твердо, які моменти часу виконуватимуть функції минулого, сучасного чи майбутнього. Таке тверде визначення не є вимогою координації; безумовно необхідним для міжсистемних віднесень є скоріше лише те, що єдино визначеним для усіх систем стає, які саме моменти часу вважати відповідно до обставин минулим, сучасним і майбутнім⁴⁴. До того ж, між іншим, ніяк не можна виключати складного взаємного

⁴² Поп. Niklas Luhmann, *Moderne Systemtheorien als Form gesamtgesellschaftlicher Analyse // Habermas/Luhmann* цит. праця, С. 7-24; *його ж*, *Gesellschaft // Soziologische Aufklärung: Aufsätze zur Theorie sozialer Systeme*, 2. Aufl. Opladen 1971, С. 137-153.

⁴³ Буквально цитуючи: «The longer the time perspective, and the broader the system involved, the greater is the *relative* importance of higher, rather than lower, factors in the control hierarchy, regardless of whether it is pattern maintenance or pattern change that requires explanation» (Чим більша часова перспектива і чим ширше система втягнута у процес, тим більшою є релятивна важливість вищих, а не нижчих чинників у ієрархії контролю, безвідносно щодо того, чи це патерн відтворення, чи патерн зміни, які потребують пояснення — англ.) (Societies. Evolutionary and Comparative Perspectives, Englewood Cliffs, N. J., 1966, С. 113). За цією гіпотезою не стоїть ніякого розгорнутого аналізу часового виміру, але — уявлення щодо зростаючої диференціації (релятивно короткострокових) соціальних систем і (релятивно довготривалих) культурних систем.

⁴⁴ У цьому полягає одне з найважливіших обмежень можливостей. Ті, хто входять до складу осіб, яким цариця Катерина пропонувала шлюб, у сучасному Ленінграді навряд чи мали би додаткові переживання досвіду і діяння.

зсуву у визначенні часу. Він може відбуватися за допомогою техніки структурування, яку можна назвати багаторазовою модалізацією або ж рефлексивною модалізацією.

Тому мають на увазі, що модальні визначення можуть бути знову модалізованими⁴⁵. Можна говорити щодо можливості дійсностей і щодо дійсності можливостей так само, як і щодо можливості можливостей, можливості необхідностей тощо; і за допомогою більш точного дослідження модальної проблеми братися до багаторазової модалізації. Те ж саме має значущість для темпоральних модалізацій. Вже Августин використовував цю можливість, щонайменше частково, коли у дослідженнях часу у 11 книзі «Сповіді» розрізняв *praesens de praeteritis, praesens de praesentibus, praesens de futuris* (сучасне минулого, сучасне сучасного, сучасне майбутнього — лат.). У Середні віки виникли нові комбінації — зокрема, у зв'язку з дискусією щодо *de futuris contingentibus* (дотичного до майбутнього — лат.) виникло питання щодо минулих версій майбутніх контингентностей (*vergangenen künftigen Kontingenzen**)⁴⁶. В цілому, здається, втім, що на теологічних засадах надають перевагу діленню модалізацій на два часових рівні, так що людський час з його минулим/сучасним/майбутнім мислили як паралельно сучасний у Богові і відношення між рівнями сприймали як одночасність та панування. Повну історизацію єдиного світового часу стало можливим помислити не раніше XIX століття.

Під «історизацією часу»⁴⁷ необхідно розуміти рефлексивне становлення часових визначень завдяки проведеним багаторазовим модалізаціям. Нині стає принципово зрозумілим, що даною є сучасна версія майбутнього (*gegenwärtige Zukunft*), яку слід відри-

⁴⁵ Поп., напр., *A. Meinong, Über Möglichkeit und Wahrscheinlichkeit: Beiträge zur Gegenstandstheorie und Erkenntnistheorie*, Leipzig 1915, особл. С. 125 і далі. Майнонг говорить про ітерацію.

Тут і далі у випадку подвоєння модальностей часу ми будемо вживати українською додаткове слово «версія» щодо тої характеристики часу, яка стосуватиметься другої модальності, яка додається до першої як базової для першої. Друга за логікою модальність стоїть за порядком розташування у мові перед першою, так, як третя стояла би перед другою, а четверта перед третьою і так далі до нескінченності. Такий крок (оскільки він дещо ускладнює мову викладу) є вимушеним і зумовленим необхідністю експлікації думки Лумана, переданої засобами німецької мови. Втім, виразити будь-якою мовою ступені модалізації набагато простіше, ніж утримати їх у своїй уяві і інструментально осягнути та оперувати ними на практиці. Навіть теоретичне опанування другого рівня модалізації потребує значних зусиль, попри те, що на практиці ними керується навіть дитина.

⁴⁶ Дивись, напр., *Thomas von Aquino, Quaestiones disputatae de veritate* q. II. art. 12 ad septimum.

⁴⁷ Цей вираз використовує у стосунку до XIX століття також *Werner Gent, Das Problem der Zeit*, Frankfurt 1934, Neudruck Hildesheim 1965.

зняти від майбутніх версій сучасного (künftige Gegenwart) — вже тому лише, оскільки сучасна версія майбутнього містить більше можливостей, ніж може бути у майбутніх версіях сучасного; стає зрозумілим, що слід розрізняти відповідно майбутні версії сучасного (künftige Gegenwart), сучасні версії сучасного (gegenwärtige Gegenwart) і минулі версії сучасного (vergangene Gegenwart); що сучасне минулого, власне історія, є чимось іншим, ніж минулі версії сучасного; що під час історичного дослідження минулих версій сучасного слід брати до уваги на той час сучасну версію майбутнього (damals gegenwärtige Zukunft) і на той час сучасну версію минулого (damals gegenwärtige Vergangenheit), а отже послуговуватися триразовими модалізаціями, тощо. Історизація часу означає, отже, що в обох часових горизонтах сучасного, з яких слід виходити, знову виникають версії сучасного з власними часовими горизонтами, а саме версіями майбутнього і версіями минулого, і так далі з можливостями інтеграції, які не можна обмежити логічно, а лише за допомогою питання щодо спроможності та розгортання інтересів. Відповідно до цього, своєрідність модерної «свідомості історії» бачимо не у особливих зусиллях, спрямованих на *пізнання* минулого, натомість у *наданні часового характеру* минулому, і ми підозрюємо, що це впливає з особливого інтересу щодо майбутнього.

При цьому збереглися зведення до єдності та радикалізація уявлення про час як спрямування до світової історії, яке набуло завершеності у Гегеля, темпоралізуючи *все* існуюче. Це спрямування не вдалося ані відкинути, ані перевершити на основі уявлення щодо історичного руху. Якнайменше можна було помислити у русі. Поняття рефлексивної часовості виходить водночас з чистого уявлення щодо світового історичного процесу. Грунтовану поняттям руху, рефлексивність можна помислити у кожному разі як рух руху, а отже як пришвидшення або уповільнення. Виходячи з цього, у Новий час були переформульовані природничі закони⁴⁸. Історична наука, крім того, могла осягати рефлексивність як часовість самого часу у часових горизонтах процесу. До того ж історичний процес міг формулюватися не лише у його русі, а й у його селективності, коли зсув часових горизонтів осягається як селекція. Перш, ніж ця здатність бачити минулі версії сучасного як версії сучасного із власними версіями майбутнього і вер-

⁴⁸ Це також має самозрозуміло логічні наслідки для необхідного ступеню абстрагування у теорії часу. У зв'язку з цим дивись щодо «changes of changes» (змін у змінах — англ.) Arthur N. Prior, Papers on Time and Tense, Oxford 1968, С. 1 і далі. Zu Konsequenzen im Rahmen der Entwicklungstheorie des historischen Materialismus Gerd Pawelzig, Dialektik der Entwicklung objektiver Systeme, Berlin 1970, С. 46 і далі.

сіями минулого і відрізнити їх від сучасної версії сучасного, потрібна можливість осягати історичні наслідки сучасного як селективні ланцюги зі змінними версіями майбутнього і минулого. Селективність історичного процесу базується на тому, що кожна з його версій сучасного презентує собі у власних часових горизонтах спільний час, і водночас жодне з цих часових визначень не існує одночасно з іншими. Індивідуальність історичної події тоді не базується на тому, як це приймав історизм⁴⁹ — лише на простому положенні цієї події у незворотному, неповторюваному шерегу моментів часу, натомість на специфічній для цієї події констеляції часових горизонтів, які конституують свою селективність.

Розрізнення сучасної версії минулого і минулих версій сучасного, яке ми у такий спосіб сконструювали, буде некоректно осягнуте і оцінене з позицій звично вживаного розрізненню поняття суб'єктивної та об'єктивної історії⁵⁰. Повернення до чисто темпоральних (замість метафізичних чи теоретико-пізнавальних) понять більше підходить для прояснення того, що чинять модерні дослідження історії. Наукове дослідження історії має справу з минулими версіями сучасного, а не з сучасною версією минулого⁵¹. Воно намагається висвітлити минуле як тодішнє сучасне, робить суспільство, так би мовити, незалежним від його власної пам'яті, дистанціюючи, отже, систему від історії. Воно знає само себе у іншому сучасному, аніж її нинішній стан, перешкоджає усім спробам перенести цей стан у її сучасне⁵², і може себе пристосовувати тому до масштабу власних дослідницьких інтересів селективно щодо цього стану. Ця селективність уникає ризиків, але не є принциповим запереченням проти наукової об'єктивності, швидше сама є передумовою об'єктивного дослідження. Історизм же ще не осягнуто достатньо, коли його бачать як інтенсифікацію історичного

⁴⁹ Пор. *Theodor Litt*, *Die Wiedererweckung des geschichtlichen Bewußtseins*, Heidelberg 1956, С. 75.

⁵⁰ Дивись як приклад для багатьох випадків *O. Philippe*, *L'histoire dans ses rapports avec la sociologie et la philosophie // L'Homme et l'Histoire: Actes du Vie congres des societe's de philosophic de langue francaise*, Paris 1952, С. 35-40 (36). За цього суб'єктивно є сучасна версія минулого, об'єктивними — минулі версії сучасного.

⁵¹ Пор. здійснюване у етнології розрізнення *ethnohistory* (історії етносів — англ.) (у сенсі історичного дослідження у царині примітивних суспільств) і *folk history* (історії народів — англ.) (у сенсі актуальних з сучасного погляду *belief system* (систем вірувань — англ.) у *Charles Hudson*, *Folk History and Ethnohistory // Ethnohistory* 13 (1966), С. 52-70. Siehe auch *E. E. Evans-Pritchard*, *Anthropology and History // його ж*, *Essays in Social Anthropology*, New York 1963, С. 46-65 (51 і далі.).

⁵² Отже, також з усіма уявленнями про циклічний час. Щодо цього зв'язку також *J. Meyerson*, *Le temps, la me'moire, l'histoire // Journal de psychologie normale et pathologique* 53 (1956), С. 333-354 (336 і далі.).

дослідження⁵³. Навпаки, йдеться про те, щоби пізнати цю своєрідно специфіковану часову перспективу як не самозрозумілу, дійсно незвичну опцію і запитати щодо її функцій та суспільних умов її можливості. Глибше осягнутий, історизм є уможливленням цієї відмінності сучасної версії минулого і минулих версій сучасного, укоріненій також у рефлексивному становленні самого часу.

Уже Мартін Гадеггер у своїй лекції на здобуття посади⁵⁴ запитав щодо особливостей поняття часу історичної науки і шукав відповіді у розрізненні кількісного, вимірюваного рухом, природничого поняття часу і історичного поняття часу, яке орієнтоване на якісну інакшість часів. Щодо останнього сказане є неясним, а щодо першого — неправильним, адже кількісна координація часу водночас є також феноменом історичних наук про дух. Наше поняття історизації часу повинне відштовхуватися від цієї дискусійного стану. У повністю історизованому часі не можна часові модуси ані осягнути як загально встановлені якості часової вісі, ані як частково рухливі, частково встановлені, так що час себе у своєму зсуві нібито взаємно конститує — нібито у старому сенсі, що майбутнє через встановлене сучасне начебто переміщається у минуле, яке тоді як майбутнє начебто повторюється, так що сучасне є начебто колом звичних модусів часу; ще у новочасному сенсі, що сучасне нібито водночас навішується на людину, яка переживає досвід суб'єктивно, і разом з людиною спрямоване вперед з минулого у майбутнє. На протигагу цьому, темпоральній модалізації доводиться бути *загалом* релятивізованою часом. Те, що рухається в часі, є *разом* минулим/сучасним/майбутнім, є, інакше кажучи, сучасним з його часовими горизонтами минулого і майбутнього. Але лише за наступної умови: те, що разом з моментом часу зсовуються і горизонти майбутнього і минулого, дає змогу історично індивідуалізувати події: сама собою дата не гарантує їхньої винятковості і неповторності⁵⁵. Історичний час конститується як континуальність і

⁵³ І також не осягнуто, якщо дискутують щодо нього, як зазвичай історики, під кутом зору історичного релятивізму — як такий, що не пройшов аналізу на представлення часу, гомогенізований релятивізм.

⁵⁴ Der Zeitbegriff in der Geschichtswissenschaft // Zeitschrift für Philosophie und philosophische Kritik 160 (1916), С. 173-188.

⁵⁵ Та індивідуалізуюча історична свідомість,, що з'явилася у XIX столітті і просто не бачила суті передумов теорії часу, є *наслідком* цієї історизації часу, але не надала цій останній адекватного виразу. Вона замінила собою той старий тип представлення історії через приклади, який припускав певний моральний континуум минулого і сучасного і не пов'язував прямо історичні події як емпіричне підтвердження моралі з їхньою історичною значущістю. Дивись щодо цього *George H. Nadel*, Philosophy of History Before Historicism // The Critical Approach to Science and Philosophy. In Honor of Karl R. Popper, New York-London 1964, С. 445-470.

незворотність руху минуле/сучасне/майбутнє загалом, він конститується як єдність завдяки тому, що часові горизонти відповідної версії сучасного, власне минуле і майбутнє, перетинаються з іншими (минувшими і відповідно прийдешніми) версіями сучасного та їхніми часовими горизонтами і таким чином відповідне сучасне гарантує достатню (а саме не лише часову, а й змістову та соціальну) континуальність з іншими версіями сучасного⁵⁶.

Для роз'яснення цієї часової рефлексивності, яку, на жаль, можна сформулювати лише дуже деталізовано, можемо використати питання щодо неідентичності часових модалізацій. Неідентичність означає для часового виміру неодночасність. Хотілося би мати змогу сказати, що сучасне одночасне із сучасним сучасного і що у цьому полягає його відмітна риса⁵⁷; що далі сучасне також одночасне із сучасною версією минулого, але не з минулими версіями сучасного, а отже ще менше з версіями минулого минулих версій сучасного (*Vergangenheiten vergangener Gegenwart*) і також не з минулими версіями сучасного сучасної версії майбутнього (*vergangenen Gegenwart gegenwärtigen Zukunft*), але лише з однією з майбутніх версій сучасного минулих версій сучасного (*ener der zukünftigen Gegenwart vergangener Gegenwart*)⁵⁸. У понятті сучасного, отже, закладені правила для використання уявлення одночасності, яка, зі свого боку, є у соціальному вимірі передумовою комунікації.

Якщо взяти до уваги такі віддзеркалення часів у часах, стане можливим розрізнити у часі не лише історію фактів, а й різні структурні вихідні положення для інституалізації умов можливості. У цьому сенсі можна зберегти і навіть релятивізувати постулат — починати аналіз від щоразу найбільш розвиненого рівня історії⁵⁹.

⁵⁶ Щодо цього також *Jiri Kolaja*, *Social System and Time and Space: An Introduction to the Theory of Recurrent Behavior*, Pittsburgh 1969, С. 7 і далі.

⁵⁷ Дивись також *Essay On Spurious Egocentricity* // *Prior* цит. праця (1968), С. 15-25; далі щодо проблеми визначення одночасності вище (прим. 41).

⁵⁸ Якщо я правильно розумію, *Prior* цит. праця (1957), С. 10 und цит. праця (1968), С. 8 та у інших місцях, обирає протилежний вихідний пункт і для досягнення певних логічних спрощень трактує сучасну версію майбутнього як одночасну з майбутніми версіями сучасного. Також *Nicholas Rescher*, *Truth and Necessity in Temporal Perspective* // *Richard M. Gale*, Ред., *The Philosophy of Time*, London 1968, С. 183-220, у зв'язку з дискусією щодо майбутній контингентностей трактує «the present assertion of a future-oriented proposition... as amounting to a future assertion of a present-oriented proposition» (сучасне підтвердження орієнтованого на майбутнє висловлювання... як дорівнююче майбутньому підтвердженню висловлювання, орієнтованого на сучасне — англ.) (с. 214), хоча, як відомо, неможливим є перенесення істини від однієї форми висловлювання до іншого. До того ж втрачається наша проблема історизації.

⁵⁹ Тут знову пункт для порівняння з марксистськими категоріями. Пор. щодо цього *Alfred Schmidt*, цит. праця, С. 13 і далі., 65 і далі.

У минулих версіях сучасного можна знайти інші умови можливості, аніж у сучасній версії сучасного, і аналізувати історію з різними результатами у обох версіях сучасного. Для цієї теорії планування долучалася би необхідність аналізувати з таких горизонтів можливості сучасну версію сучасного як версію минулого майбутньої версії сучасного (*Vergangenheit einer zukünftigen Gegenwart*) — щоб можна було управляти актуальною селекцією. З підходом щодо сучасного в минулому, сучасному або майбутньому, щодо яких здійснюється аналіз, отже, вирішуватимуть щодо структурних вихідних положень проєкцій можливостей, щодо яких можна встановлювати селекції. Історизація часу уможлиблює доступ до придатних для розрізнення світочасових наслідків стосовно горизонтів можливостей⁶⁰, ця історизація до того ж вказує на системно-теоретично концептуалізовану модальну теорію, яка може дати свідчення щодо того, як системи створюють можливості завдяки генералізації структур (теорія, якої сьогодні дуже і дуже бракує). На цьому рівні розуміння системна теорія і пов'язаний з рефлексивністю часу історизм є взаємно доповнюючими явищами у системі суспільства, яка може підтримувати відповідну темпоральну складність.

Цим ще не досягнуто кінця необхідних ускладнень, оскільки рефлексивний час може також віддзеркалюватися у часі. Нам доведеться зберегти можливість також запитувати щодо історії (і щодо майбутнього) самого часу, наприклад, щодо моменту часу і підстав появи історизованого часу. Звісно, історизм може свою власну історію також наївно переказувати як «духовно-історичну» історію фактів. Це, втім, передбачає незмінність поняття часу, передумови незмінності якого, поза сумнівів, є несправжніми, або передбачає відмову від часу взагалі, а до того ж втрату предмету. Історизація, так само, як і футуризація часу, вперше з'являється у Новий час, приблизно тоді ж, коли відбувається перехід від політичного громадянського суспільства до економічного громадянського суспільства сьогодення⁶¹. З того часу часи вперше отримують у мові цілком виразний часовий сенс. З того часу відступають назад просторові метафори, в результаті застосування яких час розглядали як рух. Вперше рефлексивне становлення часового виміру спрямовують до одного і отримують з одного чисто часового розуміння часу. Переконливим, якщо навіть важко обґрунтовним є те, що пе-

⁶⁰ Цю послідовність можна тоді наступним кроком еволюційної теорії досліджувати як збільшення складності системи суспільства.

⁶¹ Тому доводиться знову напружено виявляти вихідну загальність темпоральної модальності мови без жорсткої прив'язки до часу. Пор. *Harald Weinrich*, *Tempus: Besprochene und erzählte Welt*, 2. Aufl. Stuttgart 1971.

рехід від пріоритетно політичної до пріоритетно економічної еволюції суспільства веде за собою перебудову пріоритетної орієнтації у часі з горизонту минулого на горизонт майбутнього і завдяки цьому передусім футуризацію, внаслідок чого запускається історизація часу. Доказ цього не є нашою темою⁶². Постановка питання є цікавою як приклад того, що позірно прості теми дослідження передбачають найбільш химерні багаторазові модалізації і лише у такий спосіб є необхідно відсилають до сучасної версії системних структур.

Доводиться разом осмислити ці виникаючі завдяки багаторазовим модалізаціям ускладнення, адже тоді видимою стає наступна функція нормального часу, абстрагованого до часу світового. Ця функція слугує згладжуванню, вирівнюванню, зрівнянню дуже самих собою ускладнених часових відносин. За допомогою встановлення дат можна не лише перегравати розрізнення системних історій, а й розрізнення кожного моменту часу індивідуалізуючих часових горизонтів; дата служить тоді водночас як замітник і як шифр для індивідуалізуючої моменту часу констеляції темпоральних модальностей.

Спочатку залишимо просто відкритим, чому у суспільствах або інших соціальних системах використовують історизовану системну історію, і наблизимося до цього питання у обхід. Рефлексивна темпоралізація має власне формальну, але вражаючу подібність з відносинами соціальної рефлексивності, які є набагато більш дослідженими і відомими⁶³. Також у соціальному вимірі конституюється свідомість, щонайменше «модерна» свідомість, щодо рефлексивного відношення, власне завдяки тому, що *ego* (я — лат.) вчиться бачити у *alter* (інший — лат.) не лише об'єкт, а й суб'єкт, *alter ego* (інше я — лат.) і разом з тим може переживати себе як *alter* для *alter ego* (іншого я — лат.), можливо також як *alter ego* (інше я — лат.) *alter ego* (іншого я — лат.). Також тут наявні структури і вимоги щодо поведінки, які можуть бути відображені лише на вищих рівнях рефлексивності, наприклад у такті. Також тут наявні багатоступеневі ітерації аж до меж здатностей і інтересів. І також побуто-

⁶² Можна було би разом з *Franz Xaver Kaufmann*, *Sicherheit als soziologisches und sozialpolitisches Problem: Untersuchungen zu einer Wertidee hochdifferenzierter Gesellschaften*, Stuttgart 1970, проаналізувати зміну специфічно буржуазних опозиційних інституцій — тут поза темою безпеки. Також можна виявити прямий ідейно-політичний зв'язок — так у *Bernard Willms*, *Die Antwort des Leviathan* — *Thomas Hobbes' politische Theorie*, Neuwied-Berlin 1970.

⁶³ Пор. замість інших *Ronald D. Laing*, *Herbert Phüppson*, *A. Russell Lee*, *Interpersonal Perception: A Theory and a Method of Research*, London-New York 1966.

ва мова лише дуже тяжко здатна відобразити складний структурний устрій рефлексивної соціальної свідомості⁶⁴, і повсякденний вжиток свідомості продовжує вказувати на те, що скорочення, шифри, наприклад «значущість» норм, або інтуїтивні спрощення аж до таких, що не піддаються артикуляції, сензибілізації використовують для задоволення вимог соціального обміну з вузькими власними здатностями⁶⁵.

Щодо соціальної рефлексивності можна запитати, чи наявні «метаперспективи», завдяки інституалізації яких можна було би зробити досяжним вищий ступінь індивідуальної суб'єктивності і взаємної очікуваності очікувань, без необхідності встановлювати зв'язок з конкретними і визначеними очікуваннями або біографічно встановленими суб'єктами, тобто: без привілеїв! Деякі з провідних символів громадянського суспільства, здається, мають перегинатися з цією функцією: право як додаткова можливість суб'єктивних свобод, любов як пристрасть, гроші⁶⁶. Можна було б таке ж питання поставити тепер також щодо темпоральної рефлексивності: чи наявні також і тут «метаперспективи», які часові горизонти різних систем диференціюють до високого рівня щодо різних моментів часу і водночас можуть орієнтувати на високі вимоги щодо постійності і посилення взаємної селективності. Припускаю, що такі перспективи щодо майбутнього повинні існувати, оскільки майбутнє є часовим горизонтом з найвищою складністю, і що такі перспективи повинні опрацьовуватися у теорії планування.

Світового масштабу експансія та іманентна самокритика громадянського суспільства призвели до того, що пошук таких рефлексивних мета перспектив навряд чи має на меті формулу інституціо-

⁶⁴ Дивись, напр., *E. Benveniste, De la subjectivite dans le langage // Journal de psychologie normale et pathologique* 55 (1958), С. 257-265. Мовно навряд чи персоналізація дієслів може слугувати виразом суб'єктивності, але швидше — диференціації «система/навколишній світ», а саме встановленню меж комунікативного віднесення від того, що йому не належить. Пор. *Harald Weinrich, Tempus: Besprochene und erzählte Welt*, 2. Aufl., Stuttgart 1971, С. 28 і далі.

⁶⁵ Віртуозністю у цій області цікавився Ірвінг Гофман. Пор. *Erving Goffman The Presentation of Self in Everyday Life*, 2. Aufl. Garden City N. Y. 1959, und besonders *Social Interaction*, Philadelphia 1969.

⁶⁶ Сьогодні настільки ж звично, як і поверхово стверджувати, що це були лише різні види самообману чи ідеології панівного класу. Певною мірою випадково це могло би трапитись чи ні; більш вартє уваги те, що у громадянському суспільстві для постановки проблеми щодо цієї складності і взагалі щодо цієї міри абстрагування можна було би концептуалізувати все ще відносно прості інституційні рішення, тоді як нині з огляду на нове розширення суспільної складності щонайменше у політичній царині, здається, відмовляються від соціальної рефлексивності і історичної свідомості для того, щоб можна було діяти, лише спираючись на тактично рафіновану наївність.

нальної легітимації або нормативну програму, але швидше — можливу роботу. Неспростовним за цього стає розуміння, що тематизації соціальних або часових рефлексивних відносин не можна вимагати від повсякденної поведінки як виду триваючої супутньої свідомості, якщо колись відмовились від особливих можливостей неопосередкованих відносин. Робота по досягненню рефлексивності може бути результативною лише у соціальних ролях, які для цього мають бути диференційованими: психотерапевтами, соціальними психіатрами, істориками, тими, хто створює соціальні плани. Вона буде тому набувати форми роботи над проблемними випадками, які трапляються за умов нормального перебігу суспільного життя і видаються гідними особливого поводження. Світовий дух не турбують щодня з пошани до нього.

З огляду на таку ускладненість часової структури минулого і майбутнього нашого суспільства доводиться заново ставити питання щодо критеріїв історичної релевантності і питання щодо теоретичного каркасу історичної науки. Вище (с. 15) ми вже зазначали, що спогад у сенсі відтворення відтворення селективності минулих селекцій як поточне супутнє досягнення соціальних систем є досить обмежено можливим. Орієнтована на це історична наука стоїть перед аналогічною проблемою неспроможності. Вже концепт історії об'єктивних фактів вимагає від неї забагато, тим більше це справедливо щодо концепту історії селекцій. Тому вона може лише селективно тематизувати селекції. Лише завдяки відбору власних (наукових) критеріїв селекції історична наука може вивести на необхідний рівень власну спроможність.

Під час вибору таких критеріїв можна триматися не лише незворотності часу і у цьому сенсі чистої фактичності історії — це залишатиме відкритими забагато питань. З іншого боку, теорії прогресу, які тримаються визначених ціннісно орієнтованих ліній зростання, можуть, отже, надто вузько (оскільки фактично наявні різні види патогенного розвитку) вводити прогрес не як теоретичний, але лише як нормативний або політичний концепт змін⁶⁷. Якраз навпаки, соціологія формулює свої найпереконливіші концепції для різних видів патогенного розвитку⁶⁸. Для системної теорії було би ближчим приєднати-

⁶⁷ Можна це проілюструвати на темі історії свободи. *Willi Oelmüller, Was ist heute Aufklärung?*, Düsseldorf 1972, розуміє під цим історію нереалізованих свобод, яка спрямовує до їхнього здійснення. Це історія прогресу. Я ж під цим розумію швидше історію використаних свобод, відтворення яких змушує сучасне вчитися на абстрактних категоріях, і цьому сенсі свобода накопичується як свідомість контингентності.

⁶⁸ Дивись із царини теорії соціальних рухів, передусім, *Neil J. Smelser, Theory of Collective Behavior*, New York 1963; ferner, an einem historischen Beispiel, *Ottbein*

ся до уявлення щодо зміни системних структур і розрізняти історичний розвиток стабілізуючого чи дестабілізуючого, розвиваючого чи патогенного, прогресивного чи регресивного типу як зміни відповідних структур, які визначають умови можливості подальших змін. При цьому проблема збереження селективності у відносинах «система/навколишній світ» у своїй найбільш абстрактній формі могла би бути сформульована як критерій історичної релевантності; а селективний інтерес — спрямованим на селективність.

VII

Щоб перевести наш аналіз на більш конкретний рівень, повернемося до нашої вихідної проблеми — до питання, як взаємопов'язані часові горизонти, потреба в історії і соціальні структури. Історик, який цікавиться селекційним потенціалом соціальних систем, мав би щодо цієї теми запитати, як потреба у часі і історії виникає зі зростаючої селективності відносин «система/навколишній світ» і як виходячи з цього соціальні системи обирають їхні уявлення про час і їхню історію, щоб розгорнути і обмежити їхній селекційний потенціал. Можна це продемонструвати на окремих прикладах.

1. Ранні архаїчні суспільства мали лише короткий часовий горизонт простих систем взаємодії. Вони жили переважно орієнтовано на сучасне — і це не в протиставленні щодо інакших версій минулого чи майбутнього, але з огляду на конкретну, одночасну мережу латеральних соціальних відносин⁶⁹. Інтерес до утримання в чіткій наявності історії, яка не була пережита особисто, виникає разом з відокремленням ролей політичного панування у зв'язку з ненадійністю радіусу їхньої дії і недостатністю їхньої легітимності⁷⁰. Системна історія у пізніх архаїчних суспільствах перетворюється спочатку на (відносно нетривалу) генеалогію, тоді з розвитком до високої культури на історію діянь династій або політично

Ramm-Stedt, *Sekte und soziale Bewegung: Soziologische Analyse der Täufer in Münster (1534/35)*, Köln-Opladen 1966. У царині теорії взаємодії дивись, напр., *Erving Goffman*, *The Moral Career of the Mental Patient // ders.*, *Asylums: Essays on the Social Situation of Mental Patients and Other Inmates*, Chicago 1962, oder *Howard C. Becker*, *Outsiders: Studies in the Sociology of Deviance*, New York-London 1963.

⁶⁹ Для порівняння з уявленнями про час пізніх високих культур дивись, напр., *Marian W. Smith*, *Different Cultural Concepts of Past, Present, and Future: A Study of Ego Extension // Psychiatry* 15 (1952), С. 395-400.

⁷⁰ Поп. *Rädiger Schott*, *Das Geschichtsbewußtsein schriftloser Völker // Archiv für Begriffsgeschichte* 12 (1968), С. 166-205; *Burr C. Bmndage*, *The Birth of Clío: A Re'sume' and Interpretation of Ancient Near Eastern Historiography // H. Stuart Hughes*, Ред., *Teachers of History*, Ithaca, N.Y., 1954, С. 199-230.

осягнуту історію роду⁷¹. Вона набуває моральних імплікацій, повідомляє про заслуги і похибки, про дії, які також могли би і не відбутися — у біблійному випадку дуже характерно щодо угод, про які слід пам'ятати. Це передбачає відповідну генералізацію релігійних уявлень, які допускають тепер політичну контингентність і водночас мають здійснювати випереджальну моральну характеристику. Часова свідомість розширюється. Архаїчний розрив міфічного і генеалогічного часу переходить у єдину, але вже релігійно визначену конструкцію історії, чия континуальність може бути артикульованою разом із сучасним⁷². З історії можна зробити моральні або навіть раціональні висновки, можна вивести директиви щодо дій. Незначна міра диференціації політичних, релігійних та економічних визначних ролей відображається у космічно-релігійно-моральній інтеграції провідного мислення, яке часто залишає непізнаним політичний мотив⁷³. В цілому йдеться про розширення функціонуючого як щоразу сучасного часового горизонту і при цьому про можливість певних етико-політичних досягнень, які передбачають наступний часовий горизонт; у царині

⁷¹ Найбільш дискутованим прикладом є біблійне сприйняття історії. Дивись для порівняння *Brandon* цит. праця (1965), С. 106 і далі.; *Gunnell* цит. праця *Explicit hierzu außerdem Johannes Hempel, Glaube, Mythos und Geschichte, Berlin 1953; його ж, Geschichten und Geschichte im Alten Testament bis zur persischen Zeit, Güntersloh 1964, беч. С. 51 і далі.; Oscar Cullmann, Heil als Geschichte, Tübingen 1965, С. 117 і далі. Далі див. вище с. 89. Для опису давньогрецької історії шось на зразок *Francois Châtelet, La naissance de l'histoire, Paris 1962*, з наголосом на зв'язок з політичною конституцією суспільства, зняттям архаїчної відмінності генеалогічного і міфічного часу, і розширенням свідомості часової континуальності на довгі ланцюги подій і рішень.*

⁷² *Silvio Accame, La coneezione del tempo nelt età arcaica // Rivista di filologia e di istruzione classica n. c. 39 (1961), С. 359-394*, здається, може щодо цього дати вказівку, що видовження континуальності у давніх греків первинно шукають у стосунку між сучасним і майбутнім — внаслідок занепаду мікенської культури? — на протиположності цьому у давніх іудеїв у стосунку сучасного і минулого. Від цього могло залежати більш пізня, мінлива оцінка «memoia» (пам'ять — лат.) та «curiositas» (допитливість — лат.).

⁷³ Хорошим прикладом слугує завжди біблійний міф про вичерпання, який має впізнавано політичний характер, якщо його (разом з *Kenneth Burke, The Rhetoric of Religion: Studies in Logology, Boston 1961, С. 174 і далі.*) інтерпретувати «заднім числом», тобто від сучасного: коли хочуть покарати, потрібен гріх, а отже — стратегічно спрямоване заперечення, а отже — як його підгрунтя шось позитивне, а саме вичерпання. Водночас цей міф приховують завдяки тому, що він морально виводить походження обмеженості ресурсів від порушення норм, як моральне управління економічною поведінкою, яке може бути необхідною у суспільному становищі з малим економічним потенціалом. Щодо останнього також *George M. Foster, Peasant Society and the Image of Limited Good // American Anthropologist 67 (1965), С. 293—315; Jochen Röpke, Primitive Wirtschaft, Kultur wan del und die Diffusion von Neuerungen, Tübingen 1970, С. 38 і далі.*

права, наприклад, щодо синдрому провини і гріха у сенсі обмеженої часом комбінації селективних подій⁷⁴; щодо підсудності, яка як чиста можливість наявна вже у розрахунку; щодо присяг у вигляді обіцянок і нарешті щодо консенсусної угоди, яка уможливає зобов'язання щодо майбутнього без реальних минулих чи сучасних підстав⁷⁵.

Моральна історія цього типу належить політично конституйованим суспільствам, які приймають за зобов'язуючі рішення свої попервах еволюційні досягнення і також свої релевантні ненадійності у політичній компетентності. Ця історія є осмисленою, якщо і наскільки політика є поняттям потенціалу суспільної системи. Те, що Дройзен та Трайчке розуміли як політичну історію, було вже анахронізмом, який, щоправда, мав свої особливі підстави. Ці підстави полягають переважно у тому, що попервах господарськи орієнтоване громадянське суспільство з його орієнтованим на майбутнє поняттями потенціалу, власне виробництва і грошей, ані переконструює, ані переважає історичний горизонт політики, натомість хіба що могло би нейтралізувати його до чистого блага зв'язку. І «також сьогодні ще й природне поняття історії має полі-

⁷⁴ Хороше дослідження контролю надає *Bittner* цит. праця з твердженням, не може бути ніякого принципу провини у злидарських нетрях, де орієнтуються на екстремально короткі відрізки часу. Пор. далі твердження щодо ущільнення релевантного часового простору у експериментах щодо аномії у *Peter McHugh*, *Defining the Situation; The Organization of Meaning in Social Interaction*, Indianapolis-New York 1968, особл. резюме на с. 136 і далі: «The tentative agnosticism of surprise leads to an emphasis on immediate arrangements in the environment, the *social* present, and out of this assessment comes a change in the meaning of events in the *chronological* past. Order, on the other hand, deemphasizes the chronological present in favor of the linkage of events through the social past and toward the future. During order, that is, events to be defined in the *chronological* present exist in the *social* (emergent) past and future. During disorder, the meaning that resides in the chronological past and future is discovered in the social (relative) present. It is a harlequin design that is less metaphorical than chronology, because it is closer to the actual rhythm of definition and its consequences» (Обережний агностицизм подиву веде до наголосу на безпосередньому облаштуванні у довкіллі, соціальному сучасному, і поза цією оцінкою з'являється зміна у значенні подій у хронологічному минулому. Лад, з одного боку, скасовує наголошування на хронологічному сучасному на користь лінійності подій через соціальне минуле в напрямку до майбутнього. Під час ладу, дійсно, події, які слід визначати у хронологічному сучасному, існують у соціальних (виникаючих) минулому і майбутньому. Під час безладу, значення, яке притаманне хронологічним минулому і майбутньому, розкривається у соціальному (релятивному) сучасному. Цей строкатий ескіз є менш метафоричним, ніж хронологія, адже є ближчою до актуального ритму визначення та його наслідків. — лат.)

⁷⁵ Пор. *Louis Gernet*, *Le temps dans les formes archaiques du droit* // *Journal de psychologie normale et pathologique* 53 (1956), С. 379—406.

тичну визначеність», вважає Карл Льовіт⁷⁶. «Природним» тут виявляється лише звичай.

2. Також історію творить *обмеженість ресурсів*, як кажуть марксистки. Жан-Поль Сартр здійснив вартій уваги аналіз зв'язку обмеженості ресурсів і контингентності⁷⁷. Це переводить до нашого системно-теоретичного концепту модальної генералізації.

Обмеженість ресурсів творить історію тією мірою, якою вона дозволяє проявитися можливостям як взаємозалежним і до того ж — селекціям як у певний спосіб контингентним, власне таким, що відбуваються «коштом того, що...». Але обмеженість засобів не є однією й тією ж для кожного суспільства⁷⁸. Вона може бути генералізована знову як формула контингентності і завдяки механізму грошей стає незалежною від ситуацій придбання, потреб і множини наявних благ⁷⁹. До того ж у гру вступають нейтралізуючі історію чинники, які ще належить точніше проаналізувати. Процеси виробництва та придбання можуть відкинути у минуле, від якого позбулася релевантна історія, коли для сучасних операцій втрачає значимість те, які прогалини наявні у стійкому стані благ: коли він вже не залежить від вдячності і вже не залежить від заслуг, оскільки втрачається принцип сумарної константи. Цією мірою громадянське суспільство не потребує для своїх власних операцій ніякої історії. Те, що воно для цього потребує, може бути знято у формі грошей, власності, угод. Воно досягає того, чого не могло би досягнути зав'язане на легітимність, правничо-політично конституйоване суспільство: концептуалізованих у вільний від історії спосіб понять потенціалу. І саме це, хоча й також після цього й обмеженість засобів, *творює* історію.

3. У секторі *науки*, все більш значимої системи-частки системи суспільства, виникає історія системи науки в тому числі і як селек-

⁷⁶ Die Dynamik der Geschichte und der Historismus // Eranos-Jahrbuch 21 (1953), C. 217 bis 254 (218).

⁷⁷ Pop. Critique de la raison dialectique, Bd. I, Paris 1960, C. 200 і далі. Щодо цього також Klaus Hartmann, Sartres Sozialphilosophie: Eine Untersuchung zur «Critique de la raison dialectique I», Berlin 1966, C. 86 і далі.

⁷⁸ Історична варіабельність принципу обмеженості засобів дискутувалася, передусім, у господарській технології. Дивись огляд щодо стану дискусії у Jochen Röpke, Neuere Richtungen und theoretische Probleme der Wirtschaftsethnologie // Hermann Trimborn Ред., Lehrbuch der Völkerkunde, 4. Aufl. Stuttgart 1971, C. 446-457. Як вихідний пункт пор. Karl Polanyi, Conrad M. Arensberg, Harry W. Pearson, Trade and Market in the Early Empires, Glencoe 111. 1957. Далі особл. George M. Foster, Peasant Society and the Image of Limited Good // American Anthropologist 67 (1965), C. 293-315.

⁷⁹ Щодо цього ближче Niklas Luhmann, Knappheit, Geld und die bürgerliche Gesellschaft // Jahr buch für Sozialwissenschaft 23 (1972), C. 186-210.

ція можливостей, отже залежна від специфічно наукових форм проектування і розгортання можливого.

Історію науки сьогодні часто розуміють як історію проблем, як історію їх постановки та розв'язання. При цьому відмінність горизонту можливості та обраної дійсності розглядають як відмінність проблем та їх розв'язань (з тією передумовою, що для проблеми може бути надано не одне розв'язання). Це, своєю чергою, передбачає, що незалежно від вирішення специфічних проблем може бути заданим, у чому полягають умови *можливості* вирішення проблем. Статус останніх притаманних системі науки понять потенціалу і диспозиції — наприклад, цінності істини як можливості для висловлення бути істинним або хибним, спостережності, верифікованості, операбельності, вимірюваності — науково-теоретично все ще мало прояснено⁸⁰. Також без цього прояснення, втім, функціонує у триваючих дослідженнях оперативна свідомість, яка працює з цими непроаналізованими абстракціями і за їхньою допомогою творить історію.

Так само, як у випадку наукової обмеженості ресурсів, тут постає питання, чи наукове дослідження потребує своєї власної історії проблем і для чого. Відповіддю могло би бути: щоб уникати повторення помилок і йти далі шляхом їх коригування⁸¹. Між тим, найкраще, чого можна досягнути за допомогою понятійності, отриманої на базі актуального стану досліджень, знімається та може бути тематизовано у історії, так само, як у грошах. Функція історично перевернутої проблемно-історичної свідомості може швидше полягати у збереженні можливого, тобто у збереженні свідомості контингентності кожного розв'язання проблем і впливаючого з цього вимушеного абстрагування.

4. Під час макросоціологічного дослідження суспільства легко випустити з поля зору дійсно важливий, інструктивний приклад щодо потреби соціальних систем у історії, а саме значущість історій кохання. Маю на увазі не походеньки, про які розповідають *інші*, але потребу у історії самої закоханої людини. Романтичне, пристрасне кохання є культурною нормою, згідно якої у громадянському суспільстві слід мати почуття, а також подією кохання, навіть підставою для створення сім'ї, яка повинна мати місце — хоча й виявляє як у своєму коді, так і у пове-

⁸⁰ У цьому, здається, полягає пануючий до сьогодні інтерес до *критеріїв прийняття рішень*. Пор. також *Herbert Schnädelbach*, Dispositionsbegriffe der Erkenntnistheorie: Zum Problem ihrer Sinnbedingungen // Zeitschrift für allgemeine Wissenschaftstheorie 2 (1971), С. 89-100, який рекомендує повернення до Канта.

⁸¹ Так, напр., *Gaston Bachelard*, La formation de l'esprit scientifique: Contribution a une psychoanalyse de la connaissance objective, Paris 1938.

дінці відому нестабільність наслідків⁸². Нестабільність, випадковість, необумовленість, страж дальності і до того ж ненадійність легітимуються як передумова широкого горизонту можливостей суспільно неконтрольованого вибору партнера. Звідси випливає, що кохання не підтримує ніякої специфікації прав і обов'язків, а сексуальність — ніякого вимірювання взаємності досягнень. Цей високою мірою невизначений горизонт можливостей редукується завдяки поєднанню стратегії і історії у хоча б більш-менш надійних підстав для очікувань. Стратегії відсилають до виробництва системної історії, яка зміцнює відношення⁸³. Завдяки коханню досягають майже незалежної від історії селективності поєднань. Кохають незалежно від того, що раніше трапалося. Але сама історія все ж потрібна — спочатку як доказ кохання, тоді як його заміник. Вона спочатку підтверджує крок за кроком успішність взаємного вибору, а потім непомітно переходить у правило необхідності доводити — у тому сенсі, що все, чого хочуть уникнути, вже не можна просто пояснювати коханням, але доводиться обгрунтовувати.

Короткий аналіз, націлений на розуміння, який свідомо було здійснено щодо різних систем-часток функціонально диференційованих суспільств⁸⁴, прояснює, що приводи для створення та простір для селекції, які властиві системним історіям, варіюються залежно від генераторів можливостей і селективних інтересів систем. Якщо це так, не можна очікувати на водночас загально значиму та конкретно розсудливу відповідь на питання щодо сенсу та функції системної історії.

VIII

Позначимо, втім, перші кроки ще двох напрямів дослідження. Питання, для чого потрібна історія, можна, власне, поставити прями-

⁸² Дивись замість інших *Ernest W. Burgess, The Romantic Impulse and Family Disorganization* // *Survey* 57 (1927), С. 290-294; *Willard Waller, Reuben Hill, The Family: A Dynamic Interpretation*, 2. Aufl. New York 1951, С. 93-215. Щодо самого коду, передусім *Wilhelm Attbert, A Note on Love* // *його ж, The Hidden Society*, Totowa, N.J., 1965, С. 201-235.

⁸³ А саме системна історія, яка завдяки відокремлюючому коду кохання є висою мірою незалежною від світової історії і від зовнішніх втручань — цілком подібно до того, як у вище (прим. 20) розглянутому випадку допиту і дослідження. З навколишнім світом поводяться ніби з фоном та матеріалом для доказів кохання; важить не кіно, а запрошення у кіно.

⁸⁴ Основоположний теоретичний концепт базується на тезі, що системна диференціація на рівні системи суспільства слідує за диференціацією засобів комунікації. Пор. *Niklas Luhmann, Generalized Media and the Problem of Contingency*, Ms. 1970. Стилий виклад також у *Habermas/Luhmann*, цит. праця, С. 342 і далі.

мо протилежно: як можна втратити історію, завдяки якій став неминучим розвиток системи суспільства як горизонту можливостей сучасного орієнтування? Як можна релевантну історію зробити на законних підставах порівняваною? Як можна сучасне зробити незалежним від того, що його викликало і що рухає його далі? Разом з цим поворотом досягаємо відомі переваги негативних постановок питання, які обмежуються елімінація ми і залишають невизначеними складні позитивні взаємозалежності⁸⁵. Для можливості уточнення постановки питання доводиться передбачати системну структуру. Ми не питаємо щодо природного звільнюючого процесу забування, але передбачаємо систему суспільства, яка певною мірою перешкоджає цьому процесу і надає характеру сучасного світовій та системній історіям не пережитих особисто подій — як можливому контексту, з якого увесь пережитий досвід та діяння можуть здобути сенс. У такому, ніби задокументованому суспільстві наявні інституції та механізми, які забезпечують щодо історії релятивну свободу від контексту для сучасних селекцій. Історію вже не використовують більше безпосередньо як визначаючу смисли системну структуру, як це неминуче відбувається у простих системах, але дистанціюються від неї через відношення створення і редукції надмірної складності.

Едмунд Гуссерль характеризував — у протиставлених інтересах реконструкції спільної історії для самобутніх досягнень встановлюючої смисли свідомості — таку ідеалізуючу абстракцію суб'єктивності і історичності за допомогою категорії «технізація»⁸⁶. Тому відношення техніки і історії стало проблемою у новочасний спосіб — цілком інакше, аніж можна було би сформулювати через створення або виробництво чітко визначеного поняття техніки або ж з допомогою розрізнення природничих наук та наук про дух. Техніка не лише звільняє від власноручних операцій, вона звільняє у значно ширшому сенсі заради більших можливостей і більшої селективності від супутнього виконання суб'єктивності і історичності сенсу. Те, що Гуссерль бачив як втрату смислу у європейській кризі, має своєю іншою стороною збільшення умов.

Цей зворотній бік можна прояснити завдяки тій вказівці, що вирази, які відсилають конкретно до суб'єктів або обставин часу, у

⁸⁵ Пор., напр., Аристотель. Топіка 117а 5 і далі.

⁸⁶ Дивись *Edmund Husserl, Die Krisis der europäischen Wissenschaften und die transzendente Phänomenologie*, Husserliana Bd. VI, Den Haag 1954. Vgl. dazu auch *Hans Blumenberg, Lebenswelt und Technisierung unter den Aspekten der Phänomenologie*, Turin 1963, і спеціально щодо недостатньо опрацьованої історичної позиції *Husserls: Hubert Hohl, Lebenswelt und Geschichte: Grundzüge der Spätphilosophie E. Husserls, Freiburg-München 1962*.

своїй зрозумілості вказують на прості системи безпосередньої взаємодії і на знайомство з ситуацією⁸⁷. Якщо не брати до уваги цю передумову, доведеться такі вирази, як «я», «ти», «ми» замінити іменами, які може використовувати кожен, вказівки на «вчора», «сьогодні», «тривалий час» датами. Той еволюційний процес, який було описано вище як системна диференціація і який розділяє системні історії і світову історію, створює тому водночас релятивно вільні від контексту придатні для використання символічні системи, які врешті-решт можуть бути також незалежними від своєї власної історії. Технізація є таким, що слідує за вільною від контексту мовою, другим еволюційним етапом утворення символів, на якому селективні процеси горизонтів приписування мають пристосовуватись до багатой можливостями, дуже складної системи суспільства. Вони викликають — переважно і в цілому — те, що те, що минуло, починають представляти як завершене, закрите і таке, що вже не є більше безпосередньо сучасним у спосіб співіснування з померлими або тривання провини.

Як технічне зняття, нейтралізація і об'єктивізація історії відбуваються, найкраще можна пізнати на прикладах. Зупинимося на спочатку на організаційних структурах, які будують на ідентифікації *посад*. Посади є абстрактними позиціями ідентифікації для ролей, за яких можуть змінюватися особи, завдання та організаційні підпорядкування⁸⁸. Ідентифікація як посада уможливило технічно будь-які переривання тривалості, під час яких можна змінювати на посадах особи, або завдання, або організаційне підпорядкування (але не все водночас). Перешкода осмислених змін, наприклад вибір нової людини на посаду, полягає не у попереднику, а отже не у *часовому* вимірі, а у тих, що зберігаються, завданнях та підпорядкуваннях, отже, у змістовій придатності з такими щоразу іншими визначеннями щодо посад, які можна контролювати за допомогою посадової ідентичності.

За цього знаковим є можливе з організаційно-технічного погляду. Фактично така нейтралізація історії вдається лише частково. Особливо за умови значною персоналізації ролей, як то професори (у ранньому сенсі) або у випадку вищих посад, попередник накладає відбиток на наступника. Горста Баєра попри його протест характеризують як «наступника Адорно»⁸⁹. Також шанс отримати профіль на-

⁸⁷ Пор. *Harold Garfinkel, Harvey Sacks, On Formal Structures of Practical Actions // John C. McKinney, Edward A. Tiryakian, Ред., Theoretical Sociology: Perspectives and Developments, New York 1970, С. 327-366, особл. 348 і далі.*

⁸⁸ Щодо цього ближче *Niklas Luhmann, Funktionen und Folgen formaler Organisation, Berlin 1964, С. 141 і далі.*

⁸⁹ Так, напр., *Frankfurter Allgemeine Zeitung vom 16. 12. 1971, С. 2.*

ступника щодо свого попередника обумовлюється водночас і через заміну на посаді і через історичне віднесення; певним чином заміна вимагає порівняння, спогаду або навіть прямого конструювання міфу про попередника⁹⁰. Дистанціювання від історії може, отже, не може бути ані більш технічно прогресивною формою повернення у архаїчну безісторичність, ані скасуванням чи забуванням минулого. Швидше наш приклад ближчий до припущення, що технічна нейтралізація історії виконує не функцію виключення, але функцію специфікації історичних релевантностей. Цим покладається в основу принципово амбівалентне відношення до минулого: можна налаштуватися щодо нього позитивно чи негативно (наприклад, наступник розцінюється як кращий або гірший за попередника), і можна завдяки диференціації різних рівнів можливості водночас оперувати у режимі свободи від історії та у режимі зв'язку з нею — щось на кшталт того, як у «формальній організації» діють у режимі свободи від історії, а у «формальній організації» — у режимі зв'язку з нею⁹¹. *Структурна диференціація тих різних рівнів можливостей, які наявні у відношенні до історії, здається, є передумовою для того, що цю найменше на одному з цих рівнів можуть бути актуалізовані особливі можливості заперечення і специфікації.*

У інших прикладах знову виявляються ці взаємопов'язані аспекти технічної нейтралізації історії. Гроші також, як і посади, використовують безвідносно до історії — власне незалежно від контексту, як їх здобули⁹². Точніше вгледівшись, між іншим, ви-

⁹⁰ Хорошими соціологічними дослідженнями цього зв'язку є *Alvin W. Gouldner, Patterns of Industrial Bureaucracy*, Glencoe 111. 1954; *його ж, Wildcat Strike*, Yellow Springs Ohio 1954; *Robert H. Guest, Organizational Change: The Effect of Successful Leadership*, Homewood 111. 1962; *Oscar Grusky, Administrative Succession in Formal Organizations // Social Forces* 39 (1960), С. 105-115; *його ж, Corporate Size, Bureaucratization, and Managerial Succession // The American Journal of Sociology* 67 (1961), С. 261-269; *його ж, Managerial Succession and Organizational Effectiveness // The American Journal of Sociology* 69 (1963), С. 21-31.

⁹¹ З цього виходить теза Селзніка щодо «інституалізації» створених з чистого листа формальних організацій і щодо зростаючих з цієї причини проблем управління. Дивись *Philip Selznich, Leadership in Administration: A Sociological Interpretation*, Evanston, 111. — White Plains, N. Y., 1957.

Прикметним було би далі те, що попередній аналіз обмежувався рівнем ідентифікації ролей і осіб і не надавав повного начерку історичної плідності організованих соціальних систем. До цього мав би привести аналіз історичної зв'язності цінностей і програм — отже, до того, що «жук» означає продукцію Фольксвагену, а «внутрішнє управління» — міністерство оборони.

⁹² У цьому полягає технічна перевага щодо різних типів архаїчної взаємності. Щодо цього пор. власне *Marshall D. Sahlins, On the Sociology of Primitive Exchange // Michael Banton, Ред., The Relevance of Models for Social Anthropology* London-New York 1965, С. 136-236.

являємо, що це має значущість лише стосовно ліквідної грошової маси. Якщо ж розуміють під грошима у ширшому сенсі спільність благ і досягнень, тобто настільки її монетизують, а отже підпорядковують коду грошей, тоді пізнають, що гроші переважно інвестують, тобто утверджують через історію. Це утвердження являє економічний інтерес цілком специфічно: не як майбутня версія минулого і не як минула версія сучасного, але як майбутнє, якому вже не можна перешкодити. «Якому вже не можна перешкодити» є таке поняття можливості, чії умови можливості/неможливості чітко визначають через умови економічної калькуляції, отже, через щось на кшталт правил амортизації. Ліквідні грошові засоби є лише тією критичною підмножиною, яка уможливило те, щоб загальна система господарства оперувала відношенням майбутнього і минулого у такий особливий спосіб. До того ж можна якщо не усунути, то калькулювати ту дуже загальну проблему, що хороші пристосування минулого краще уникати у сучасному і майбутньому.

Нашим третім прикладом є *позитивність значущості права*. Вона означає, що право має значущість твердого рішення; а саме не тому, оскільки у минулій версії сучасного право було встановлене — це було би «thesmos» (освячений давністю, традицією закон — давньогр.) у давньогрецькому сенсі з паралелями у багатьох ранніх високих культурах — але тому, оскільки його кожного разу можна змінити, так що невикористання цієї можливості функціонує як сумнів у правильності⁹³. Також тут ясно відчутна зміна рівня статусу проблеми через технічну нейтралізацію історії. Не йдеться щодо значущості права ані щодо *alter* (іншого — лат.), ані щодо якості старого права; просте тривання не надає ніяких переваг щодо якості. Також поворот завдяки антитезі, що нове право було би кращим за старе, не відображає статусу значущості. Вирішальним є те, що значущість взагалі не базується більше на озиранні на історію, але на тих сучасних та майбутніх можливостях змін, які сумісні з будь-якою історією.

Звісно, ці невикористані можливості функціонують лише тоді як індикатор правильності, якщо вони є дійсно можливими. Це лише випадок, коли створюють організаційні, політичні і понятійні заходи упередження для поточної перевірки права, тобто укорінюють у системних структурах. Від цього ми ще далеко. Так, у праві наявні також два рівні можливостей і неможливостей, на яких організаційні, полі-

⁹³ Щодо цього *Niklas Luhmann*, *Positivität des Rechts als Voraussetzung einer modernen Gesellschaft // Jahrbuch für Rechts Soziologie und Rechtstheorie 1* (1970), С. 175-202. Ausführlicher *його же*, *Rechtssoziologie*, 2 Bde., Reinbek 1972.

тичні та інформаційно-технічні умови можливих змін права реєструються і неможливим є багато чого з того, що є можливим з правового погляду. Тут знаходиться вихідний пункт технічної критики сучасного, яка зберігає забагато того, що минуло, хоча й не як історію, але як status quo (стан, який [був раніше] — лат.)⁹⁴.

Тут нарешті переходимо до прикладів з царини наукового дослідження. Передусім можна саме історичне дослідження, наскільки воно не просто зображує, героїзує, адаптує системну історію, значущу у сучасному, але осучаснює минулі версії сучасного, досягнути як об'єктивуючий механізм нейтралізації. Вже уявлення щодо невідомої, не успадкованої історії є соціально-історично вищою мірою незвичним. Вище (с. 28) ми вже говорили, що суспільство стає незалежним більшою або меншою мірою від своєї системної пам'яті, збереження якої передбачає інтерес у використанні на службі інших функцій. Щодо цього могла бути більш або менш хорошою, вдалою нейтралізація актуальних (наприклад, політичних) інтересів селекції⁹⁵.

У дещо іншому сенсі можна досягнути також системну теорію як технічну нейтралізацію історії — як створення більшої кількості рівнів віднесення до історії з особливими можливостями заперечення і специфікації на щонайменше одному рівні⁹⁶. Це, серед іншого, передбачає аналітичний контроль часового рефлексивного відношення. Самозрозуміло, що разом з цим не відкидають каузальну впливовість фактів минулого — ані на рівні предмету (систем), ані на рівні теорії. Нейтралізація може лише означати, що створення такого непрямого амбівалентного відношення до історії, в рамках якого можна досягнути селективності часових подій різного значення.

Як структура системи дослідження системна теорія уможливорює інші проекти можливостей, ніж структури систем, які вона тематизує; занадто загострюючи формулювання, можна було би сказати, що мо-

⁹⁴ Дивись також Niklas Luhmann, Status quo als Argument // Horst Baier, Ред., Studenten in Opposition, Bielefeld 1968, С. 74-82.

⁹⁵ Протилежні приклади не доведеться довго шукати. Дивись щось на зразок С. Н. Philips, Ред., Historians of India, Pakistan and Ceylon, London 1961, особливо внесок А.С. Majumdar щодо нацистських істориків. Вони не доводять, що не була би можливою далекосяжна нейтралізація аж до категоріального апарату та вибору тем.

⁹⁶ Тут я відповідаю на критику системної теорії як аісторичної завдяки Renate Mayntz, Zweckbegriff und Systemrationalität. Щодо одноіменної книги Нікласа Лумана дивись у Schmollers Jahrbuch 91 (1971), С. 57-63. Відповідь вимагає системно-теоретичного аналізу системної теорії — як і такої ж форми рефлексивності, яку Renate Mayntz С. 58 і розлого Юрген Габермас (Jürgen Habermas in: Habermas/Luhmann цит. праця, особл. С. 221 і далі.) вважають недостатнім обґрунтуванням (!).

жливість пізнання спирається прямо на неможливості у пізнаних системах, власне на їхні структурні «constraints» (напруження — англ.). Системна теорія системної теорії мала би тому тематизувати неможливе як програму системної теорії — причому не слід забувати, що можливість і неможливість у системній теорії не є логічно-аподиктичними поняттями, але слід завжди розуміти їх релятивно на структурних умовах можливості. Темою системної теорії сучасної системної теорії є передусім неможливість дослідження високої і структурованої складності. Тим самим — «системна теорія сучасної системної теорії» водночас натякає на те, що системна теорія також на цьому етапі рефлексивності темпоралізує свій предмет, щоб мати змогу осягнути його модальні генералізації з огляду на інші можливості.

Паралельне використання таких різних, рефлексивно пов'язаних рівнів висловлювання, на яких також можуть бути залучені різні етапи само рефлексії соціальних систем, уможлиблює одночасну актуалізацію різних історичних відношень. Системну історію політично конституйованих суспільств можна описувати як політичну історію і паралельно аналізувати з позицій системної теорії, оскільки у системах суспільств з приматом політичних функцій історія відбувається як політична. Те, що ці види аналізу можуть відбуватися одночасно, означає, що їхня можливість є аспектом сучасного щодо минулого, у суспільствах, які мають у розпорядженні відповідну аналітичну спроможність. Зовсім іншим питанням є те, який вигляд мають минулі версії сучасного.

IX

Витлумачення, орієнтоване на історію лише як минуле, є неповним. Історія як темпоральна модалізація систем не є предметом сама по собі. Вона є часовим горизонтом, який завжди імплікує також інакше, майбутнє. Ніяке історичне дослідження тому не може залишити майбутнє поза увагою. Неповнота розуміння історії як того, що минуло, гостріше усвідомлюється, якщо взяти до уваги 1) темпоральну рефлексивність; 2) технічну нейтралізацію часових горизонтів. Водночас це ускладнює і диференціює можливості аналізу.

Для цілей фахового історичного дослідження доводиться обирати минулі версії сучасного у сучасній версії минулого. Протилежний горизонт — майбутнє — за цього у більшій кількості сенсів вводиться у гру: як майбутнє нашого сучасного, яка взагалі з самого початку уможлиблює дослідницьку техніку об'єктивації історії, як майбутня версія сучасного дослідженої минулої версії сучасного (zukünftige Gegenwart der untersuchten vergangenen Gegenwart) і як сучасна версія майбутнього дослідженої минулої версії сучасного (gegenwärtige Zukunft der untersuchten vergangenen Gegenwart). Исто-

рик не може, таким чином, просто виходити з того, що «конкретне» майбутнє грецького полісу полягає у римській імперії. Він застосовував би за цього перспективу світової історії своєї версії сучасного. Більше того, йому довелось би це майбутнє як тоді майбутню, а сьогодні минулу версію сучасного відрізнити від властивої системі сучасної версії майбутнього грецького полісу. Це було би визначено через умови можливості, які полягають, наприклад, у відтворенні законодавства, неможливості корпоратизації господарства у суспільстві, у слабкому, широкому мирі виняткової величини системи тощо. Те розрізнення майбутніх версій сучасного від сучасної версії майбутнього, яке слід проектувати у минулу версію сучасного, буде змушувати історика застосовувати системний аналіз і осягати власне системне майбутнє як модальну генералізацію системних структур; інакше на той час сучасно пережите майбутнє розчиниться для нього у таких, що далі надходять, версіях сучасного.

Таку ж взаємозалежність обох часових горизонтів — майбутнього і минулого — можна осмислити також для системи суспільства нашого сучасного і для її часових перспектив. Тоді доводиться запитати: як слід модалізувати соціальну систему з огляду на її сучасну версію майбутнього та її сучасну версію минулого, щоб час міг би до того же стати рефлексивним і часові горизонти були нейтралізовані. У вказівці на генетику новочасної свідомості часу (с. 32) ми вже передбачали відповідь наперед: йому доводиться мати справу з системою суспільства, домінувати над якою можна через її горизонт майбутнього; з системою суспільства, для якої селективність майбутнього важливіша за селективність минулого.

Це висловлювання може бути уточненим. Те, що змінюється, не знаходиться ані на рівні каузальностей, ані на рівні оцінок. Швидше змінюється часовий горизонт, який первинно керує селективністю сучасного. Це вже не минула, а майбутня селективність, яку переважно беруть до уваги під час сучасного вибору поведінки. Сучасність розуміє себе як минуле майбутньо контингентних версій сучасного і обирає сама себе випереджально у рамках майбутньої контингентності. Лінії консистентності, які посилюють ланцюги селективності, йдуть вже не від минулого у сучасне, а від майбутнього у сучасне. Тому майбутнє починає тематизуватися як горизонт селективності. Тому у Новий час переривається традиція модальної теорії, яка вбачала редукцію логічно можливого до дійсного світу — одного з інших можливих — як минулий процес: а саме як вичерпування, а не як еволюцію⁹⁷. Тому вперше зміна фун-

⁹⁷ Пор. *Pape* цит. праця (1966). Дивись також її ж, Von den «möglichen Welten» zur «Welt des Möglichen»: Leibniz im modernen Verständnis // *Studia Leibnitiana*

кціонуючих інтерпретацій каузальностей, цілей і цінностей відбулася у їх взаємозв'язку. Цілі, наприклад, стали досягати не як сучасну кульмінацію розвитку, але як сучасну селекцію контингентного майбутнього, і при цьому потрапляли у їхній ціннісній оцінці під присуд нездатності до істини майбутніх контингентностей.

Системно-структурні умови цього повороту можна було би шукати у змінах, які вели до створення надміру можливостей, який можна було локалізувати лише у майбутньому. Це, передусім: зафіксоване функціональне диференціювання систем, висока автономія підсистем, абстрагування функціональних перспектив і кодів опосередкування з наслідком у вигляді проекції неконгруентних, надмірних можливостей у підсистемі. Суспільства з такими структурними ознаками відкривають своє майбутнє для більш, ніж однієї версії сучасного як часового пункту, щоб щонайменше у майбутньому можливому досягнути сумісності проекцій різних підсистем. Право і істину, політику і господарство, наукове дослідження і виховання, емансипацію особистості і організацію слід ще зробити сумісними лише тому, що їхні перспективи розвитку проектуються у контингентне майбутнє, яке у сучасному викликає протилежно спрямовані претензії, очікування, стратегії селекції. Майбутнє можливе має високу здатність сприймати складність; воно сумісне з більш розмаїтими станами суспільства. І саме тут полягає підстава для спрямовуючої зміни часових горизонтів. Лише у майбутньому орієнтація у часовому вимірі була би спроможна досягнути високого ступеня складності, який відповідає структурній складності сучасної системи суспільства.

Якщо прийняти, що на цій підставі також і сам час мав би бути складнішим, власне самостійним, здатним до об'єктивності і рефлексивним, тоді історизм нашого новочасного суспільства можна було би характеризувати як відбиток його майбутнього. Це зовсім не нова думка⁹⁸. Можна, втім сьогодні так її сформулювати, що вона вже не будуватиметься на лінійно-телеологічному розумінні майбутнього. І за цього вперше набуде сенсу взагалі мати історію, оскільки вона точно визначатиме умови можливості, але не буде мати мети.

Supplementa I, Akten des Internationalen Leibniz-Kongresses Hannover 1966, Bd. I, Wiesbaden 1968, С. 266-287.

⁹⁸ Пор. *Karl Löwith*, *Die Dynamik der Geschichte und des Historismus* // *Eranos-Jahrbuch* 21 (1953), С. 217-254 (230 і далі.); далі *його ж*, *Christentum und Geschichte* // *Numen* 2 (1955), С.147-155.

ЦІЛЬОВЕ ПРОГРАМУВАННЯ*

Щодо поняття кондиціональної програми можна швидко й легко набути доволі однозначне уявлення. Починаючи від машинної програми це поняття пояснюється як поняття, навіть якщо не в усіх його системно-теоретичних передумовах. Інакше постає справа з поняттям цільової програми⁹⁹. Вже завдяки переміщенням своєї тривалої історії схема «ціль/засоби» являє дивний контраст до своєї претензії на раціональність, повної внутрішніх суперечностей і неясних місць, а проте вона має передусім вигляд гідного довіри і знайомого. Хто говорить про цілі або засоби, може — справедливо чи несправедливо — припускати, що інший розуміє те, що має собі на увазі. Чи є за цих обставин сенс і чи обіцяє здобуток — запозичити поняття «програми» з комп'ютерного фаху й перенести його на цілераціональність? Чи не змішаються при цьому гетерогенні елементи й чи не виникне додаткова неясність?

Словосполучення «цільова програма» повинне виразити залучення аналізу «ціль/засоби» до системної теорії. Воно виходить з уявлення, що цілі й засоби є програмними ствердженнями передумов прийняття рішення, щодо яких вирішується в системі і які тоді (якщо й наскільки вони мають значущість) структурують процеси прийняття рішення. Як це може трапитись і які проблеми за цього зустрінуться, є темою цього розділу.

* Ця частина даної збірки є розділом 5-м ранньої праці Нікласа Лумана «Поняття цілі і системна раціональність» — німецьке видання: Luhmann N. Zweckbegriff und Systemrationalität. Über die Funktion von Zwecken in sozialen Systemen. — Frankfurt am Mein: Suhrkamp, 1973. — С.257-342. (Очікується видання повного тексту цієї праці українською мовою у нашому перекладі у видавництві «Курс» — за підтримки МФ «Відродження» та Гете-Інституту в Україні.).

⁹⁹ Вираз «цільова програма» на додачу ще й рідко вживаний. Випадок застосування, у якому, втім, позначено тільки певний тип лінійного програмування з лише приблизно досяжними цілями, виявляємо у *A. Charnes / William W. Cooper, Management Models and Industrial Applications of Linear Programming*, New York 1961, Bd. 1, — С. 215 і далі й у *Yuji Ijiri, Management Goals and Accounting for Control*, Amsterdam 1965, — С. 34 і далі. Господарсько-виробничі поняття «програми виробництва» також явно знімає в собі цільовий момент. Він позначає потвердження цілей — а саме видів і кількості виробленої продукції за одиницю часу — на відміну від планування виготовлення, яке залежить від чинників виробництва і процесу виробництва. Пор. *Gutenberg*, цит. праця, 1965, — С. 148, 150 і далі. Серед іншого знаходимо відповідну літературу, змішану зі значною кількістю інших речей, зонайменше згідно із застосовуваним поняттям «планування».

Залучення схеми «ціль/засоби» до системної теорії можливе лише тоді, коли вона нерозривно поєднається з моделлю «інпут/аутпут»*. Це також додатково виражено в понятті програми¹⁰⁰. Модель «інпут/аутпут» оперує — на вищому рівні складності, а саме не для дій, а для систем — тією самою темою, що й схема «ціль/засоби»: оцінювання каузального визначення невизначеного. Обидва уявлення щодо порядку можуть тому взаємно інтерпретуватися. Ми можемо те, що напрацювали в пізнанні функції визначення цілі, застосувати для пояснення певного використання моделі «інпут/аутпут»; ми також можемо, навпаки, мислення «ціль/засоби» уточнити завдяки пов'язуванню з моделлю «інпут/аутпут» і залучити до теоретичної концепції системної раціоналізації.

Нерозривне поєднання обох моделей досягається не лише в царині теоретичного утворення понять, а й завдяки прийняттю рішень, їхнім можливостям завчасно продумати теорію. Прогнози збуту не є самі по собі метою підприємця; їх для цього доводиться спочатку зробити. Тому виявляється, що очікуваний вихід-аутпут системи програмується як ціль, а необхідний для цього вхід-інпут системи — як засіб.

Унаслідок цього поняття цільової програми посиляється на складовий завдяки системним межам плин інформації, який змінюється за редукції складності з певних точок зору селекції (так само, як і програми). Ця модель уявлення не лише застосовна до суто вербальних процесів прийняття рішення, чия кінцева мета (вихід-аутпут) полягає у виробленні рішення. Вона має значущість настільки ж справедливо для процесу обробки інформації, яка керує діями, що відбувається паралельно, й у цьому вихіді-аутпуті має свою ціль. Вона є, іншими словами, застосовною щодо будь-яких організацій, щодо різновидів управління так само, як і щодо службових звершень або виробничого підприємства.

Цій основоположній думці ми будемо слідувати у вісім фаз. Вона визначає (1) можливість, перевести функцію цілеорієнтації у

* В оригіналі — «input» та «output» (англ.). Луман спеціально зупиняється на роз'ясненні цих термінів у своїй теорії — див. параграф 6 розділу 4 та вступ і параграф 1 розділу 5. Очевидно, Луман бере за зразок терміни теорії комп'ютерного програмування «вхід у програму», «вихід з програми», а не будь-які «вхід» і «вихід». У ролі програми виступає сама система. У тексті у випадках вживання Луманом англійських термінів «input» та «output» будемо у перекладі відповідно позначати «вхід-інпут» та «вихід-аутпут», щоби відрізнити їх від звичайного слововжитку «входу» і «виходу» в тексті.

¹⁰⁰ Як приклад для цієї комбінації уявлень з царини соціалістичної техніки планування див. *Greniewski*, цит. праця. Щодо цього також *Georg Klaus*, *Kybernetik und Gesellschaft*, Berlin 1964. — С. 208 і далі.

функціонуючі структури і прояснити межі подібної конгруенції функції та структури. Загальна дилема відношення функції і структури досягає в нашому взаємозв'язку конкретної форми в чіткому образі проблем, пов'язаних з релятивністю й неузгодженістю характеризування «ціль/засоби» й урешті-решт розглядатиметься в наступному параграфі (2). Звідси отримуємо (3–5) в основних рисах вид і спосіб, у які можуть бути вибудовані складні структури цілеорієнтованої роботи і спрямовані загальні передумови прийняття рішень (програми). У наступному параграфі (6) буде висвітлено завдання цільового програмування з точки зору перетворення нерозв'язних (перманентних) системних проблем на придатні для розв'язання проблеми прийняття рішення. Всяке програмування цього виду вимагає, в силу своєї наполегливості, (7) напрямів контролю — спостережних позицій, які зберігають свободу мати надалі досвід програмованого розв'язання проблем як проблематичного, спостерігати за реляцією програмної структури до навколишнього світу й модифікувати за даних умов цільову програму для приведення її у відповідність з більш відомим або змінюючим самого себе навколишнім світом. В усіх цих стосунках доводиться вирішувати щодо передумов інших рішень. Це передбачає, як насамкінець (8) має бути відображено, організацію.

1. ДИЛЕМА ФУНКЦІЇ ТА СТРУКТУРИ

Цільові програми за своїм змістом є спочатку й передусім сформульованими проблемами. У цьому полягає їх суттєва відмінність від кондиціональних програм, які — щонайменше в їх ідеальному образі — містять водночас розрахунок, який розв'язує проблему, отже, по суті, відображають механізми для розв'язання вже розв'язаних проблем. Цільові програми на противагу цьому обмежуються програмуванням евристичної функції підходу до проблем. Проблеми надають трактуванням щодо прийняття рішень, присвяченим їх розв'язанню, взаємозв'язку і структури. Вони є, як видно з процесу прийняття рішень, комплексом обмежувальних умов, покликаних дисциплінувати: рахується лише те, що може сприяти в той чи той спосіб розв'язанню проблеми, отже, тут — досягненню цілі. Архітектор може мати намір спроектувати дім, який повинен задовольняти певні побажання, домогосподарка обдумує, що вона на обід подасть на стіл. Подібні проблеми можна більш або менш ясно визначити — водночас це означає, що їх розв'язання вирішує проблему більш або менш переконливо. Тією мірою, як постановка

проблем є неопрацьованою або багатозначною, вона може уточнюватися в ході прийняття рішень, ясні складові проблеми також можуть модифікуватися і пристосовувати переважні або досяжні розв'язання¹⁰¹.

Ці трактування мають значущість передусім для непрограмованих проблем, і вони дозволяють пізнати, що можуть бути потрібні відомі переваги, якщо залишати проблеми в непрограмованому стані для можливості легшого і гнучкішого управління ними — особливо якщо наперед не встановлено, чи можуть вони взагалі бути розв'язані в їхній початковій формі. Програмування проблеми означає, на противагу цьому, особливий спосіб оперування проблемою, а саме її потвердження як інваріантних передумов прийняття рішення, які той, хто вирішує проблему, не може сам змінити. Звичайно, лише завдяки такому оформленню проблему ще не можна точно визначити, що вже казати про те, щоби вона стала гарантовано вирішуваною. Але оскільки вони потверджені, складові проблеми стають пов'язаними програмуванням. Тоді можна сподіватися на їхній структурувальний вплив у кооперативних взаємозв'язках прийняття рішення. Це є передумовою організації процесу прийняття рішення й водночас передумовою того потенціалу для проблемної складності, якого можна досягнути лише завдяки організації. Зі складністю процесу прийняття рішення зростає потреба у програмуванні проблем і при цьому зростає небезпека, що застиглість структури навантажує функцію розв'язання проблем.

Організація, як узагалі утворення систем, може у своєму ядрі бути визначена як завжди важке перевизначення функцій структури. Всередині систем функції є посиленнями звершень на ті системні проблеми, які слід вирішити, щоби могла існувати система. Оскільки ці проблеми є тривкими проблемами, доводиться ними займатися тривалий час. Це може виявитись раціональним передусім завдяки тому, що система спрямовує свою структуру на свої проблеми, тоді як вона програмує свої проблеми, які нормують необхідні способи поведінки й резюмують їх до утворених специфічно щодо функцій підсистем.

З причин, пов'язаних з невірноваженістю та суперечливістю вимог постійності системи, подібне прирівнювання структур до функцій можливе не без труднощів і ніколи цілковито. Конгруенція структури й функції визначає ідеал раціональної системи, якого, втім, ніколи не можна досягнути. Чим первіснішими є проблеми, на які посилаються функції, тим важче досягнути кон-

¹⁰¹ Пор. щодо цього *Walter Reitman*. Heuristic Decision Procedures, Open Constraints, and the Structure of Ill-Defined Problems. In: *Shelly // Bryan*, цит. праця. — С. 282-315.

груенції функції та структури. Процес раціоналізації, яка ставить на меті привласнення, трансформацію і зміщення проблем, представляє найвдаліше відношення між функцією та структурою. Але чим більш похідною, вторинною, здрібненою стає проблема, тим легше спроектувати відповідні проблеми структури; тим менше, втім, тоді це може гарантувати саме по собі постійність системи.

У цій загальній дилемі функції і структури, розгляд якої тут ми не можемо поглибити¹⁰², виказують себе контури проблеми цільового програмування. Звідси визначаються можливості й межі цілераціоналізації соціальних систем. Оскільки наша «цілераціональність» не може більше виявлятися *eo ipso* (з лат. сама по собі) як раціональна, знаходимо у дилемі між функцією і структурою теоретичну структуру послань, у якій може виноситись критичне судження щодо раціональності цілераціональності.

Для надання цій думці надійної колії доводиться коротко повторити: ми описали схему «ціль/засоби» передусім як принцип засадничо-опортуністичного здійснення цінностей. Нейтралізація ненамічених як цілі ціннісних аспектів повинна означати не заперечення, не знецінення інших цінностей, а лише моментальне відкладання на потім. На цьому базуються гнучкість прагнення цілей, його функція як прагматичного принципу орієнтації у вкрай складному світі, його перевага перед усіма теоріями раціоналізації, які працюють з консистентними та транзитивними ціннісними реляціями і цією мірою принципово негнучкі, і складність, принаймні в царині цінностей, яку доводиться передбачати як вже опрацьовану.

Під час транспозиції цієї думки з рівня дії на рівень систем, однак, отримали труднощі, і виявилось, що проблему цілераціональності слід шукати не в теорії дії, а в теорії систем. Системні функції цілеорієнтації не можуть, оскільки вони посилаються на наявну систему, виконуватися за допомогою безперешкодного опортунізму. Системі доводиться домовлятися з навколишнім світом щодо своїх цілей, їй доводиться їх використовувати як підставу внутрішньої організації й підставу власного навчання, і все це передбачає, що цілі не міняються від ситуації до ситуації, але зберігають релятивно незалежними від випадків зміни навколишнього світу. З іншого боку, це може трапитися не через загальноприйнятий, консистентний ціннісний порядок, а тому що світ є занадто складним. Так що ко-

¹⁰² В іншому зв'язку я намагався показати, що інститут базового права також можна пояснити завдяки посиланню на цю дилему — див. *Luhmann*, цит. праця, 1965 а. — С. 194 і далі.

жній системі, яка орієнтується на цілі, доводиться долати опортунізм цілей і бути спроможною все ж його зберігати¹⁰³.

Підставою й загальною формою розв'язання цієї проблеми є стабілізація системних меж. Завдяки фіксації меж система відзначає частину з нескінченного навколишнього світу як «власну», внутрішню подію й розвиває для цієї тепер осяжної царини особливі критерії селекції. Водночас у навколишньому світі значно зменшується царина релевантних причин і наслідків власного діяння. Надалі не кожна причина й не кожен наслідок каузальних процесів, які пов'язують систему з навколишнім світом, становлять для системи інтерес. Навіть більше, система зумовлюється особливою оптикою своєї структури «інпут/аутпут», яка підручне й важливе для постійності, критичне й підвладне впливові збільшує і проектує інші стосунки в задній план майже іррелевантного. На причини зважають у їх якості як на вхід-інпут (відповідно, потенційний вхід-інпут), на впливи — як вихід-аутпут (відповідно, потенційний вихід-аутпут), і ціннісні інтереси системи можуть бути специфіковані з точки зору збереження цих меж. Проблема нескінченності актуальних і потенційних каузальних зв'язків і неосяжних, особливо для майбутнього, непередбачуваних ціннісних інтересів постає, отже, не в цій абстрактній гостроті — *і тому радикальний опортунізм не є єдино осмисленим способом поведінки*. Проведення меж, стабілізація різниці «внутрішнє/зовнішнє» дозволяють трансформувати проблеми нескінченності у проблеми збереження постійності, і це є першим кроком до їх розв'язання.

У зменшених таким чином рамках система може по-різному стабілізувати егоцентричну й лише цією мірою досі опортуністичну орієнтацію і знайти підстави для тривалої, здатної до навчання, релятивно гарантовано успішної поведінки. Це вільно можливо лише тоді, коли навколишньому світові системи достатньо відомих передумов і коли система сама зможе задовольнити хоча й зменшені, але тому не непроблематичні вимоги самозбереження. Якщо си-

¹⁰³ Дуже схожа проблема виникає у великих системах, особливо суспільствах, які інституалізували первинно цілераціональне прагнення до успіху індивідів, а отже, вимагали його, хоча й не були спроможними координувати його через спільні цілі. Такі суспільства продукують, як показують методи класичного аналізу, завдяки їхній структурі аномію, якщо вони не здатні інституалізувати достатню систему правил, яка привела би до діяння за умов допуску під доступним ціннісним поглядом, які приймаються соціально як обґрунтування або створюють легітимний і ефективний доступ до необхідних засобів. Див. *Robert K. Merton, Social Structure and Anomie*. In: *Merton*, цит. праця, 1957. — С. 131-194. Також цей аналіз приводить до постулату, що чисті цільові порядки є незбалансованими й такими, яким бракує коректури.

стема хоче, а це і є досліджуваний тут випадок, гарантувати первинно свою постійність щодо специфічних вихід(Output)-звершень, тоді їй доведеться передбачити дуже диференційований навколишній світ, який у своїх одиничних царинах зацікавлений у дуже специфічних звершеннях і для цього в генералізованій формі надає в розпорядження опосередкувальні засоби розв'язання проблем, з якими внутрішньо-системно може бути відбалансована однобічність цілі. Внутрішньо проблема пом'якшується за допомогою варіації видів та розмірів цілеорієнтації. Насамкінець те, що ще від неї залишається, задається у програмуванні цілей, тобт, суперечність опортуністичної та генералізованої цілеорієнтації навантажує своїми виявами і проблемами-наслідками програмування цілей; і ця суперечність цікавить нас тут саме під цим кутом зору.

Навантажена цією суперечністю функція цілеорієнтації не може для редукування складності навколишнього світу й надання раціональної формули замість для занадто важкої проблеми постійності бути виконаною просто завдяки обов'язковому найменуванню цілі. На початку цього параграфу ми вже бачили, що цільові програми є програмованими проблемами, однак, поза сумнівами, не приписаними техніками розв'язання проблем, і ми пізнали тепер ясніше, чому це так. Системні проблеми є завдяки їх взаємозв'язку з проблемою постійності погано визначеними проблемами, і погано визначені проблеми можуть бути програмовані, однак, як проблеми, але не як приписана хода кроків розв'язання проблем. Утім, утвердження цих проблем або системних цілей є незайвим, але тільки першим кроком цільового програмування. Іншими словами, система може бути відповідно до функцій структурована не через одиничне рішення. Цілеорієнтація діяння залишається предметом поточних зусиль, які, втім, завдяки організації поділяються на ділянки й розвантажуються, спрощуючись завдяки утворенню структур, але не можуть бути збережені. Цільові програми можуть полегшити вирішування, але не заощаджувати на ньому.

Тому дилема функції і структури означає, що не всю складність можна поглинути завдяки утворенню структур, що це звершення переважно доводиться поділяти на структуру і процес, у нашому випадку — на цільову програму та діяльність щодо прийняття рішень. Структуру і процес доводиться здійснювати разом у сенсі «подвійної селективності»¹⁰⁴. Сенс і межі того, що можна досягнути завдяки цільовому програмуванню, можуть тому бути підібрані лише завдяки роз'ясненню функціональної взаємозалежності між програмним прийняттям рішень та програмованим рішенням —

¹⁰⁴ Щодо цього ближче *Luhmann*, цит. праця, 1967 с. — С. 623

тлумачення, яке узгоджується з баченням новітньої організаційної теорії щодо посилання всіх організаційних проблем на прийняття рішень¹⁰⁵.

2. ВІДНОСНІСТЬ НАДАННЯ ХАРАКТЕРИСТИК «ЦІЛЬ/ЗАСОБИ»

До того, як спеціально звернутися до побудови програм, системно-теоретична концепція побудови порядку цілей і засобів мусить роз'яснити проблему, яка завдала значних труднощів способів інтерпретації, властивому теорії дії, й цілком увела його в ситуацію неадекватного розуміння, що навіть мало своїм наслідком дискредитацію цілої схеми «ціль/засоби»: відносність надання каузальному чинникові характеристики або ж як цілі, або ж як засобу. Ця теорія свідчить, що саме від позиції інтерпретування залежить, чи розглядати дешею як ціль або як засіб. Саме з цієї здатності до взаємного переставлення цілі й засобу виводили іноді заперечення проти застосовності схеми «ціль/засоби» як теоретичної моделі¹⁰⁶. Нам слід остерігатися тим часом поспішної відмови й дослідити, чи не дозволяє саме ця притаманна відносність досягнути особливого пізнання, яке вона не могла виразити за раніше звичної понятійної мови, що її пропонувала теорія дії.

Відносність цілі й засобів цілком близька новочасному мисленню й не потребує дальшого підтвердження. Вона переживається, наприклад, як суб'єктивність визначення цілі та його потреба в обґрунтуванні, є імпліцитною в понятті цінностей, але також вона виразно формулюється у думці, що багато цілей (якщо не всі) в іншій перспективі можуть розглядатися також як засоби¹⁰⁷. Тому до цієї загальної свідомості таких зміщень приклеїлась репутація чогось підозрілого, нерідко сумнівного — так, ніби вона перешкоджає істині чи навіть добрим моральним звичаям, оцінюючи «чисті засоби» як «самоціль» або взагалі «вищі цілі» неадекватно використовуючи як засіб для побічних намірів. Логічні наслідки з гарантованого й навіть неминучого розуміння відносності надання характеристик «ціль/засоби» навряд чи можна зробити — швидше доводиться говорити про його емоційне несхвалення. Підстави для цього могла закласти ко-

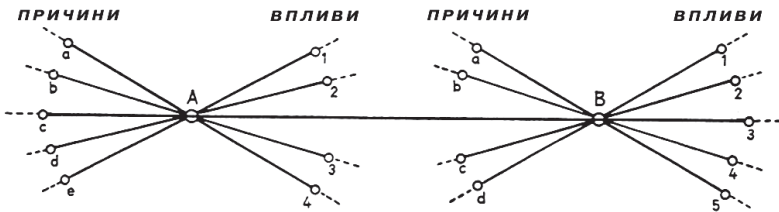
¹⁰⁵ Пор. *Albach*, цит. праця, 1959, та *його ж*, цит. праця, 1961, з дальшими посиланнями на американську літературу.

¹⁰⁶ Так, напр., у *Bensman/Gerver*, цит. праця, — С. 595 і далі.

¹⁰⁷ Як близький приклад з теорії організації пор. *Hanns Linhardt*, *Grundlagen der Betriebsorganisation*, Essen 1954. — С. 109 і далі.

лись онтологічна традиція мислення, яка й досі зберігає свій вплив. Як і раніше, почуваються так, ніби спираються на останні, незмінні підстави мислення й діяння в бутті. Бракує, однак, ще й альтернативи такого ж рівня, ясної теорії схеми «ціль/засоби», яка змогла би витлумачити таку відносність як можливість маневрування й обґрунтувати відповідні інструкції щодо розміщення каузальних чинників як цілей чи, відповідно, засобів.

Менш відомою, ніж поширені скарги на релятивізм надання характеристик «ціль/засоби» є обставина, яка цю недостатню об'єктивність робить сумнівною: *неузгодженість оцінок у ланцюгу «ціль/засоби»*. Вона неминуче слідує з множинності причин і впливів, які мусять відповідним чином сходитись і розходитись для здійснення наступного кроку події. Начерк цього має бути ілюстрований. Якщо B є ціллю, а A — засобом, тоді супутні наслідки A , а саме $A1-4$ так само, як і всі (не залучені в начерку) супутні наслідки інших причин B , а саме $Ba-d$, будуть нейтралізовані завдяки ціннісному судженню: B варте негативних аспектів усіх цих супутніх наслідків. Навпаки, якщо A є «самоціллю», тоді усім наслідкам A , а саме $A1-4$ та B , узагальнено й закрито (тобто завдяки спрощеним ціннісним позиціям) віддається перевага перед супутніми наслідками всіх без винятку причин A . І це ціннісне судження інакше, ніж те, яке імпліковане у визначенні цілі B . Основою для такого розпадання є неможливість у оцінюванні B брати до уваги водночас всі без винятку передумови A і $Ba-d$, як і супутні наслідки цих передумов, їхні перед-передумови, їхні наслідки тощо.

Ця неузгодженість ціннісних суджень означає, що ланцюг «ціль/засоби» хоча й каузально селективно з'єднує причини і впливи, але не здійснює жодного інтегрованого оцінювання. Можна шкодувати про це як про невдачу. З іншого боку, рівною мірою в цьому полягає значна практична перевага: можна утворювати і програмувати дуже складні каузальні ланцюги, не встановлюючи остаточного ціннісного консенсусу, який охоплював би подію як ці-

ле¹⁰⁸. Лише таким чином узагалі можна організувати людську кооперацію навіть у не занадто складних процесах прийняття рішень. У такому баченні полягає чи не найважливіша відмінність уявлень, які тут розвиваються, від класичної теорії організації.

Але це бачення — на відміну від класичної теорії організацій — залишає проблему відкритою і спочатку виявляє справжні труднощі організації кооперації в рамках ланцюгів «ціль/засоби». Втім за допомогою системної теорії та функціонального методу можна не лише долати страх перед релятивізацією орієнтування за схемою «ціль/засоби» до необґрунтованості і сваволі, але й позитивно оцінити те здобуття свободи, раціональності і спроможності сприйняти складність, яке сприяє можливості маневрувати наданням характеристик «ціль/засоби».

Перші підстави для такого повороту надає вже поняття програм. Не можна було би говорити про цільові програми, якщо наперед встановлювалося би як безсумнівне, які каузальні чинники є нібито їх власною сутністю відповідно до цілей та які нібито є засобами. Поняття цільової програми передбачає, що це питання є вирішуваним і що рішення щодо нього можуть бути змінені рішеннями, що можна обирати причини як засоби і впливи як цілі, але можна добирати також засоби до цілей і цілі до засобів. Саме програма стабілізує ціль як рішення, яке напрацьовується в системі, а не ціль — програму. Релятивність надання характеристик «ціль/засоби» вимагає теорії значущості, яка сама себе творить (*selbstgemachten*), (є позитивною) і яку необхідно пояснювати з позицій системної теорії, і навпаки — їй самій доведеться передбачати можливість маневрувати наданням характеристик «ціль/засоби» як умову свободи для раціонального формулювання програм.

А проте це міркування формально залишається зміною вихідної диспозиції понять. Воно починає переконувати лише тоді, якщо точніше продумати, як мають бути структуровані системи, щоби зберігати наявний стан у надзвичайно складному світі, тобто щоби зуміти редукувати складність. Редукція складності — і це є вирішальним — досягається не лише завдяки визначенню цілей і також не лише плануванню довгих і розгалуженіших ланцюгів причин і впливів, а натомість насамперед завдяки утворенню під-

¹⁰⁸ Схожі думки з'являються, передусім, у формі тієї тези, що легше досягнути консенсусу щодо засобів, аніж щодо цілей. Не менш справедливою, втім, є протилежна і ще поширеніша теза, що легше домовитися щодо цілей, ніж щодо засобів. Порівняйте з цією контрверсною також викладене на с. 134-135 вище разом з посиланнями на літературу. Ця суперечність показує, що тези сформульовано хибно. Насправді розв'язання полягає в тому, що для здійснення кооперації в багатьох випадках досить домовитися *або* щодо цілей, *або* щодо засобів.

систем, які, хоча самі внутрішньо складно організовані, можуть з певних позицій прийняття рішення використовуватися як єдності¹⁰⁹. Внутрішній поділ системи на підсистеми (структурна диференціація) спрощує діяння в системі на будь-якій позиції і на будь-якому рівні розгляду. Він уможливлює акцентування на тому, що підсистеми завдяки — згідно з їх індивідуальною своєрідністю — внутрішнім процесам можуть гарантувати часткове досягнення визначеного типу як їхній вихід-аутпут, якщо їм буде надано у розпорядження відповідний вхід-інпут. Якщо тепер система як ціле сама буде пов'язана зі своїм навколишнім світом специфічними очікуваннями виходу-аутпуту, будучи таким чином специфічно керованою щодо цілі, тоді є всі підстави припускати, що це домінування меж виходу-аутпуту повториться всередині системи. Також і підсистеми (Untersystemen), щонайменше ті, які першою чергою причетні до здійснення досягнення цілей, керуватимуться тоді передусім цілями підсистем (Unterzwecken). Однак вони рівною мірою збережуть характер самих по собі складних систем, оскільки інакше доведеться всю складність редукувати централізовано¹¹⁰. І їхній системний характер позначається тим ефектом, що їхні структури і способи поведінки не можна цілком редукувати до специфічної функції.

З позиції планування системи як цілого редукація складності здійснюється завдяки тому, що система, і відповідно її управління, може використовувати підсистеми як одиниці досягнення, внутрішній перебіг яких їй непотрібно цілком опановувати чи залучатися до його планування. Центр управління може тоді займатися колись однією, колись іншою підсистемою, а саме тоді, коли натрапить на особливу проблему, і при цьому передбачається, що досягнення результату іншими підсистемами залишатиметься постійним. Те саме полегшення, те саме право в усьому іншому на узагальнювальне судження (Pauschalurteilen) і на нейтральність залишається у взаєминах підсистем між собою. У системах, які надають рішення, обробка інформації може, наприклад, будь-яке супутньо залучену позицію виокремити з поміж інших як правильну без додаткових випробувань, якщо помилки наразі нема. Чуже досягнення може

¹⁰⁹ Цю думку можна відстежити зазвичай від її витоків у старих теоріях системної диференціації за допомогою схеми мислення «ціле та його частини». Функціональне формулювання щодо проблеми виникнення й виживання систем у дуже складному світі вперше з'являється в найновішій літературі. Щодо цього пор. вище с. 185 і далі.

¹¹⁰ Це проявляється, наприклад, у труднощах здійснюваної за умови оптимізації координації рішень, які через вищу складність доводиться віднаходити децентралізовано. Щодо цього пор. Нах, цит. праця, 1965.

бути прийняте як готовий продукт. Від цього полегшення рівною мірою отримує вигоду власне досягнення підсистеми. З позиції підсистеми решта частин системи виглядають як навколишній світ, а саме як такий навколишній світ, який виявляє вищий ступінь порядку, ніж зовнішній навколишній світ системи як цілого. Завдяки їхній належності до системи, отже, навколишній світ гарантує підсистемам зменшені ненадійність і складність, і це робить їх здатними ще дещо зменшити і далі наявну складність завдяки виконанню їхніх цілей підсистеми. Підсистеми можуть, власне як і сама система, виявляючи нові обставини, виходити з того, що їхній власний наявний стан буде захищеним, якщо вони реалізують кожна свою ціль підсистеми. Система гарантує їм для цього навколишній світ, який завдяки спільному процесові зменшення проблем і поглинення ненадійності стає більш калькульованим.

Підсистеми потребують у їхньому завжди ще складнішому, внутрішньо системному навколишньому світі концепції їхньої власної ідентичності як компаса. Вони, звісно, не можуть її знайти в загальній цілі системи, але натомість — лише у своїй цілі підсистеми, цілі, яку їм внаслідок цього доводиться стверджувати, ідеалізувати й захищати від дискримінацій на ґрунті певних трактувань загальної цілі¹¹¹. Підсистеми бачать усі віддалені цілі як чинники навколишнього світу через окуляри їхніх особливих цілей підсистем. Якби забажали спробувати розбити цю власну ідентичність підсистем заради загальної цілі й редукувати її до «простого засобу» (що завжди неминуче означає), зруйнували би, наскільки вдалося би це здійснити, механізм редукції складності, який другою чергою слугує також загальній цілі.

Будь-яке планування у складних системах тому доводиться *орієнтувати на більшість системних референцій*. Релятивність надання характеристик «ціль/засоби» й неузгодженість базових оцінок, з системно-теоретичного погляду, є нічим більше, як виразом цього факту¹¹². Тому саме планування слід розуміти як стратегію редукції складності. Воно означає, що кожна система може досягти в диференційованому порядку власних цілей і при цьому щоразу інакше розділених царин нейтралізованих наслідків. Що для однієї системи є ціллю, для іншої є засобом. Що для однієї перебуває в центрі уваги, для іншої навряд чи помітне навіть як маргінальна

¹¹¹ Щодо цього пор. також раціональні зауваження Barnard, цит. праця. — С.137 і далі, у тому сенсі, що для конституції та згуртованості одиниць-підсистем організації її цілі підсистем є набагато важливішими, ніж спільне сприйняття загальної цілі. Схоже Eric Rhenman, Organizational Goals. Acta Sociologica 10 (1967). — С. 275-287.

¹¹² Цим баченням я завдячую розмові з Талкотом Парсонсом.

подія. І ця різниця перспектив уможливило поділ праці в редукції складності.

Достатня координація — достатня настільки, наскільки вона задовольняє спеціалізовані підсистеми нормальними можливостями життя — тепер може здійснюватися зовсім по-різному. Вона не повинна відбуватися відповідно до ієрархії чи загальної цілі. Вона не передбачає одноразового прийняття рішення щодо координації¹¹³. Якщо підсистеми, однак, повинні співпрацювати у специфічно щодо цілі самоструктурованій загальній системі — і це якраз розглядуваний тут випадок — доводиться потурбуватися щодо певного порядку спільних дій. Тоді доводиться проектувати будову «ціль/засоби» вищого порядку, яка завершується виходом (Output) системи як цілого і вважає окремі цілі підсистем засобами. Цей порядок розробляється завдяки програмуванню цілей і є обов'язковим для виконання.

З позиції цієї загальнообов'язкової цільової програми цільова концепція підсистем виглядає тепер як викривлення «справжньої» правильної оцінки. Справжньою тоді є лише ціль центральної цілі-системи (*der zentrale Systemzweck Zweck*), а решта — засобами. Цю оцінку підсистеми можуть реорганізувати у два способи. Один — ми хочемо назвати його зміщення схеми «ціль/засоби» — полягає в тому, що підсистема надані їй у розпорядження для виконання засоби сприймає як власну ціль. Кваліфікація у якості «цілі» переміщується тоді з цілі-системи на засоби, з якими поводяться як з самоціллю. Інша, радикальніша переоцінка передбачає зміщення схеми «ціль/засоби», але йде щодо цього далі, причому вона одночасно з конституюванням своєї цілі підсистеми принижує кінцеву ціль, яка слугує загальній системі, до засобу для цілі підсистеми. Приблизно так мислять у вищерозглянутому випадку¹¹⁴, що партія піклується щодо програми для перемоги на виборах, замість того, щоби прагнути перемоги на виборах заради програми, чи що адміністративний заклад всередині своєї компетенції виявляє й розпалює громадські запити для отримання доступу до бюджетних ресурсів, замість отримувати їх задля запитів. Ми хочемо назвати цей випадок *реверсом схеми «ціль/засоби»*. Як легко видно на прикладах, різниця між ціллю й засобами може розмитися майже до нерозрізнення, а втім на практиці для селективності й нейтралізації наслідків велике значення має те, які групи наслідків вбачають як провідну мету діяння. За зміщення схеми «ціль/засоби» також із засобами поводяться як з ціллю, за реверсу схеми «ціль/засоби» на-

¹¹³ Порівняйте щодо цього особливо *Lindblom*, цит. праця, 1965.

¹¹⁴ С. 222 і далі.

віть більше — з ціллю як із засобом. Це формулювання водночас прояснює, що можливості цим і вичерпуються. Коли відмовляються від нормальних випадків заміни засобів іншими засобами або цілей іншими цілями, є лише ці два способи використання принципу відносності.

Таке внутрішньосистемне перегрупування ціннісної позиції може виявитися неприйнятним, якщо виходять з того, що наявний сам по собі правильний або щонайменше правильний для системи як цілого, цілком здатний до здобуття консенсусу порядок схеми «ціль/засоби». І це уявлення досі має своє відлуння, хоча й значно ослаблене, якщо нові дослідження бюрократії розглядають зміщеня схеми «ціль/засоби» як неминучий, але досадний, дисфункціональний наслідок поділу праці: як конфлікти продуктивної самовіднесеності (*erzeugende Selbstbezogenheit*) і звуження горизонту бюрократів, які працюють у обмежених ділянках компетенції¹¹⁵.

На противагу цьому, організації осмислюють як структурно диференційовані системи дії, які завдяки членству в підсистемах підвищують свій потенціал до виживання у вкрай складному світі, тому стає очевидним, що внутрішню диференціацію доводиться поширювати також і на цільові перспективи, якщо необхідно поглинути якомога більше складності. Тоді фіксація на перевагах є одним з найважливіших засобів спрощення ситуацій та прийняття рішень.

Система може прийняти й опрацювати більше складності, якщо вона припускає хоча й внутрішньо пов'язані, але взаємно зміщені цільові перспективи та перспективи нейтралізації. Системи редукують складність, як ми бачили вище¹¹⁶, завдяки тому, що вони суб'єктивно визначають релевантну щодо них проблематику навколишнього світу, а як підставу для прийняття рішень вибирають її в себе й ретельно опрацюють. За специфічного щодо цілей при-

¹¹⁵ Пор. як класичне формулювання *Robert Michels*, *Zur Soziologie des Parteiwesens in der modernen Demokratie*. Neudruck der 2. Aufl. Stuttgart o. J. (1957). — С. 348; далі, напр., *Robert K. Merton*, *Bureaucratic Structure and Personality*. *Social Forces* 18 (1940). — С. 561-568, нове видання у *Його ж*, цит. праця, 1957. — С. 195-206; *Philip Selznick*, *An Approach to a Theory of Bureaucracy*. *American Sociological Review* 8 (1943). — С. 47-54; *Charles H. Page*, *Bureaucracy's Other Face*. *Social Forces* 25 (1946). — С. 88-94 (92 і далі); *Blau*, цит. праця, 1956. — С. 93 і далі; *Roy G. Francis/Robert C. Stone*, *Service and Procedure in Bureaucracy*, Minneapolis 1956; *Sills*, цит. праця. — С. 64 і далі; *Peter Heintz*, *Einführung in die soziologische Theorie*, Stuttgart 1962. — С. 172 і далі; *Rohde*, цит. праця. — С. 179 і далі; *Mayntz*, цит. праця, 1963. — С. 78 і далі; *Etzioni*, цит. праця, 1964. — С. 5, 10 і далі; *Warner/Havens*, цит. праця. Siehe ferner die ganz allgemeine Darstellung bei *R. M. MacIver*, *Social Causation*, Boston 1942. — С. 320 і далі.

¹¹⁶ Пор. стор. 182 і далі.

стосування до навколишнього світу вони, передусім, заміщають свою проблематику наявного стану завдяки цільовій формулі. Однак тоді не може залишатися єдиного правила. Процес заміни доводиться продовжувати передусім усередині системи завдяки тому, що ціль, яку будуть використовувати як позицію виявлення й вибору засобів, ці засоби нині зі свого боку будуть трансформувати в цілі підсистем і так далі. Зміщення схеми «ціль/засоби», таким чином, є лише продовженням і опрацюванням базового рішення визначити проблему наявного стану за допомогою цілі-системи. На місце цієї цілі-системи тоді приходять у процесі дальша деталізація засобів як сурогатів цілі у процесі багатоступеневих замін (mehrstufigen Substitutionsprozeß)*, який водночас встановлює з чимраз більшою ясністю орієнтацію дії, все дужче програмує умови прийняття рішення і звужує коло можливостей вибору. Цей процес замін вимагає, щоб формула використання сурогатів щоразу набувала цільового характеру. Тоді цілі (а не засоби) є регулятивами для зовнішніх зв'язків систем, а отже, також для внутрішньосистемних зовнішніх зв'язків між підсистемами. І лише цілі (не засоби) можуть інспірувати в підсистемах евристичний внесок у прийняття рішень і нейтралізувати супутні наслідки діяння. Відмінність перспектив схеми «ціль/засоби» в системі визначає, таким чином, межі між підсистемами. Вона робить підсистеми спроможними також розділяти в процесі взаємодії між ними «внутрішнє» і «зовнішнє», формувати позиції підсистем, випробовувати власні баланси «інпут/аутпут», зберігати постійними межі між підсистемами, вирішувати проблеми меншого формату й раціоналізувати ті їхні процеси роботи і стратегії поведінки, які стосуються особливого ж підходу до їхніх проблем наявного стану у внутрішньосистемному навколишньому світі.

Що досягається завдяки цій концепції на противагу ідеальним уявленням про організацію згідно з цілями й засобами за класич-

* Поняття багатоступеневості — «Mehrstufigkeit» — важко передати лише одним українським терміном. Українське «ступінь» передає не лише ранжування як основне значення оригінального німецького терміна, але й відмінність у мірі складності на різних етапах розв'язання завдань, однак цим не вичерпується значення німецького терміна «Stufe». Тому, крім основного варіанту, в тексті перекладу також зустрічатимуться переклади цього терміна, де замість «ступінь» будуть вживатися терміни «етап», «крок» та «рівень» з обов'язковим вказуванням оригінального німецького терміна в дужках. Термін «етап» вживається в тих випадках, коли «ступінь» означатиме передусім зміну рамок понятійних віднесень, термін «крок» — коли акцентуватиметься почерговість зміни ступенів, термін «рівень» наголошуватиме на зміні рівня складності при переході з одного ступеня на інший. Звертаємо увагу на те, що раніше в тексті без спеціальних зауваг словом «етап» позначався німецький термін «Station».

ним вченням про організації й на противагу роздратовано-вимушеній згоді на зміщення схеми «ціль/засоби» згідно з політологічним і відповідним соціологічним дослідженням бюрократії¹¹⁷?

Досягається, передусім, твереза, неупереджена оцінка дійсності й підстав її конкретного способу існування (Gründe ihres Daseins) і при цьому водночас більш реалістичний базис для нормативного програмування. У переставлянні в межах схеми «ціль/засоби» більше здорового глузду (Vernunft), ніж спроможне зробити доступним те панівне розуміння, яке свідомо чи несвідомо виходить з правильних цілей і при цьому втрачає пов'язану з ними проблему цієї поведінки. Надання цільових функцій засобам і інструменталізація цілей є не так гідним жалю, як неминучим падінням раціонального ідеалу широкої орієнтації. Це процеси раціоналізації. Системна раціональність оцінюється не за тим, наскільки хтось наближається до якогось недосяжного ідеалу, тоді як навряд чи намагається хоча би приблизно зорієнтуватися навкруг. Сам ідеал занадто віддалений, щоби надати достатньої орієнтації в малих кроках наближення до нього. Раціоналізація цих кроків вимагає того, що система спроможна в головному замінити неможливе досягнення ідеалу (яке, по суті, є лише тавтологічним викладом самої проблеми) функціонально еквівалентними проблемами-частинами. Тоді лише так можна осмислено працювати на нарощувану раціоналізацію і при цьому навчитися оперувати відношенням «ціль/засоби» в умовах збільшованої складності. Ця переорієнтація пов'язана, як легко пересвідчитись, з уведенням навколишнього світу системи як такого посилання на проблему, яке заміняє чисте внутрішньо орієнтоване бачення онтологічної системної теорії.

Подібна зміна засад способу бачення змінює судження щодо численних аспектів переставляння всередині схеми «ціль/засоби» й багатьох пов'язаних з нею побічних явищ. Вона зробила те, що раніше розцінювалось як недостатність або як дисфункціональні супутні наслідки, зрозумілим у його специфічній функції для процесу зменшення проблем¹¹⁸. Ці два аспекти ми хочемо особливо виокре-

¹¹⁷ По ходу зауважимо: достатня відстань від таких наукових позицій прояснює, наскільки самі соціологічні дослідження організацій ще залежні від ідеальних понять класичного вчення про організації. Звичайно, частково це пояснюється тим, що їхній образ організації знайшов своє втілення в очікуваннях формальної організації й у її мисленневих передумовах і таким чином став соціальною дійсністю.

¹¹⁸ Разючим і симптомним для утвердження цього старого бачення є те, що сам Саймон, який більше, ніж інші, зробив для розуміння проблеми складності і нужді процесу прийняття рішень у розв'язанні, водночас злякався логічних наслідків і сформулював як побажання й мету розширення зон ідентифікації учасників організації. — Див. *Simon*, цит. праця, 1955 а. — С. 140.

мити: відносно незакріплену, недостатньо оптимальну структуру окремих внесків у прийняття рішення і проблему конфлікту між підсистемами, які переслідують кожна власні цілі.

Класична концепція там, де вона не така вже наївна, що правильні засоби чисто логічно можуть впливати з цілі, передбачає, що кожна складова ланцюга схеми «ціль/засоби» може бути для себе оптимізована. Наприклад, під час планування виробництва програма виробництва¹¹⁹ розробляється за передумови, що процес виробництва нібито оптимально організовано й нібито відбувається, таким чином, у єдино правильній, чітко визначеній формі; з іншого боку, процес виробництва організовано за передумови, що чітко визначено оптимальну програму виробництва. Моделі паралельного планування цілей і цілей підсистем (нашою мовою: паралельного планування цілей і цілей підсистем) практично не існує¹²⁰. Тому будь-яке рішення щодо певної частини повинне мати можливість виходити з того, що рішення щодо решти частин привели або відповідно приведуть до оптимальних результатів¹²¹. Ми можемо таке бачення також характеризувати як постульовану гармонію схеми «ціль/засоби», тоді воно очікує від орієнтації за схемою «ціль/засоби» вільного від суперечностей групування рішень в тому сенсі, що при виборі засобів для цілей підсистем не виявляється жодних супутніх наслідків, які могли би поставити під сумнів правильність (чи навіть оптимальність) попереднього рішення, а саме — вибору цілей підсистем як засобів для віддаленої мети.

Цей постулат, однак, не є правильним, оскільки його неможливо реалізувати. Втім, він також несумісний з поділом праці в ході прийняття рішень. Рішення, яке хоче досягнути оптимальних результатів пізніших рішень, має це завчасно цілком продумати, до того, як воно впливатиме на дальший перебіг вирішування через визначення передумов прийняття рішення. І навпаки, щодо пізніше вирішеного не можна впевнено знати, чи його результати справді оптимальні, якщо не було випробувано й піддано порівнянню альтернативи, які було відсіяно з інших позицій. Поділ праці в ході

¹¹⁹ Напр., пор. вище на стор. 257 примітку 1.

¹²⁰ Щодо цього пор. критику *Gutenberg*, цит. праця, 1965. — С. 198 і далі, 433 і далі.

¹²¹ Це припущення є у решті ідентичним з винесенням за дужки теорії прийняття рішення усіх проблем організацій (щодо цієї тези науки про організацію виробництва пор. також вище с. 64 і далі), хоча випадково також виявляється, що вже потрібен зв'язок між теорією організацій та теорією прийняття рішень, але ще не відмовились від постулату гармонії часткової оптимальності (*Postulat der Harmonie Teiloptima*) — так у Gäpfen, цит. праця. — С. 196 і далі, 218 — з одного боку і — С. 212 — з іншого.

прийняття рішення, однак, має сенс лише тоді, коли підсистеми вибрали одна іншу, можуть надати вже ущільнену інформацію, причому неминуче втрачаються якісь логічні мислимі комбінації.¹²²

Таким чином, не можна процес прийняття рішення — тут це процес зменшення проблем — розчленувати так, що часткова оптимальність (Teiloptima) сама по собі з'єднається в оптимум загалом. Цьому перешкоджає складна структура схеми «ціль/засоби»¹²³. Загальній проблемі більшою мірою доводиться створювати те, що опікується певною структурною гнучкістю в тому сенсі, що вищезгадані рішення (були би вони подібною до конвеєра послідовністю рішень чи програмуєчими рішеннями) не залежать, а навпаки, є нейтральними щодо того, як будуть прийматися вирішення на наступних позиціях прийняття рішення¹²⁴ — що, звісно, не заперечує того, що на шляху програмування умов (konditionaler Programmierung) може передбачатися зворотний контроль особливих проблем, напружень, перевищення витрат тощо, які як винятки накопичуватимуться на пізніших стадіях процесу прийняття рішення.

Такі різновиди нейтральності є обов'язковими спрощеннями прийняття рішень. Вони слугують відносному ізолюванню і гнучкому з'єднанню більшості царин прийняття рішень і в цій функції є суттєвою складовою процесу зменшення проблем.

Оскільки часткові результати організації з розподілом праці таки каузально поєднуються завдяки орієнтуванню за схемою «ціль/засоби», але не можуть без додаткового розгляду ціннісно бути інтегрованими в єдино правильне розв'язання, тому можливі

¹²² Два обмеження ослабляють цей аргумент: він має значущість, лише оскільки процеси в системі є взаємозалежними; але саме це є ознакою складних систем, які нас цікавлять передусім. По-друге, практично ще широко відомо, наскільки звичний поділ праці у процесі прийняття рішення можна замінити централізованою автоматичною обробкою даних. Для цього випадку наші аргументи не мають значення. Але він водночас начебто означає, що цільове програмування витісняється програмуванням умовним.

¹²³ Цю думку можна сформулювати разом із Simon, цит. праця, 1964. — С.17 і далі також у прямо протилежний спосіб: нежорстко побудовані, такі, що не оптимізуються, моделі організацій у їх рішеннях більше піддаються «constraints» (з англ. зовнішнім обмеженням, примусові), тобто вони можуть поглинати більше складності.

¹²⁴ Подібні нейтральності взагалі невідомі панівній теорії. На них наштовхуються при розгляді ієрархічної організації, генералізації, а відповідно — специфікації комунікацій на вертикальному шляху доповідей і наказів, при оперуванні проблемами делегування й управління, при розгляді функцій впорядкованого зберігання. Все це, втім, погано узгоджується з «ученням про організації» і охочою до оптимуму теорією прийняття рішень.

конфлікти. Вони виникають через те, що кожна ціль вимагає більшості засобів, які, трансформовані в цілі підсистем, потребують різних засобів підсистем, засобів, які базуються разом зі своїми супутніми наслідками на різнорідних цінностях або конкурують за дефіцитні засоби. Тому виникає дивергенція саме тоді, коли ті, хто вирішує, хочуть в царинах-частках раціонально діяти за схемою «ціль/засоби», і вони стабілізуються в таких, що розходяться, настановах щодо праці, якщо поділ праці відбувається за схемою «ціль/засоби».

Тоді як класичне вчення про організації подібні конфлікти між підсистемами навіть нібито розглядає, воно, проте, пояснює їх недостатнім розумінням або помилковою мотивацією учасників — отже когнітивно або емоційно, але не структурно, — сьогодні загально визнано¹²⁵, що специфіковане переставлення в межах схеми «ціль/засоби» виявляє суперечності у ціннісній структурі й завдяки цьому може продукувати конфлікти. З цими конфліктами, однак, можна миритися — так само мало, як і з самим переставленням у межах схеми «ціль/засоби» — лише як із дисфункціональними логічними наслідками орієнтованої на цілі й засоби структури організації. Наразі незаперечними, у виснаженні сил, наприклад, або в небезпеці непотрібної генералізації настанов за схемою «друг/ворог», постають дисфункціональні аспекти. А проте здійснення конфліктів саме має цілком позитивні функції. На цьому ми вже детально зупинялися під час розбору суперечностей цільової системи¹²⁶ й тому тут можемо задовольнитися окремими вказівками.

Внутрішньосистемні конфлікти, по суті, є симптомом для того, що системна ціль незадовільно перехоплює зовнішні проблеми наявного стану. Це відбувається всередині системи у змінній, майже невпізнаній формі як суперечка щодо вибору кращих засобів. Утім у цій зміні проблем може полягати виграш у раціональності. Конфліктна поведінка, яка розв'язується таким чином, сама є різновидом редукції складності, різновидом зменшення проблем, а отже, функціональним еквівалентом щодо зміщення у схемі «ціль/засоби», і завдяки цьому може як комплементарний пристрій доповнити програмований шлях зменшення проблем. Це веде, якщо «раціональна» дискусія спотикається об відмову її пояснювальних засобів, до перевизначення ситуації, змінює підхід до проблем, а тоді сцену й уможливорює наближення нових засобів. Тоді проблеми розв'язують вже не завдяки спільно накопиченому досвідові (навіть якщо представляють багато конфліктних рішень як «спільне

¹²⁵ Пор. доведення вище на сторінці 68, примітка 19.

¹²⁶ Пор. вище на сторінці 227 і далі.

пізнання»), але натомість завдяки досягненню одного рішення. Для цього у формальних організаціях є у розпорядженні дві головні групи стратегій: як уведення в дію у службовому порядку формального вирішення конфлікту спільними керівниками, разом з їх (формальною й неформальною) тактикою підготовки, так і неформальне розв'язання конфлікту через різновиди тактики закритого оперування й невизнання конфлікту, як, наприклад, обмежене інформування або, навпаки, поточне наводнення підбіраною інформацією, пропозиціями обміну або персонально-політичними заходами, «селективними згодами», несподіванками, обхідними впливами через радників, посередниками високого статусу або впливовими представниками оточення (Umweltpartner), які «випадково зацікавились». Ці маневри також спрямовані до формально значущого рішення, оскільки лише в такому разі виграш може бути легітимовано й захищено, але їхня мета — на відміну від вироблених у службовому порядку рішень — не постає як рішення щодо конфлікту.

Те, що внутрішньоорганізаційні конфлікти не переходять у кулачні бої, гарантується вже формальністю організації, чий каркас очікувань поведінки дієво перешкоджає виходові з берегів¹²⁷.

Формальна схема поділу праці полягає у значенні питання, з яким підходом до теми слід очікувати конфліктів і на якому щаблі ієрархії слід знаходити наступного спільного керівника, який може вирішити спірний випадок. Крім цього, справою програмування рішень є піклуватися про те, щоб не вести до розв'язань такі конфлікти, які не сягають певного мінімального стандарту або навіть загрожують наявному станові системи. Сфера формальних та неформальних конфліктів має бути обмеженою цариною хоча й відкритих, але принаймні корисних альтернатив. Це виявляється також завдяки тому, що регулюються умови, за яких такі засоби варто використовувати як цілі — приблизно в тій формі, що підпорядкованій службовій позиції вказують її підпорядковану ціль разом з чітко визначеними компетенціями прав, з обмеженим бюджетом, з наказами щодо слухань і спільного підписання документів, із зобов'язанням звітувати тощо.

Бачимо також тут і можемо після цього резюмувати наш хід мислення в тому, що цільове програмування внаслідок відносності надання характеристик «ціль/засоби» й неузгодженості покладених в основу ціннісних суджень не може вичерпуватись простим називанням цілі, яка має бути обов'язковою для діяння. Ланцюги «ціль/засоби» самі по собі не здійснюють те, що вони, як здається,

¹²⁷ Пор. щодо цього ближче Luhmann, цит. праця, 1964 а. — С. 239 і далі.

обіцяють, а саме — координацію. У цьому міркуванні знаходимо вужче вираження проблеми, яку опрацьовували в попередньому параграфі: дилему функції і структури і дивергенцію опортуністичних та генералізувальних тенденцій визначення цілі. Зменшення системної цілі завдяки розчленуванню на цілі підсистем не втримається на правильному шляху, який вказує системна ціль, але натомість воно знову виявить потрібну лише завдяки позірно гармонійній цільовій формулі приховану складність вимог збереження наявного стану — хоча й у зміненому, зменшеному варіанті, але все ж як проблеми, які не можна розв'язати одним махом.

У цільовій програмі тому доводиться приймати додаткові умови, які контролюють і уточнюють переставлення в межах схеми «ціль/засоби». Під цим кутом зору цільові програми можна характеризувати як *правила трансформації для процесу зменшення проблем, або точніше — для процесу переставлень у межах схеми «ціль/засоби»*. Вони формулюють і формалізують умови, за яких підсистема може використовувати засоби як власні цілі й при цьому розвивати нейтральність щодо наслідків, які в загальній системі досі є значимими. Вони гарантують водночас мінімум оперативного консенсусу. У наступних параграфах спробуємо дещо ясніше побачити, який вигляд можуть мати подібні правила трансформації і з якими специфічними труднощами їм доводиться боротися.

3. ПОБУДОВА ПРОГРАМ: БАГАТОСТУПЕНЕВІСТЬ

Програма прийняття рішення складається з обов'язкових попередніх передумов прийняття рішення, які обмежують вільний простір для вирішування й цією мірою оточують вже редукованою складністю, а отже, звільняють від відповідальності. Цільові програми фіксують у найпростішій формі ціль, тобто намічений вплив, який хоча й не визначається як посібник для використання придатних засобів і для виправдання обраних засобів процесу прийняття рішень, а проте обмежує їх.

Цілі завжди є оціненими впливами діяння. Їх абстрагування дозволяє в більшості випадків виявити множину засобів як придатних і припустимих. Обсяг царини припустимих засобів залежить передусім від формулювання цілі. Можна, як ми вже бачили, вказувати ціль відносно неясно або досить точно. Можна також поєднати більшість впливів у одній цільовій формулі й таким чином досягнути

ефекту нейтралізації¹²⁸ — наприклад, заснувати підприємство з виробництва взуття, яке може знаходити збут і за видом, і за масою, або можна продавати навіть з певним мінімальним прибутком. Крім того, цільова формула може також збагатитися завдяки негативному призначенню, а саме завдяки вказівці на впливи, які не повинні траплятися. Навантаження цільової формули ширшими бажаними або неможливими впливами є змогою варіювати рівень претензій при визначенні цілі й водночас — обсяг класу припустимих засобів. Хто спроможний легко досягнути своєї цілі, може дозволити собі прийняти в цільову формулу додаткові впливи з їх ціннісними аспектами. Якщо ж ціль важко або навіть зовсім не можна досягнути, доводиться діяти прямо протилежним чином і розвантажувати цільову формулу навіть від бажаних супутніх впливів, а отже, підвищувати ступінь її абстрактності, поки буде видно можливі засоби, або досягнути межі, по той бік якої ціль діяння вже не можна виправдати. Іншими словами, ускладнення цілі навантажує *технічне* випробування засобів: навряд чи можна, попри важко досяжний або ненадійний каузальний зв'язок, звернутися до альтернатив. Це можливо тією мірою, якою цільова формула спрощується.

Розглянута можливість варіювання стосується самої цільової формули. Якщо велика кількість бажаних впливів повинна відбутися, тоді вони можуть нерозривно з'єднатися в одну, хоча й у собі складну, але гомогенну цільову формулу. Для того, кому необхідно діяти за критерієм цільової програми, вони мають однаковий ранг. Йому не потрібно сушити собі голову над тим, чи ставити за мету виготовлення взуття, або його збут, або визначення певного мінімального прибутку. Тому йому не потрібно також виводити ці окремі впливи один з іншого завдяки аналізу за схемою «ціль/засоби», щоби трохи зметикувати, що виробництво є лише засобом для збуту і збут є лише засобом здобуття прибутку. Йому було би зайве думати й саботувати ефект розвантаження, який дає програма. Лише якщо сама ціль повинна варіюватися завдяки новому програмному рішенню, доводиться цю єдність аналітично розчленовувати. І тоді тому, хто може розпоряджатися ціллю, доводиться зважувати, які складові цільової формули він хоче модифікувати: наприклад, змінити очікування прибутку або предмету виробництва.

Надання уваги складним ціннісним інтересам у цільовій формулі може, але не повинно приводити до повного зрощування в цьому сенсі. Можуть швидше долучатися додаткові ціннісні позиції також

¹²⁸ Так, також *Simon/Smithburg/Thompson*, цит. праця. — С. 494.

і у формі супутніх призначень, які не є безумовними, втім лише умовно беруться до уваги. Цільова програма може бути розбита на ступені в сенсі порядку пріоритетів щодо впливів, яких прагнуть. Тоді лише частина досягнутого результату формулюється як ціль. Вона має тоді безумовну значущість і визначає царину припустимих засобів. На той випадок, що більшість засобів враховано, тому, хто вирішує, приписують другу групу ціннісних впливів (і, можливо, розташовану на наступному шаблі третю групу й так далі), які він повинен застосовувати як критерій вибору поміж множиною придатних засобів. Його програма тоді буде звучати так: виробництво взуття, яке збувають, з мінімальним прибутком 3 німецькі марки за пару (ціль), а саме за переваги будь-якого виду продукції і способу виробництва, які приносять найвищий прибуток.

Ми хочемо цей вид програм з додатковими правилами селекції назвати багатоступеневими програмами. Розгляньмо їх під дещо іншим кутом зору, а саме у зв'язку з лінійним програмуванням. При встановленні лінійних програм прийняття рішень доводиться, оскільки не все може бути водночас максимізовано або мінімізовано, піддати рішення дискримінації відповідно до вимог: максимізувальну або мінімізувальну функцію розглядають зазвичай як ціль або функцію мети (goal — з англ. ціль, завдання, objective function — з англ. функція кінцевої цілі, функція визначення об'єкта дій), які безумовно характеризують як такі, що привертають увагу, обмеження дії на відміну від супутніх умов (constraints — з англ. зовнішнім обмеженням, примусу)¹²⁹. Цінність цього розрізнення, однак, останнім часом ставлять під сумнів на тій підставі, що також деякі супутні умови варіюються й можуть пристосовуватись до рівня претензій і що таким чином вільний простір для дій міг би бути настільки обмеженим, що ставало би майже неважливо встановити, у якому напрямі тоді критерій оптимізації отримує кінцевий вибір¹³⁰.

Це міркування показує, що визначене через вимоги математичного розв'язання проблем поняття «супутні умови», по суті, охоплює гетерогенні елементи — частково справжні умови (причини) й частково впливи, частково зі сфери навколишнього світу, наприклад, технологічні обмеження дії, які також є невідкладними для

¹²⁹ Див., напр., *Churchman/Ackoff/Arnoff*, цит. праця. — С. 258; *Charnes/Cooper*, цит. праця, 1961. — С. 3 і далі; *Peter Vokuhl*, *Die Anwendung der linearen Planungsrechnung in Industriebetrieben*, Berlin 1965. — С. 31 і далі, 35 і далі; *Ijiri*, цит. праця. — С. 50; *H.C.Joksch*, *Constraints, Objectives, Efficient Solutions and Suboptimization in Mathematical Programming*. *Zeitschrift für die gesamte Staatswissenschaft* 122 (1966). — С. 5-13.

¹³⁰ Пор. щодо цього вище с. 115.

програміста, частково такі, які він сам робить невідкладними через фіксацію рівня вимог. Також до супутніх умов тому внесено цільову складову¹³¹. Необхідно також визнати, що супутні умови тоді ще й уможливають виправдання діяння, якщо вони припускають навіть одну можливість дії, так що навіть не доходить до використання функції оптимізації. Тому це має лише вторинне значення. Імовірно, через це правильніше власні системні цілі розташовувати як фіксований рівень претензій до супутніх умов і функцію оптимізації застосовувати лише як додатковий критерій для кінцевого вибору між множиною придатних альтернатив¹³².

Особлива проблематика подібних багатоступневих програм полягає в тому, що вони, щоби бути завершеними, передбачають *правила зупинки в пошуку альтернатив*. Отже, додаткові правила селекції слід застосовувати завжди, коли в розпорядженні є множина засобів. На практиці, однак, залишає відкритим, коли вони виявляються у розпорядженні: як широко, як довго, з використанням яких ресурсів той, хто приймає рішення, повинен піклуватися про виявлення альтернатив? Чи очікується ініціатива або розпізнання очевидних обставин, або ж виразні стимули? Подібні правила зупинки часто дуже важко програмувати¹³³. Ці труднощі роблять багатоступневу програму проблематичною. Звісно, є також можливість свідомо відмовитися від використання правил зупинки у програмі, а натомість делегувати це питання, передоверивши його тому, хто приймає рішення. Але тоді, якщо не формально, то на практиці, буде делеговано також і застосування вторинних правил

¹³¹ Так, також *Bidlingmaier*, цит. праця. — С. 83 і далі, який говорить стосовно функції максимізації й супутніх умов «цільової комбінації» підприємця. Звісно, неправильно розглядати обидва компоненти як однопорядкові і брати до розгляду замину цілей і супутніх умов дослідника (с. 145, прим. 105).

¹³² Протилежним чином *Dorfman*, цит. праця, 1960, — С. 609, поняття супутніх умов зводить до обмежень дії, які також для програміста є невідкладними й перевиконання яких не має жодного сенсу. Це залишає відкритою проблему, як усе інше, що тому є ціллю, може бути поєднано з однією функцією оптимізації. Знову втрачається перевага допускатися множини напрямів перевиконання або недовиконання (якщо витрати стають завеликими), при утворенні однієї оптимізуючої функції. Тому було би рівною мірою правильно власні цілі, не беручи до уваги критерій оптимізації, фіксувати як супутні умови й відмовитися від їх варіювання без зміни програми.

¹³³ Але також див. *Gäfgen*, цит. праця. — С.207 і далі щодо нових зусиль використати за допомогою математичної калькуляції ймовірності ті пункти, на яких найліпше припинити пошук дальшої інформації. Інтерес до цього питання з'являється завдяки критиці класичної, загальновідомої «*economic man*» (з англ. — економічної людини) і завдяки розумінню, що здобування інформації коштує часу і грошей, а отже, з'являються проблеми, які не можна оминати при проектуванні моделей оптимального вирішування.

надання переваги. Так чи інакше необхідно бачити зв'язок цих питань і привести їх до свідомого вирішення.

На основі наших попередніх теоретичних роздумів можемо (і може той, хто приймає рішення) ці межі цільового програмування розуміти як вторинну проблему, як віддалене, похідне вираження необхідності дати розв'язання складності навколишнього світу й піддати її обробці, а також необхідності шукати можливий вихід у дилемі функції та структури, опортунізму та генералізації. Багатоступеневі програми зовсім не ведуть до оптимальних розв'язань, оскільки вони, попри складність навколишнього світу, завчасно відмовляються порівнювати все з усім для знаходження гарантовано найкращого розв'язання. Вони завершують першу ступінь розгляду — пошук придатних засобів для визначеної цілі — завдяки правилам зупинки, не надаючи уваги цінностям, які були залучені до вибору одного з придатних засобів. Багатоступеневі програми, отже, передбачають, що рішення опрацьовується покроково, де перший крок має бути здійснений до того, як почнеться другий і цей другий не може початися, поки не здійснено перший. Окремі етапи процесу прийняття рішення таким чином взаємно узгоджені, що є доволі великий шанс знайти вдалі розв'язання проблеми. При цьому в цільовій програмі не завжди можуть бути використані усі необхідні передумови прийняття рішення. Правила зупинки часто не витримують висоти рівня генералізації програми. Їх доводиться тоді близько до ситуації та згідно з нею віднаходити самій людині, яка приймає рішення, на основі конкретної інформації, яку дає сама ситуація. У цьому полягає відтермінування окремих елементів прийняття рішення — і таке відсування проблем є рівною мірою нічим іншим, як технічною редукцією складності.

Ціннісна основа цільової програми може, як ми бачили, розширитись і послабити опортунізм другої завдяки безумовному або умовному зверненню уваги на ширші впливи поза стрижневою ціллю. Розгляд цієї можливості тут ми завершуємо й переходимо до іншого виду супутніх призначень цільової програми, який ми (у вужчому сенсі) хочемо назвати *супутньою умовою*. Супутні умови є не впливами, а засобами, які на певних підставах завдяки програмі настільки прив'язані до цілі, що допускають і, відповідно, викликають будь-які причини як засоби, які задовольняють такі умови. Завдяки супутнім умовам цільова програма стає, отже, такою, що повинна відповідати умовам (konditionalisiert), але водночас не стає чистою програмою, яка базується на виконанні умов (Konditionalprogramm), оскільки діяння не повинне викликати й більше чи менше визначати умови, натомість повинне лише обмежи-

ти вибір між множиною придатних засобів. (Щоб це виявити, ми говоримо про *супутні умови*.)

Сенс і функція подібних супутніх умов впливає рівною мірою з необхідності послабити нещадний опортунізм чистого цільового діяння. Цілі нерідко припускають забагато засобів — більше, ніж вимагається й більше, ніж бажано. Ця царина засобів, тільки-но їх розглянуть, може бути обмеженою не лише завдяки додатковим вимогам щодо впливів, а й завдяки додатковим вимогам щодо причин. Цьому слугують супутні умови. Їх сенс у тому, щоби понад те, що вимагається при чистому каузальному розгляді, *штучно обумовлювати додаткові причини*. Можна, наприклад, програмувати рандеву завдяки домовленості: за гарної погоди на прогулянку (залишається вирішити, куди) і за негоди в кіно (залишається вирішити, у яке). При цьому погоду, яка сама аж ніяк не є причиною для цілей рандеву, штучно-фіктивно роблять такою. Це допоміжна причина не через природу, а через програму. Природна каузальність може таким чином бути коригованою й урізаною в інтересах тих цінностей, які, ймовірно, є дотичними завдяки наслідкам такої умови (відповідно її відсутності).

Це програмування щодо супутніх умов замість супутніх впливів має вагомі переваги, але також свій зворотній бік. Переваги ґрунтуються в основному на тому, що умов як обумовлених причин має бути досягнуто до вирішування, тоді як впливи належать до майбутнього й тому можуть лише більш чи менш непевно очікуватись. Умови тому легше піддаються визначенню, оскільки вони вже міцно стоять і перебувають у відкритому доступі. Тією мірою, як вирішування щодо умов може бути програмовано, воно розвантажується впевненістю у майбутньому і тому може точніше брати на себе відповідальність. Консенсус щодо умов є надійнішим підґрунтям для кооперації, ніж консенсус щодо впливів, яких прагнуть досягнути.

З іншого боку, умови мають лишень сенс індикаторів. Вони слугують знаками для чогось іншого, а саме для ціннісного аспекту впливів, разом з якими вони повинні у спричиненні сприяти чи перешкоджати. Якщо жадати впливів не заради них самих, необхідно зважати на умови. Застосування умов замість впливів у цільових програмах, отже, є лише вимушеним тимчасовим засобом, спрощенням прийняття рішення, заміною меншими, зручнішими для вирішення проблемами менш зручних, один крок у загальному процесі редукції складності. Але за цей крок також, звісно, доводиться відповідати. Відповідальність за те, що умови фактично приводять до бажаних впливів і перекривають небажані, бере на себе той, хто створює програми й визначає умови в них. Отже, тут з

конкретним формуванням програм пов'язане прийняття рішення щодо питання, які непевності на якій позиції поглинаються. Для придатного вирішення цього питання матимуть значення, з одного боку, здатність пізнання, яке уможливило розв'язання проблем, до генералізації, а з іншого — також, однак, відповідний розподіл інформації та здатностей у організації.

4. ПОБУДОВА ПРОГРАМ: БАГАТОЧЛЕННІСТЬ

Безумовне чи умовне, пряме чи непряме вмонтовування врахування цінностей у цільову програму ми здійснювали раніше за припущення, що необхідно програмувати лише простий зв'язок «ціль/засоби»: що ціль задана і що необхідно знайти для неї засоби й редукування їх придатного розв'язання. Це припущення зараз ми можемо зняти. Дійсність дуже рідко є настільки простою, і якщо вона настільки проста, цільове програмування, тобто розрізнення програмного рішення і запрограмованого рішення, у більшості випадків не потрібне. Лише дуже прості завдання могли би бути так програмовані, що той, хто приймає рішення, якщо йому спадають на думку правильні засоби, негайно готовий до дії. За складного способу дій вибір засобу означає, передусім, не що інше, як визначення позиції, з якої доводиться здійснювати подальші дослідження. Цей засіб тоді викликає лише пошук підпорядкованих йому засобів, які стануть у нагоді для того, щоби він здійснив свій вплив. Обрані засоби, отже, доводиться, зі свого боку, трансформувати в ціль (ціль підсистеми), чиї засоби підсистеми, можливо, трансформувати у той же спосіб і так далі, аж поки не прийдуть до неопосередковуваних втілюваних у дії рішеннях щодо засобів.

Подібне творення ланцюгів «ціль/засоби» є перевіреном засобом зменшення проблем¹³⁴ — по суті, нічим іншим, як багаторазовим повторенням аналітичного процесу, який ми розглядали в першому розділі, розчленування в мисленні єдино-континуальної події на дві позиції: причина і вплив, засіб і ціль. Обидва ці фактори людина може добре одночасно тримати в полі зору — також і тоді, коли вони задані їй не як стійкі величини, а як змінні, які вона повинна аналізувати в можливих комбінаціях. Цим, однак, також досягнуто меж людської спроможності опанувати складний спосіб дій і доходити свідомого рішення¹³⁵. Багаточленні зв'язки варі-

¹³⁴ Див. близькі уявлення у *Linhardt*, цит. праця. — С. 109 і далі; *Simon*, цит. праця, 1955 а. — С. 45, або у *Litterer*, цит. праця. — С. 139 і далі.

¹³⁵ Пор. щодо цього вже викладене вище на с. 30 і далі.

ювання людина вже не може оглянути в усіх можливих їх констеляціях. Їй доводиться їх розчленувати — або ж у послідовності власних кроків мислення, де вона створює стійку точку відліку завдяки власним проміжним рішенням, які безсумнівні у своєму наслідку; або ж через розподіл в рамках соціальної системи кооперації, у якій множина учасників одночасно або послідовно один за іншим співпрацюють, здійснюючи кожен свій внесок і за цього внески інших передбачаючи як дані.

Для останніх випадків, для соціальної кооперації у здійсненні цілей як системному виході (Output) цільове програмування здобуває своє власне значення. Адже за чисто приватного, індивідуалістичного вирішування можна без сумнівів модифікувати підходи до проблем, і вже досягнуто часткових результатів у світлі пізніших випадків¹³⁶; за соціально-кооперативного вирішування, на протигаву цьому, важче влаштувати подібні скасування спільних визначень проблем. Не може індивід самостійно здійснити блискучу ідею, яка спала йому на думку. Тому соціально-кооперативне вирішування вимагає, тільки-но подолано певний поріг складності (до якого ще всі щодо всього відразу можуть порозумітися), що проблеми структурують процес прийняття рішень не лише як проблеми, але натомість у затвердженій формі програми прийняття рішень.

Якщо цільова програма містить не лише ціль як проблему й окремі додаткові правила прийняття рішень, але й натомість визначає ланцюги «ціль/засоби», ми хочемо (на відміну від тільки-но згаданої «багатоступеневості» програми) говорити про *багаточленні цільові програми*. Кожен окремий член програми за цього може передбачувати цілком багатоступеневе вирішування, втім спільна гра обох цих структурних ознак є настільки складною, що ми її тут не можемо відтворити в деталях.

Багаточленні цільові програми виявляють, передусім, одну важливу перевагу, яку можна зрозуміти й уявити лише на ґрунті системної теорії. Вони пришвидшують пристосування складних систем до змін їхнього навколишнього світу. Окремі їх члени можуть власне розглядатись і змінюватись ізольовано, без того, щоб щоразу загальну програму доводилось би ґрунтовно заново продумувати й відновлювати її збалансованість. Можна у специфічній позиції один засіб для підпорядкованої цілі замінити іншим, функціонально еквівалентним. Така функціональна еквівалентність тоді гарантуватиме, що за винятком цього засобу в загальній програмі непотрібно нічого міняти; зміна гарантує неперервність цілого через

¹³⁶ Пор. щодо цього доповідь і аналіз процесу прийняття рішень у композиції швів у *Reitman*, цит. праця, особл. С. 307.

форму еквівалентності як заміни. Наскільки громіздкою цільова програма може бути, якщо доводиться її опрацювати, настільки гнучкою вона є завдяки тому, що її складові варіативно не залежні одна від одної. Крім того, високий ступінь специфікації окремих складових викликає те, що перешкоди, помилки чи впливи змін навколишнього світу можна легко локалізувати й розпізнати в системі. Це також уможливорює швидке реагування. Необхідне через зростання цін підвищення тарифної ставки за догляд у родині, яка піклується про неповнолітніх, може бути швидко й точно впорядковане. Якщо перемовини з міністром фінансів потребуватимуть нової хвилі, тоді, принаймні, не доведеться щоразу заново продумувати й вирішувати в цьому зв'язку питання щодо сенсу й цілі домашнього виховання неповнолітніх. І навпаки, планування способів виховання або зміна диспозицій щодо категорії неповнолітніх або ж правові передумови їхнього спрямування можуть спиратися на наявні родинні здатності, без того, щоби доводилося як проблему додатково розглядати їхній господарський базис. В обмеженому обсязі і цілі щодо варіації їхніх засобів, і засоби щодо варіації їхніх цілей можуть бути нечутливими.

Завдяки вмонтовуванню подібних нечутливостей у цільових програмах час на пристосування зменшується, що робить рідкісними по-справжньому критичні ситуації. І водночас високий ступінь поліпшення пристосування до навколишнього світу досягається, оскільки кожен спеціальний вид пристосування не втягує решту. Також таке поліпшення дозволяє уникати криз, які йдуть від цілого. Основною підставою для такої внутрішньої гнучкості, яку знаходять саме у структурах «ціль/засоби» високої складності, є їхня функціональна концепція, яка зводиться до обмеженого запасу безпечних можливостей обміну. Ця перевага, однак, є досяжною лише завдяки тому, що ланцюг загалом не складається з «чистих засобів», натомість переважно ці засоби є цілями підсистеми, а отже, розуміють і використовують як евристичні принципи для виявлення й виправдання нових засобів. Перевага гнучкості є завжди умовною й за неї розплачуються таким недоліком координації, з яким ми знайомі з позиції релятивності надання характеристик «ціль/засоби», і відповідно — зміщення у рамках схеми «ціль/засоби». Це міркування знову вчить, що такий релятивізм власне є аж ніяк не недоліком, на який слід було би скаржитись, а навпаки — важливим принципом управління складними системами.

Наступний аспект подібних ланцюгів «ціль/засоби» полягає в тому, що на відміну від простої цільової дії вони уможливають

здійснену відповідно до поділу праці диференціацію планування й виконання¹³⁷.

Багаточленні програми характеризуються тим, що в самій програмі мають відбуватися прийняття рішень за схемою «ціль/засоби». Вони впливають з процесу прийняття рішень і попередньо абстрактно вирішуються (*abstrakt vorentschieden*). Це відбувається так, що той, хто планує програму, ставить себе на місце того, хто приймає рішення і хто ставить проблему виходу (Output) системи з огляду на прийнятну кінцеву ціль і шукає для цього засоби. У програмі тоді засоби роблять такими цілями підсистем, засоби яких дуже часто ще опосередковуються і трансформуються в наступні цілі підсистем і так далі, поки не буде досягнуто такі цілі підсистем, які будуть настільки добре структуровані, що їх можна передовірити тому, хто діє, з посильним для нього пакетом проблем безпосередньо як ціль. При цьому водночас умови визначають і роблять обов'язковими як передумови прийняття рішень, за яких можна відповідати за передоручення підсистемі засобів як цілей.

Проблема цього програмування знайома нам з другого параграфу: керування умовами, за яких подібна трансформація в межах схеми «ціль/засоби» може бути допущена без шкоди для суттєвих системних інтересів. Можливості підходу до подібної трансформації ми тільки-но розглядали: фіксація цілей підсистем у їх каузальних компонентах і додавання супутніх призначень, чи це додаткові правила селекції для того випадку, що задана множина можливостей для дії, чи це умови, які повинні реалізувати чи блокувати діяння. Завдяки такому програмуванню пом'якшується опортунізм чистого прагнення до цілі, ціль роблять придатною до генералізації й інтегрують у системні зв'язки.

Супутнім призначенням можуть надавати специфіку місця роботи — так ніби мислять щодо управління правом на підпис певної посади. Вони можуть мати значення для цілого ланцюга «ціль/засоби», можуть (як, наприклад, різновиди порядку компетенції або регулювання робочого часу) поширюватися на цілу систему праці або навіть нарешті (як маса загальних правових приписів) претендувати на універсальну обов'язковість для кожного у відповідній ситуації. Цільові програми складаються, отже, з дуже різно-рідних передумов прийняття рішень, які до того розрізняються масштабами їхньої генералізації. Вони є частково сформульованими, частково самозрозумілими, частково самі себе зобов'язують через цільову програму, так що вони мають значущість лише в її рамках,

¹³⁷ До дальшої диференціації, а саме диференціації планування й контролю, повернемося в останньому параграфі цього розділу.

частково утверджуються в іншому місці й передбачаються у програмі. Ці передумови слугують водночас як визначення проблеми і як план для способу дій при розв'язанні проблеми. Вони структурують поле можливостей прийняття рішень, але не містять самі рішення, які завжди ще доводиться знайти у визначений момент, також якщо він так може бути передбаченим за дуже детально опрацьованих програм, ніби «зовсім нічого більше не треба визначати».

Багаточленне програмування через це є набагато складнішим, ніж це могло здатися на перший погляд. Прості графічні начерки ланцюгів «ціль/засоби» часто це камуфлюють. Ці начерки, крім того, мають той недолік, що вони симулюють «об'єктивну» схему, яка є тою ж самою для всіх учасників. Ця об'єктивність, однак, як ми бачили, не є безумовно заданою в ланцюгу «ціль/засоби». Вона може бути лише завдяки самій програмі й лише частково здійснена. Попри цільове програмування система та підсистеми залишаються структурно розділеними, а ціль і цілі підсистем мають різні ціннісні судження. Тому доводиться стерегтися змішування, яке напрошується: стверджений у програмі ланцюг цілей і засобів не може бути ідентифікованим з ланцюгом ситуацій прийняття рішень запрограмованого процесу. І навпаки, програма аж ніяк не є мислимим зразком запрограмованого процесу. Програма переважно сама є комплексом рішень — рішень у іншій ситуації, з іншою складністю проблем і іншими полегшеннями, аніж її показують запрограмовані рішення¹³⁸. Програма абстрагується від плину часу, в якому виявляється запрограмоване вирішування, якщо воно використовує час як схему планування. Час на вироблення програмного рішення тому доводиться відрізнити від часу, якого потребує запрограмоване діяння. Перехід опосередковується завдяки програмі, яка не прив'язана до часу (*zeitlos-festgestellte*). І ця диференціація часу повторюється у відмінності бачення проблем, де програмує вирішування мусить звертати увагу як на власну, так і на проблематику запрограмованого вирішування, і цією мірою, отже, має подвійну складність. Лише через відмінність ситуацій прийняття рішення програмуємого і запрограмованого діяння досягається ефект взаємного розвантаження; лише таким чином реалізуються переваги поділу праці й лише так система може підвищити свою спроможність опанувати складність.

¹³⁸ Пор. щодо цього Simon, цит. праця, 1964. — С.17 і далі. Див. далі особливо гострий контраст між програмуємим і запрограмованим діянням, Саймон ясно уявляв собі у своїх звершеннях, звісно, програму умов, а не цільову програму.

Найліпше ця значима різниця програми і процесу прийняття рішення може бути наочно проілюстрована прикладом конвеєрного виробництва. Його програмування виходить зі складного продукту, з яким уповні оперують як проблематичним (як зі впливом, якого необхідно досягнути) і розчленовують у мисленні на частини й частини частин, вироблення яких є засобом для мети. Тоді шукають потрібних засобів, тільки-но до програми залучають і комбінують у часі цілі підсистем з більш чи менш відкритим вільним простором для поведінки. Програмне планування, отже, впорядковує свою ситуацію завдяки загальній складності кінцевого продукту й розвантажується від детальних рішень власного вироблення завдяки тому, що вони завжди належать цілям підсистем, а отже, ніколи не визначають такі засоби, які не можна зрозуміти як ціль (адже, як сказали би, є самодіяльними). Програмне планування бачить загальний процес вироблення як продукт збільшуваної складності, як нарощування того, що воно аналізувало у протилежних перспективах.

Зовсім інакшою є перспектива того, хто приймає рішення й діє в запрограмованому процесі. Для нього його часткове завдання має доволі помірну складність, байдуже, чи він перебуває на початку чи в кінці конвеєра. Ніколи продукт в повній складності не є його метою — настільки ж мало, якщо він готує перші будівельні елементи, наскільки, якщо надає готовому продуктові останнє шліфування, пакує його й відсилає на склад. Ця остання підсобна робота процесу рішення й виготовлення готового продукту тому аж ніяк не є координацією тих засобів підсистем, які стануть наступною ціллю, як це виглядає в цільовій програмі, якщо уявляють це як ланцюг «ціль/засоби».

Ці роздуми також пояснюють, чому сучасні техніки мережевих графіків, як PERT (Program Evaluation and Review Technique (з англ. — техніка програмної оцінки й огляду)), CPM (Critical Path Method (з англ. метод проходження критики)) та інші, які слугують плануванню й контролю термінів виконання складних проектів¹³⁹, не послуговуються мовою «ціль/засоби». Вони надають перевагу суто часово-причинній термінології, коли, наприклад, говорять про події (events (з англ. — події)), які з'єднані процесами (діяльність-

¹³⁹ Див. як підручникові представлення, напр., *Johnson u. a.*, цит. праця, 1963. — С. 247 і далі, oder *Gutenberg*, цит. праця, 1965. — С. 225 і далі., і детальний огляд у *Peter Mertens*, *Netzwerktechnik als Instrument der Planung*. Zeitschrift für Betriebswirtschaft 34 (1964). — С. 382-407, і у *Karl Weber*, *Planung mit der «Critical Path Method» (CPM)*, і його же, *Planung mit der «Program Evaluation and Review Technique» (PERT)*. Industrielle Organisation 32 (1963). — С. 1-14, 35-50 з розлогіми посиланнями на літературу.

ми, activities (з англ. — діяльностями)¹⁴⁰. Хоча явно йдеться про цільову програму й мислення за схемою «ціль/засоби» передбачається як за обробки мережевих графіків, так і при виконанні окремих виробничих завдань, перевагу надають трансформації рівня прийняття рішень у інші, а отже, до комунікації щодо передумов прийняття рішень, об'єктивної мови, яку розуміє кожен учасник відповідно до своєї цільової орієнтації.

Розрізнення обох способів бачення програмуючого й запрограмованого вирішування є передумовою для широкого розрізнення горизонтальних і вертикальних зв'язків прийняття рішень. Недооцінка цієї різниці більше, ніж усе інше, причетна до того, що ієрархічним ідеям надають у класичному вченні про організації такого панівного значення і блокують дослідження горизонтальних зв'язків¹⁴¹. Якщо побудову програм неправильно розуміти як процес прийняття рішень, цілком логічно виникає уявлення, яке сьогодні досі блукає в управлінських організаціях, що справжній важливий робочий процес, який пов'язує систему з навколишнім світом, відбувається в напрямку згори вниз та, відповідно, знизу догори, завдяки чому підлеглі на вказівку начальника постачають засоби для його цілі, він сам — засоби для цілі свого начальника й так далі, аж до верхівки організації, верхівки, яка відповідає за загальний продукт, який постачається навколишньому світові й, по суті, лише вона уповноважена підтримувати сполучення з навколишнім світом. Також тут своє походження мають уявлення на кшталт тих, що той, хто підписує формальні розпорядження або фінансові документи «завіряю й підтверджую», заразом приймає не лише формальну відповідальність, а й відповідальність перед загальним процесом ушляхнення інформації, що надходить¹⁴².

Щоби справді скористатися з переваг, які можна здобути зі стильової відмінності й розрізнення вертикальних та горизонталь-

¹⁴⁰ У фаховій мові укорінилися також більш нейтральна термінологія «вузол» і «кантовка», яка зчитує графічні дані. Окремі техніки мережевих графіків розрізняються способом інтерпретації й математичного використання подібних мереж. Див. щодо цього також *Robert Gerwin, Die moderne Großprojektplanung. Frankfurter Allgemeine Zeitung vom 8. Juni 1965.* — С. 11.

¹⁴¹ До цієї багатодискутованої теми порівняйте вже викладене вище на сторінках 66 і далі, 81 і далі. У новій літературі вже частково свідомо відмовляються від того, щоби давати горизонтальні й вертикальні зв'язки єдиної конструкції через широку мережу «ціль/засоби». Див., напр., *Mesarovic/Sanders/Sprague*, цит. праця, особл. — С. 497.

¹⁴² Доволі прикметно, що це розуміння скрізь починає зазнавати фіаско там, де по ходу початку автоматизації управління процесоутворювальна організаційна послідовність прийняття рішень також урочисто входить в управління. Див. щодо цього ближче *Luhmann*, цит. праця, 1966. — С. 114 і далі.

них, програмуючих та програмованих зв'язків при прийнятті рішень, необхідно щонайменше в мисленні й у принципі подолати кожне тісне поєднання побудови програм і плинну прийняття рішень. Завдяки цьому збережеться свобода, незалежно від програмної схеми, але з увагою до запрограмованих проблем вирішувати, чи має й коли має горизонтально або вертикально здійснитися плин комунікації, у якому опрацьовуються рішення. Тільки тоді можна свідомо залучати різницю горизонтальних і вертикальних і, що не те саме, програмуючих і запрограмованих зв'язків як організаційні засоби редукції складності. За цим розрізненням врешті-решт стоїть розуміння, що раціоналізація за схемою «ціль/засоби» й розрізнення множини ієрархічних рівнів генералізації є різнорідними засобами редукції складності, які доводиться згідно з їхнім власним сенсом залучати й тоді один з другого виводити. Тоді вони дають картину водночас кооперативної і якомога розвантаженої від взаємних перешкод співпраці в горизонтальних і вертикальних зв'язках.

Поєднаймо тепер обидві частини теми побудови програми, які загрожують стати непередбачуваними внаслідок багат шаровості їхньої проблематики. Їхні результати можна редукувати до декількох невеликих висловлювань: цільові програми визначають системні цілі й регулюють їх трансформацію й цілі підсистем. Вони поєднують і інтегрують розділені підсистеми завдяки тому, що виводять одна з одної кожна свій вихід (Output) у представленій каузальності й координують ціннісні судження, які імпліковані в різних цілях підсистем. Це відбувається не завдяки встановленню спільного транзитивного ціннісного порядку, а завдяки продуманій фіксації певних передумов прийняття рішення, які мають значущість частково універсально, частково для загальної програми, частково лише для окремих позицій процесу прийняття рішення. Завдяки цьому самі по собі мислимі розв'язання проблем висувають обмеження доступу. Ці втискування зростають мірою того, як програма опрацьовується від цілі до засобів, тоді до нових засобів і так далі. Заразом напрацьовуються водночас розвантажені, добре визначені й ізольовано варіативні ситуації прийняття рішення. Вузлові пункти таких передумов виявляються на підставі загального каузального витлумачення діяння частково в царині впливів, частково в царині причин діяння, де множина каузальних чинників з обох сторін частково завдяки програмі нейтралізується, частково наділяється специфічно-функціональною відносністю, яка керує процесом селекції потрібних (але навряд чи оптимальних) рішень. Всі компоненти програми набувають сили завдяки рішенням, а тому є варіабельними. Для того, кому необхідно приймати рішення за

критерієм програми, вони, однак, є обов'язковими, поки їх не скасують, оскільки він може розвантажитись від надмірної складності лише завдяки програмі.

5. ПОБУДОВА ПРОГРАМИ: ЧАСОВИЙ ПОРЯДОК

Дотично ми вже враховували з різних позицій попередніх досліджень ту обставину, що різниця цілі й засобів є не лише змістовою (каузальною й оцінковою), але водночас також різницею часовою¹⁴³. Цей факт всіляко підкреслювався й у фаховій літературі¹⁴⁴. Він давав підстави для зовсім різнорідних інтерпретацій, хоча й нібито досі безуспішних, пояснити відношення змістового й часового вимірів у повному обсязі. Подібне пояснення, ймовірно, начебто досягнуто завдяки феноменологічному аналізу конституювання смислу, у який ми не можемо тут заглиблюватись. Деякі засадничі зауваження, втім, не слід обходити, якщо хочемо досягнути судження щодо того, який смисл може мати зміщення цілі діяння в майбутнє, отже, дистанціювавши її від сучасності й таким чином відмовившись від безпосереднього задоволення бажань.

Перевага такого відтермінування полягає в тому, що змістовий і часовий виміри досвіду можна розрізнити й один щодо іншого відносно інваріантно визначити. Якщо час плине далі, це не змінює неодмінно в однаковому ритмі усі предмети, так само як незмінність або зміна окремого предмета не обов'язково зупиняє або пришвидшує час. Змістові характеристики мого досвіду внаслідок цієї інваріантності й моєї власної рухливості жорстко не прив'язані до моменту часу. Я можу мою машину, мою ручку, мій годинник у цей чи інший момент бачити або використовувати — і в тій послідовності, щодо якої можу вирішувати з не залежної від часової позиції «доцільності». Речі конституюються незалежно від моменту часу й незалежно від змін часу (але не зовсім безвідносно до ча-

¹⁴³ Пор. особливо вище с. 51 і далі.

¹⁴⁴ Див. як приклади для теоретичної та фахової царини управління подібні висловлювання Dewey, цит. праця, 1922, особливо розділ «Present and Future»; Parsons, цит. праця, 1949. — С. 45, 732 і далі, 762 і далі, і його ж, цит. праця, 1951, — С. 91 і далі; Pauken, цит. праця, особл. С. 38 і далі; Simon, цит. праця, 1955 а. — С. 46 і далі; Thornton B. Roby, Subtask Phasing in Small Groups. In: Joan H. Criswell / Herbert Solomon / Patrick Suppes (Hrsg.), *Mathematical Methods in Small Group Processes*, Stanford/ Cal. 1962. — С. 263-281; Greniewski, цит. праця, — С. 770 і далі.

су)¹⁴⁵. Обмеженість мого досвідного потенціалу і просторового розвантаження змістового світу диктує мені лише послідовність — я не можу все водночас переживати — і вимагає від мене більше або менше використовувати час під час переходу від однієї до іншої теми переживань.

У такому порядку, який розрізняє змістовий вимір і часову схему, можна зміщувати переживання й задоволення бажань і використовувати потенціал проміжку часу в досвіді й діянні для досягнення накресленого стану або підготування до нього. У часовий проміжок можна тоді робити одну за іншою речі, які не можна було би зробити водночас. Відтермінування задоволення уможлиблює розв'язання деяких (звісно, не всіх) суперечливих вимог до діяння в послідовному порядку. Досягнуте таким чином, дискутоване багатьма напрямами здобуття раціональності¹⁴⁶ може бути описане мовою використовуваних тут понять як зростання потенціалу для складності.

Вже в перспективі окремої дії можна сприйняти більше складності, якщо орієнтувати дію на віддалені цілі. Це здобуття завдяки довгим ланцюгам дій перебуває зазвичай у центрі дискусій щодо раціональності¹⁴⁷. Але лише в системній перспективі можна по-справжньому пояснити, як це здобуття можна здійснювати і як використовувати. На відміну від перспективи простої дії, у системній перспективі зустрічаємо передусім дві додаткові позиції.

По-перше, аналіз зв'язків «ціль/засоби» уможлиблює критичний підхід до питання, скільки часу загалом система має; тобто чи може вона взагалі перечекати до здійснення віддалених впли-

¹⁴⁵ Щодо соціальних передумов цього конституювання, особливо екзистенції «одночасного» життя Alter ego (з лат. другого я), пор. фундаментально *Edmund Husserl*, цит. праця, 1950 б. — С. 145 і далі, і *його ж*, *Die Krisis der europäischen Wissenschaften und die transzendente Phänomenologie*. *Husserliana* Bd. VI, Den Haag 1954. — С. 185 і далі, 415 і далі; *Schütz*, цит. праця, особл. С. 186 і далі. І низка творів тих самих авторів у: *Schutz* цит. праця, 1962/66.

¹⁴⁶ Соціологічне дослідження раніше передусім цікавило кореляцією широти часового горизонту й соціального класу, а відповідно — статусу в організаціях. Пор., напр., *Murray A. Straus*, *Deferred Gratification, Social Class, and the Achievement Syndrome*. *American Sociological Review* 27 (1962). — С. 326-335; *Louis Schneider/Svene Lysgaard*, *The Deferred Gratification Pattern. A Preliminary Study*. *American Sociological Review* 18 (1953). — С. 142-149; *Elliot Jaques*, *Measurement of Responsibility*. London 1956. Siehe ferner *Norbert Elias*, *Problems of Involvement and Detachment*. *The British Journal of Sociology* 7 (1956), — С. 226-252.

¹⁴⁷ Пор. щодо цього критичні *Dieter Ciaessens*, *Rationalität revidiert*. *Kölnher Zeitschrift für Soziologie und Sozialpsychologie* 17 (1965). — С. 465-476. Нове видання у *його ж*, *Angst, Furcht und gesellschaftlicher Druck, und andere Aufsätze*, Dortmund 1966. — С. 116-124.

вів, чи її зв'язки з навколишнім світом настільки напружені в часі, що системі доводиться постійно з короткотерміновими цілями реагувати, оскільки навколишній світ здійснює занадто сильні флуктуації або система настільки живе на краю провалля, що аж ніяк не може посилити удари у відповідь. Не завжди через це раціональним є довготермінове планування. Доводиться узгоджувати його з часовою взаємозалежністю між системою й навколишнім світом, і, якщо здійснювати таке планування, не враховуючи диктовану навколишнім світом нагальність, воно може привести до катастрофи. «Володіння» часом у сенсі обмеженої в часі свободи обирати моменти для здійснення власних цілей є суттєвою передумовою для раціональної «економії» часу в сенсі відповідного до вимог часу впорядкування засобів. Уявлення про «володіння» стислим часом і змогу ним розпоряджатися є внутрішньосистемним спрощеним значенням такого становища системи в навколишньому світі, у якому загалом беруться до уваги події, які перешкоджають імовірності, і можливість управляти власними ресурсами. Сам світовий час з його примусовістю, звісно, не є чимось, що можна мати або не мати. Внутрішньосистемний облік стислого часу передбачає певне витлумачення цього світового часу як об'єктивного часу й, крім того, передбачає, що претензії навколишнього світу на певні часові одиниці не здивують систему несподівано-випадково, але відбуватимуться відповідно до очікуваних часових інтересів інших систем. Водночас соціальна диференціація, яка прогресує, робить необхідним подібний облік системно-відносного стиснутого часу як доступного до користування блага¹⁴⁸.

По-друге, у досвіді наявна системна перспектива розрізнити часові проблеми при упорядкуванні засобів одних іншим та одних поруч з іншими відповідно до різниці «внутрішнє/зовнішнє», а також планувати з огляду на цю відмінність. Є моменти часу для введення в дію засобів або для наслідків такого введення, які прив'язуються до *зовнішніх* щодо системи підстав: потяг вирушає лише о 17:36; частковий перебіг процесу хімічного виробництва потребує свого часу і може бути здійснений лише в певній черговості. Інші моменти часу для введення в дію і, відповідно, для наслідків такого введення тому для системи, на противагу цьому, перебувають у вільному користуванні, передусім, як такі, що постають із *внутрішніх* взаємозалежностей різних системних процесів та пред-

¹⁴⁸ Див. щодо цього також поняття *local time systems* (з англ. систем локального часу) у *Pitirim A. Sorokin/Robert K. Merton, Social Time. A Methodological and Functional Analysis. The American Journal of Sociology* 42 (1937). — С. 615-629.

ставляють ніби «домовленості» в системі¹⁴⁹. Для системи завжди наявні пластичні щодо часу навколишні світи, які допускають високу визначеність часової диспозиції, а з іншого боку, навколишні світи з власною динамікою, до якої системі самій доводиться пристосовуватись, якщо взагалі повинні здійснитись осмислені каузальні процеси між системою й навколишнім світом¹⁵⁰. Пластичні щодо часу навколишні світи дають системі більше можливостей розв'язувати її внутрішні проблеми завдяки часовому облаштуванню, ніж динамічні системи, які постачають систему чужими їй визначеннями моментів часу й диктують їй часовий план та ще й темп, їй не властивий.

Спосіб зчеплення чужих і власних часових призначень залежить передусім від обраної цілі й піддається варіації слідом за нею. Крім того, за доволіно чужих визначень часових планів з'являються можливості для варіацій завдяки введенню в обіг грошей чи влади. Система, яка має у розпорядженні ці генералізовані медіа розв'язання проблем, змушена ними послуговуватися¹⁵¹. Тому можна сказати, що в динамічних навколишніх світах система потребує (і використовує) відносно більше влади й, відповідно, грошей

¹⁴⁹ При цьому, правда, слід брати до уваги, що зі зростанням взаємозалежностей у системі і вимог щодо темпу дій важче і витратніше здійснювати також диспозицію щодо подібних внутрішніх часових зв'язків. Це призводить до того, що система використовує свій «внутрішній час» для розв'язання змістових проблем координації взаємозалежного діяння й не може навпаки ще раз здійснити це введення в дію часу, не розкриваючи знову такі проблеми. Кожне часове визначення *однієї* дії в системі, вільно чи невільно, поширюється як прив'язка до цього моменту часу на інші дії, які необхідно з нею скоординувати, і завдяки цьому має лавиноподібний ефект, який за раціонального планування доводиться завчасно калькулювати.

¹⁵⁰ Пор. щодо цього розрізнення також Roby, цит. праця. — С.266. Деякі посилання на обмежену гнучкість використання часу є також у Wilbert E. Moore, Man, Time, and Society, New York-London 1963, особл. С. 91 і далі.

¹⁵¹ Багато скарг щодо повільності бюрократів своїми витокми мають те, що бюрократи, щоби мати можливість внутрішньо раціонально чинити, працюють за часовим планом, який сам себе визначає й передбачає достатньо часу для узгодження і здійснення внутрішніх процесів, а також не зважає на короткий часовий горизонт своїх партнерів з простіше організованих навколишніх світів. Пор. близькі щодо цього Alvin W. Gouldner, Red Tape as a Social Problem. In: Robert K. Merton/Ailsa P. Grey/Barbara Hockey/Hanan C. Selvin (Hrsg.), Reader in Bureaucracy, Glencoe/IU. 1952. — С. 410 bis 418 (415 і далі); Luicio Mendieta y Nüñez, Sociología de la Burocracia, Mexico 1961. — С. 127 і далі; Robert Dubin, Business Behavior Behaviorally Viewed. In: Argyris u. a., цит. праця, 1962. — С. 11-55 (30 і далі).

Інший приклад: з наданням високого статусу, зазвичай, пов'язане право послуговуватися в часі моментом контакту з підлеглими. Власний часовий план носія статусу користується пріоритетом, і це дозволяє йому раціональніше чітко впорядкування режиму дня, який імовірно навантажений термінами виконання завдань важливішими й сильнішими, ніж у осіб підпорядкованих.

для уможливлення раціонального планування; або якщо подивитися під іншим кутом зору, що «природне» панування щодо визначення часу означає владну перевагу, яку можна дозволити вимінювати або виборювати.

Загалом, отже, є багато способів часового навантаження цільової програми: інваріантне чуже визначення; таке, що піддається обмінові і примусові самовизначення; самовизначення, яке системі хоча й дозволене навколишнім світом, але є навантаженим «внутрішніми витратами» завдяки іншому застосуванню часу в системі, й вільне самовизначення. У цих відмінностях відображаються різні ступені залежності від навколишнього світу, а відповідно — і автономії системи в її часовому плануванні. Йдеться про те, що залежності можуть посилатися на цілі як на засоби, на моменти часу — як на черговість у часі. Врахуймо далі, що в соціальних системах часто вибір полягає в тому, чи процеси, які слугують як засоби для віддалених цілей, перебігають паралельно або послідовно, тоді стає зрозуміло, наскільки складними є проблеми та можливі констеляції, які випадають з ока сучасного планування часової структури цільових програм.

Перший досвід щодо цього представлено в техніці мережеских графіків¹⁵². Вона дає приклад раціоналізації таких безпосередніх або опосередкованих зовнішніх часових умов діяння через внутрішню калькуляцію. Цей внутрішній облік не може бути здійсненим через зрощення змістового виміру й часової схеми як чистого обліку часу¹⁵³ в тому сенсі, що час слугував би як знаменник порівняння окремих дій і за однакового результату найгірше щоразу було би найкращим. Тому час у системі *стиснуто нерівномірно*. Більшою мірою за паралельного плину й координації різних процесів у рамках цільової програми завжди наявний дефіцит, на який впливають інвестиції, якими пришвидшують процеси або вимінюють у навколишнього світу інші часові диспозиції, а з іншого боку, гнучкі щодо часу шляхи, для яких у певних межах байдуже, скільки часу вони забирають, так що тут навпаки можна зекономити на змістових засобах, увазі та завзятті.

Оглянути поділ видів стислості в часі й видів гнучкості в часі, наявних у системі, можна лише на центральному місці. Тому необ-

¹⁵² Див. посилання на літературу вище у примітці 41. Щодо характеру цієї техніки як чистого планування термінів виконання, які впливають із визначених зв'язків «ціль/засоби», особливо ясно *Knut Bleicher*, *Organisation der Unternehmensplanung*. In: *Klaus Agthe / Erich Schnauffer* (Hrsg.), *Unternehmensplanung*, Baden-Baden 1963. — С. 121-161 (157 і далі).

¹⁵³ Як спробу вивести час як основну змінну системної раціоналізації пор. *Chapple / Sayles*, цит. праця. — С. 55 і далі, 118 і далі.

хідно, якщо хочуть раціоналізувати часове планування, не давати окремому діячеві розпоряджатися щодо моментів часу й черговості його діяння і врегульовувати такі питання централізовано, тобто у програмі прийняття рішень. Ця програма як цільова тоді не лише буде фіксувати каузальні зв'язки й ціннісні реляції, але й мусить водночас визначати діяння. Завдяки цьому зростає потенціал складності системи, а також її власна складність. До змістової складності додається цілком іншого типу складність у часі^{153a}. Стають можливими дії, які є осмисленими лише за передумови, що саме тоді або в певні інші моменти часу в системі відбувається щось інше. Крім того, таке планування термінів виконання має низку дисфункціональних наслідків, які можна пом'якшити лише завдяки тому, що їх усвідомлюють і враховують при плануванні програми.

Наприклад, зростає чутливість до перешкод, і система саме через автономію власного часового планування стає залежною від навколишнього світу по-новому. Перешкода, зміщення терміну виконання підвищують свій ефект унаслідок численних залежностей від термінів виконання. Це навантажує керівника відповідальністю за імпровізовані правила винятків і численні часткові процеси з витратним часом очікування. Інший наслідок запрограмованого часового планування полягає у викривленні преференцій, яке виникає через першочерговість того, що має обмежений термін виконання. Якщо завжди доводиться надавати перевагу таким діям, які треба виконати швидше, у штовханні термінів виконання втрачає у значенні змістовий ціннісний порядок системи¹⁵⁴. Тоді само по собі в часі вже визначені, кооперативні дії здобувають перевагу перед індивідуальною, ініціативною поведінкою, яка й без того вже посилює сумнівну тенденцію бюрократії до придушення індивідуальної ініціативи. Крім того, разом зі збільшуваним тиском термінів виконання зростають вимоги щодо визначеності й ретельності комунікацій¹⁵⁵. Система мусить створювати власну мову. Процеси пошуку доводиться скорочувати й наявну в системі інформацію зберігати,

^{153a} Див. розрізнення *complexity in form* (з англ. — складності у формі) і *complexity in time* (з англ. — складності в часі) у *J. W. S. Pringle, On the Parallel between Learning and Evolution. Behaviour 3 (1951). — С. 174-215.*

¹⁵⁴ Пор. щодо цього зображення буднів британських високопосадовців у *Harold E. Dale, The Higher Civil Service of Great Britain, o. O. (London) 1941, — С. 21 і далі; також John M. Gaus/ Leon O. Wolcott, Public Administration and the US Department of Agriculture, Chicago 1940. — С. 68 і далі; Niklas Luhmann, Die Knappheit der Zeit und die Vordringlichkeit des Befristeten. Die Verwaltung 1 (1968). — С. 3-30.*

¹⁵⁵ Кореляцію швидкості комунікацій і визначеності керуючих ними програм припускав *Jürgen Pietzsch, Die Information in der industriellen Unternehmung. Grundzüge einer Organisationstheorie für elektronische Datenverarbeitung, Köln-Opladen 1964. — С. 50 і далі.*

надаючи перевагу інформації, яку доводиться раніше постачати з навколишнього світу. Повідомлення нового типу цією мірою стають небажаним винятком. Загалом на всіх цих підставах щораз осмисленішим стає для внутрішнього руху в системі відмовлятися від цільової орієнтації й переходити до програмування умов.

Усе це є тими ненавмисними наслідками планування термінів виконання, які не знайшли розв'язання завдяки тому чи тому видо-ві часового планування й тому за порівняння різних планів припускають редуцію до мінімальних цінностей. Ці наслідки тягнуть за собою те, що цілі й засоби взагалі програмуються жорстко щодо часу й тому їх доводиться розглядати як такі витрати переходу до іншого типу планування щодо організацій і щодо прийняття рішень, які можна ослабити лише завдяки удосконаленню цього типу планувань, а отже, через складне планування. Крім того, ці наслідки доводиться, звісно, враховувати, якщо йдеться про прийняття рішення з основного питання — чи має система переймати переваги планування зв'язків «ціль/засоби» відповідно до термінів виконання, чи радше має працювати з відкритими щодо часу цільовими програмами.

6. ПРОБЛЕМИ ТА РОЗВ'ЯЗАННЯ ПРОБЛЕМ

Цілі є проблемами, які більш чи менш визначено розуміли як необхідність досягнення впливу. Ланцюги «ціль/засоби» слугують уточненню і зменшенню подібних проблем. Щодо цієї проблематики трансформацій ми розглядали функцію і структуру цільових програм. Тоді виявилось, що ці програми є відносно генеральними й саме тому досі відносно проблемними засобами управління. Вони можуть не замінити вирішування. Їх виробляють у інших ситуаціях, на рівні вищої складності. Вони поглинають цю складність лише частково й тоді передають її далі на запрограмоване вирішування. І це не слід розуміти як якийсь гандж програми, натомість — як техніку опрацювання проблем у режимі розподілу праці. Лише так дуже складні проблеми взагалі можна довести до вирішення.

Ми хочемо нині цей процес зменшення проблем у режимі розподілу праці розглянути ближче завдяки розрізненню перманентних і вирішуваних проблем. Зменшення проблем, якими керують завдяки цільовому програмуванню, має той смисл, щоби у два або більше кроків (Stufen) перманентні проблеми перетворювати на вирішувані. Перманентна проблематика збереження наявного стану системи завдяки цьому, правда, не знімається; однак її таки знач-

ною мірою враховують завдяки поточному розв'язанню проблем, які її заміщають.

Зазвичай такі науки, які піклуються про організацію людського діяння, поділяють на дескриптивні (емпіричні, пояснювальні) та прескриптивні (нормативні, раціональні)¹⁵⁶.

Емпіричні дисципліни, наприклад соціологія, працюють (оскільки вони використовують системну теорію) з уявленням перманентних проблем, заданих системі, якщо і наскільки вона намагається зберегтися у складному світі¹⁵⁷. Збереження наявного стану є й залишатиметься невизначеним і проблематичним. Навіть якщо система спроможна долати цю проблему від одного моменту до наступного, проблематика при цьому не втрачається. Вона закорінена в напруженні буття й часу, і лише плин часу може остаточно прибрати системні проблеми — він прибирає їх завдяки переведенню в минуле кожного розгляду.

На противагу цьому прескриптивні дисципліни очевидно прагнуть стати такими теоріями прийняття рішень, які виробляють калькуляційні моделі для розв'язання проблем. Їхній мові взагалі не відомі жодні справжні проблеми, навіть якщо йдеться про збільшуваний ступінь «problem solving» (з англ. розв'язання проблем); адже вона надає можливості для розв'язання проблем і тому не може водночас передбачати проблему як проблематичну (= нерозв'язну) і не суперечити самій собі¹⁵⁸. Тому вони абстрагуються також від часу тією мірою, якою вони не звертають уваги на те, що час остаточно розв'язує всі проблеми.

Системні теорії та теорії прийняття рішень з їхніми відмінними поняттями щодо проблем можна розвивати незалежно й залишати незалежними одна від одної, як це відбувається нині з дескриптивними та прескриптивними дослідницькими підходами. Тоді не доведеться зіштовхуватись з непеєднуваністю їхніх понять щодо проблем. Для науки про системи, якій доводиться стикатися з рішеннями, цей обхідний шлях є вкрай незадовільним. Він розколов би її предмет на два непеєднуваних аспекти. Тому науці про організації доводиться особливо дбати про трансформацію нерозв'язних проблем у розв'язні, тобто про вмонтування моделі раціональних рішень у проблематику збереження наявного стану фактичних соціальних систем. Поняття редукції складності та

¹⁵⁶ Пор. щодо цього, а також з метою синтезу Luhmann, цит. праця, 1966 b. Ми повертаємося наприкінці до цієї теми.

¹⁵⁷ Щодо цього подальші дотичні примітки у Luhmann, цит. праця, 1966 d. — С. 1-25 (14).

¹⁵⁸ Пор. щодо цього E. A. Singer, Jr., *Experience and Reflection*, Philadelphia 1959.

зменшення проблем для цього необхідно опосередкувати такою रामкою уявлень, яка нині потребує виконання.

За ближчого розгляду можна розрізнити два види перетворення нерозв'язних проблем на розв'язні. У відповідності зі звичним у США, хоча й громіздким слововжитком ми хочемо позначити перший як операціоналізацію, а другий — як калькулювання (або алгоритмізацію) моделей «ціль/засоби». У першому випадку йдеться попри нові назви щодо старої, добре відомої справи, у другому — щодо цілком нового мислення, яке у старих уявленнях щодо логічної природи зв'язку «ціль/засоби» має лише цілком віддаленого попередника й у своєму значенні навряд чи може бути оцінене.

Операціоналізація означає не більше, ніж емпіричне визначення, точніше: визначення через завдання поведінки, яка сприяє опануванню предметом. Цілі є, як уже повторювалось, такими впливами діяння, які видаються проблематичними й бажаними. Впливи є подіями у світі досвіду. Однак цілі не визначаються просто операціонально; адже заплановані впливи можуть — і мусять, якщо вони повинні виражати перманентну проблематику — характеризуватися спочатку настільки невизначено, що не може бути точно вказано, завдяки яким діям слід визначати, досягнуто цілі чи ні. Операціональне визначення цілей є предметом особливих зусиль¹⁵⁹. Якщо у громадському бюджеті кошти надаються «для облаштування й підтримання природоохоронних зон», тоді для цього властиві проблема, цілі і рудименти плану. Але бракує операціонального визначення цільової програми. Воно додатково забезпечується у формі адміністративного рішення, яке може, наприклад, наказувати, що з наданої бюджетом суми у 5 тисяч марок 1966 року для природоохоронної зони «Hinterbrunner Moor» треба закупити і встановити 333 розмітчні таблички за ціною 15 марок. Наприкінці 1966 року тоді можна ясно встановити, чи було досягнуто цієї операціонально визначеної цілі, чи ні. Щодо питання, чи було при цьому облаштовано чи забезпечено утримання природоохоронної зони, можна на противагу цьому бути і залишатися іншої думки. І відповідно, залишається неясним, чи «зумовлює» встановлення табличок підтримання природоохоронної зони і яким чином, а також чи зникає завдяки цьому проблема.

¹⁵⁹ Пор. щодо використання поняття операціональності цілей, наприклад, *Herbert A. Simon*, *Birth of an Organization*. *The Economic Cooperation Administration. Public Administration Review* 13 (1953). — С. 227-236; *McKean*, цит. праця. — С. 25 і далі; *March/Simon*, цит. праця. — С. 63 і далі, 155 і далі; *Mehl*, цит. праця, 1960. — С. 75-83 (78 і далі); *Albach*, цит. праця, 1961. — С. 357 і далі; *Perrow*, цит. праця, 1961 а.. Наступні посилання на літературу щодо загального розуміння цільової визначеності як змінної див. с. 213 прим. 59.

Операціоналізація можлива лише завдяки тому, що часовий горизонт планування закритий і визначений щодо моменту часу або часового проміжку, у який повинна здійснитися дія. Без часової визначеності бракує цілям операціональності, а в решті вони можуть бути настільки точно описані, наскільки це мислимо. Далі завдяки фіксації на фактах, якими можна опанувати, закривається також змістовий горизонт, нескінченність вказування на інші можливості. Надані факти й ніщо інше мають значущість критерію. Взяті разом, обидва ці ущільнення смислу своїм результатом мають найвищу міру інтерсуб'єктивної впевненості щодо контролю за досягненням успіху. Визначення способу досягнення мети переконує кожного тверезо мислячого. Соціально тут також не видно жодної альтернативи. Можна тому характеризувати операціональність у її функціональному базовому осмисленні як *поєднану редукцію часової, змістової, соціальної складності*.

Згідно з цим «розв'язання» проблеми у випадках операціоналізації полягає врешті-решт у комбінації часової визначеності, спрощення і впевненості в консенсусі, які, втім, досягаються лише завдяки втраті вихідної проблематики. Розв'язання означає тут, що можна вирішувати щодо сурогату проблем, що проблема містить розуміння як конкретний вплив, який можна поставити за мету і який можна запланувати на майбутнє, а пізніше перевести у пройдене. Чи полягає в цьому щось більше за просте гаяння часу, залежить від того, у якому зв'язку перебувають вирішувані й невирішувані проблеми, як, іншими словами, останні трансформуються в перші.

Наскільки така трансформація нерозв'язних проблем у операціонально визначені й завдяки цьому вирішувані готується й навіть виконується саме через програму, не можна сказати для всіх випадків. Це трапляється щоразу інакше. Зменшення проблем через розчленування системної цілі на підпорядковані цілі переважно наближує до операціонального поняття цілі. У підсистемах знаходять більше операціональності, ніж у охоплюючих системах. У межових випадках сама програма може бути зовсім операціонально специфікованою. Це, звісно, передбачає діяння, яке здатне до повторюваності. У цих випадках може, власне, навіть бути введене у програму таке часове визначення, яке не впливає на загальність і тривалість значущості (Dauergeltung) програми — наприклад, у тій формі, що програма приписує виробництво певної кількості продукції на годину. З іншого боку, цілком можна уявити, що цільова програма залишає відкритою можливість введення часового визначення та інших уточнювальних параметрів і тримає про запас операціоналізацію принагідних рішень.

Тоді як операціональне розв'язання проблем користується перевагами емпірії, орієнтоване на калькулювання розв'язання проблем шукає вихідних пунктів у логіці. Те, що умовивід від цілі до засобу не є стійким з позиції логіки, самозрозуміло¹⁶⁰. Винахід пристроїв автоматичної обробки даних, утім, призвів до розвитку особливої алгоритміки для комп'ютера, а його нинішнє застосування щодо проблем цільового програмування — до набуття дослідженням певної спрямованості.

Алгоритм або калькуляція є спочатку просто правилом прийняття рішення, яке можна схематично виконати без необхідного виявлення смислу виконання¹⁶¹. Математичні правила обрахунку є класичним прикладом цього, але обрахунок чисел сьогодні розглядають лише як частину царини охоплювальної, часто також математично іменованої логістики. Сьогодні щодо цього вже вимальовується можливість поширювати царину алгоритміки ще й на царину логістики разом зі здійсненням прийняття рішень, яке виконується саме схематично, але слугує не тому, щоби логічно правильно виводити результати з системи аксіом, а присвячене іншим цілям.

Необдумане виконання тоді можливе завжди, якщо правила програми прийняття рішень зафіксовані таким чином, що для здійснення кожного кроку під час прийняття рішень ясно приписано правило прийняття рішення щодо того, що має відбутися за наявності певної інформації. Одне правило й одна інформація! Якщо необхідно опрацювати більшу складність, доводиться передбачати більше кроків прийняття рішення, які ухвалюють щоразу за іншими правилами щодо відповідно інших видів інформації й *часові* наслідки яких відображають *змістову* складність проблеми прийняття рішення¹⁶². Калькулювання тому називають *атомізованою складністю*. Зв'язність кроків прийняття рішення до того ж досягається завдяки плинності інформації, якого стосується опрацювання інформації за допомогою правил «якщо/тоді». Калькулювання вимагає, отже, перекладу мовою кондиціонального програмування. Калькулювання цільових програм означає підрив засад цільової програми її протилежністю.

¹⁶⁰ Тоді було би можливим вилучення самої суті функції схеми «ціль/засоби»: альтернативності каузальних можливостей і проблематики вибору. Щодо труднощів, які виникають саме в такій ситуації, пор. *von Wright*, цит. праця, 1963.

¹⁶¹ Тут доречно зауваження *Herbert Fiedler*, *Rechenautomaten als Hilfsmittel der Gesetzesanwendung* (Einige grundsätzliche Bemerkungen). *Deutsche Rentenversicherung* 1962. — С. 149-155.

¹⁶² Щодо функціональної еквівалентності часових наслідків і змістового порядку, які при цьому передбачаються, пор. також *Luhmann*, цит. праця, 1966 с. — С. 49 і далі.

Щодо цього фактично опікуються ті дослідження, які здійснюються передусім у Інституті технологій Карнегі в Пітсбурзі і які своїм предметом мають орієнтоване на комп'ютер програмування евристичної функції цільових програм¹⁶³. Ці прагнення, які спочатку були апробовані лише на відносно простих логіко-математичних проблемах, не можна тут детально відобразити, а лише підтвердити посиленнями на літературу¹⁶⁴. Діапазон їхнього застосування наразі ще не оцінено. Також соціалістична теорія планування, здається, відкладає ідеал алгоритмізованого планування на віддалене майбутнє¹⁶⁵. Проте слід рахуватися з тим, що в осяжний час на ринку з'являться такі комп'ютерні програми з евристичними функціями, які хоча й ніяк не можуть гарантувати прийняття оптимальних, єдино правильних рішень, однак щонайменше можуть надавати дуже ймовірно корисні розв'язання не гірше за людину завдяки «вивченому» досвідові та правилам великого пальця (*Daumenregeln*) щодо складних проблем.

Наскільки досі було видно, ці програми мусили би як неопосередковану підставу розв'язання проблем передбачати чітку (хоча й необов'язково фіксовану в часі чи навіть емпіричну) дефініцію цілей, оскільки їхня робота базується на безлічі здійснюваних з шаленою швидкістю порівнянь досягнутих результатів з результатами, необхідними для націлювання. Втім вони явно спроможні так налаштувати автомати, що ті самі можуть широко опрацювати ці підстави порівнянь. Тоді як за операціоналізації людських спроможностей щодо судження передбачається трансформація системних проблем і, відповідно, системних цілей у операціональні цілі, за калькульованих моделей прийняття рішень, здається, позначається можливість перенести також цю функцію щонайменше частково на пристрої щодо опрацювання даних. Тобто такі програми, так би мовити, можуть застосовувати самі до себе те, що вони налаштовують процес навчання й у рамках доволі невизначених при-

¹⁶³ Калькулювання евристичної функції не можна, звісно, замінювати калькулюванням моделей прийняття рішення між чітко конституюваними альтернативами. Моделі цього останнього типу самозрозуміло зникали би і з'являлися. Пор. близьке до цього *Kosiol*, цит. праця, 1961. — С. 318-334.

¹⁶⁴ Пор. власне: *Allen Newell/J. C. Shaw/Herbert A. Simon*, *Elements of a Theory of Human Problem Solving*. *Psychological Review* 65 (1958). — С. 151-166; *dies.*, *A General Problem Solving Program for a Computer*. *Computers and Automation* 8 (1959). — С. 10-17; *Allen Newell/Herbert A. Simon*, *Heuristic Problem Solving*. *Operations Research* 6 (1958). — С. 1-10, 499-500; *Simon*, цит. праця, 1960. — С. 21 і далі; *Herbert A. Simon/Allen Newell*, *Simulation of Human Thinking*. In: *Martin Greenberger* (Hrsg.), *Management and the Computer of the Future*, New York 1962. — С. 95-114; *Newell/Shaw/Simon*, цит. праця, 1962. — С. 87 і далі.

¹⁶⁵ Див. примітки *Greniewski*, цит. праця. — С. 778.

писаних очікувань результату спрямовувати машину на те, щоби точніше визначити проблеми й завдяки цьому зробити їх розв'язними, перш ніж починати пошук придатного їх розв'язання. Звісно, результати подібного опрацювання даних не можуть, оскільки вони визначені неясно і потребують попереднього уточнення машиною, підлягати жорсткій критиці. Тут залишається нерідко така ж небезпека, як за операціоналізації й виконання не операціоналізованих самих по собі цілей.

Попри суттєву різницю в іншому, в цьому пункті калькулювання базується, подібно до операціоналізації, на формулі заміни для нерозв'язних проблем. Вона передбачає також редуцію складності, яку слід підготувати частково завдяки визначенню цілей, частково завдяки кондиціональному програмуванню. Системна проблематика за цього редукується до простої *неозорності констеляції* — наприклад, неозорності послідовності надходження релевантної інформації з навколишнього світу, неозорності можливостей зіграності ціннісних преференцій і каузальних можливостей або ж неозорності можливостей змінюваності багатоваріантних моделей з взаємозалежними змінними. Тобто для будь-якої евентуальної можливості у програмі має бути заготовлене попереднє рішення, навіть якщо програміст не знає, коли, у якому зв'язку і з яким результатом будуть залучені ці попередні рішення.

Лише на цих засадах проблеми калькулювання є розв'язними. Втім слід припустити — і тому ми тільки-но визнали неможливість оцінити значення обговорюваних тут досліджень, — що складність навколишнього світу, властива системам дії, значною мірою є чистою неозорністю констеляції й відповідно може бути пояснена нею, так що використання можливостей машинної обробки даних широко запроваджує царину розв'язних проблем у будь-якій сфері, яка захоплює нас своєю перманентною проблематикою, яку вже не можна далі звідкись виводити.

Опрацювання нерозв'язних проблем до розв'язних завдяки операціоналізації чи калькулюванню може бути раціоналізовано як пошук функціонально еквівалентних формул, які вихідні проблеми, врешті-решт проблему збереження наявного стану у вкрай складному світі, можуть замінити у своїй функції створення програми. Функціональні еквіваленти можна виявити лише під певними кутами зору й закріпити тільки як замінні. Еквіваленти ніколи не є уповні тими самими в кожному відношенні, але є лише «ерзацом», який рівноцінно реалізує певні очікування. Тому вони можуть вводитися лише за цілком визначених «наскільки»-передумов, а саме: наскільки осмислено це справді стосується того абстрактного вихід-

ного пункту, який береться як передумова, і наскільки таки з нього виходять при діянні.

Ці межі функціональної еквівалентності знову виявляються як ризики й навантаження процесу зменшення проблем, а саме у двох взаємодоповнювальних аспектах: трансформації нерозв'язних проблем у якомога можливі еквівалентні розв'язні призводить до буйного зростання абстрактних і специфікованих кутів зору відносно «наскільки»-значущості. Вони стають тим більше частковими, умовними й такими, що потребують збалансування, чим більше наближаються до реальності¹⁶⁶. І водночас позиції, які набувають у певному стосунку настільки значну однобічність, беруть на себе відповідальність у сенсі ущільнення інформації, яке хоча й може бути впорядковано опрацьованим, підзвітним і придатним до витлумачення, але не має можливостей бути поясненим каузально з причин або логічно з передумов, але творить порядок інноваційно.

На обох шляхах — абстрагування й відповідальності — процес прийняття рішень у своїх зусиллях щодо розв'язання проблем усе більше віддаляється від вихідної проблематики. Тому потрібен поточний контроль, який виявлятиме втрату проблематики «система/навколишній світ» через застосування техніки розв'язання проблем. Цей контроль є суттєвою корективною, обов'язковою структурною складовою цільового програмування. Він має пильнувати, щоб система не зверталася до розв'язності заради нерелевантних проблем або відкладала розв'язання проблем, які стали нерелевантними, адже їх все-таки необхідно розв'язувати. Лише якщо на всіх етапах (Stufen) зменшення проблем вибудовані подібні контролюючі контрзаходи, які зберігають усвідомленим незмінний аспект розв'язуваних проблем (bleibende Problematik der gelösten Probleme), система може ризикувати, концентруючись у повсякденній поведінці на розгортанні розв'язання розв'язних проблем.

7. КОНТРОЛЬ

З питанням щодо контролю цільових програм ми вступаємо на терени багато дискутованого поняття, яке, попри це, залишається неясним. Тому буде корисним і позбавить нас від блукання навпо-

¹⁶⁶ Тому наука також виявляється — і, здається, помітно — під своєрідним тиском абстрагування, який відчувається тим гостріше, чим більше вона намагається конкретизувати релевантне знання, не відкидаючи за цього складності. Саме орієнтовані на близькість до практики моделі прийняття рішень, вироблені у вченні про організацію виробництва, змушені застосовувати надумано-витончені математичні техніки. Таким чином, доходить до доволі рідко усвідомлюваного самими емпіриками і практиками примусового шлюбу пристосовності й абстракції.

мацки в безладі дефініцій і дистинкцій, якщо спочатку ми спробуємо прояснити наш підхід до теми у критичному розгляді основних позицій класичного вчення про організації.

Тоді вже це визначатиме нашу тему. Більше, аніж у інших царинах науки про організації, дискусії щодо контролю ще перебувають сьогодні свідомо чи несвідомо під тиском припущень, від яких у інших зв'язках давно відмовились. Справді, не бракує критичних закидів¹⁶⁷, однак кращої, прогресивнішої концепції, яка би могла замінити класичну теорію контролю, так і не було напрацьовано¹⁶⁸. Очевидно, процес контролю як позірно доволі технічний, залежний від готових рішень спосіб перевірки не може становити жодного тривалого соціально-наукового інтересу, якщо брати до уваги виявлення непередбачуваних, дисфункціональних супутніх впливів, які не були незнайомими вже для класиків вчення про організації.

Надамо слово спочатку самій панівній теорії контролю. Її теза говорить, що смисл і мета контролю полягає в тому, щоб узгодження чи неузгодження діяння або його наслідків з цілями, нормами, інструкціями, стандартами тощо, коротко кажучи — зі встановленими передумовами прийняття рішення — встановити і вивести з результату цього встановлення, якщо необхідно. логічні висновки¹⁶⁹. Контроль, згідно з цим, не є або ще не є на першій черзі контролю програм прийняття рішення, але є контролем самих рішень. Програми передбачаються у зв'язку з контролем як правильні. Втім не можна висновувати, що законодавець мислитиме самокритично, якщо його підлеглі поточно не виходитимуть за межі норми; а проте встановлення контролю за класичною теорією не розраховані на здійснення ревізії програм, які лежать в основі прийняття рішень. На це вказує типово й безсумнівно вид і спосіб, у

¹⁶⁷ Як приклад з раннього періоду руху human relations див. *Mary Parker Follett, The Psychology of Control*. In: *Henry C. Metcalf/Lyndall Urwick* (Hrsg.), *Dynamic Administration. The Collected Papers of Mary Parker Follett*, London-Southampton 1941. — С. 183-209; і *Її ж.*, *The Process of Control*. In: *Gulicki/Urwick*, цит. праця, — С. 159-169, і як соціологічну критику більш гострого, нещадного контролю *Gouldner*, цит. праця, 1954.

¹⁶⁸ До особливостей кібернетичної концепції контролю повернемося нижче.

¹⁶⁹ З усього обширу придатної документації можна вихопити доволно лише деякі. *Henri Fayol*, *Allgemeine und industrielle Verwaltung*, нім перекл. München-Berlin 1929. — С. 82; *Dimock*, цит. праця. — С. 217; *Kurt Glaser*, *Verwaltungstechnik*, Frankfurt/M. 1950. — С. 153 і далі; *William H. Newman*, *Administrative Action. The Techniques of Organization and Management*, Englewood Cliffs/N. J. 1951, 13. видання 1961. — С. 28, 408 і далі; *Günter Wöhe*, *Einführung in die Allgemeine Betriebswirtschaftslehre*, 6. Aufl. Berlin-Frankfurt/M. 1964. — С. 100 і далі; *Hermann C. Heiser*, *Budgetierung. Grundsätze und Praxis der betriebswirtschaftlichen Planung*, dt. Übers. Berlin 1964. — С. 127 і далі; *Gutenberg*, цит. праця. — С. 147.

які класичне вчення про організації трактує складність і зменшує проблеми, які необхідно розв'язувати: загальна проблематика сегментується, опрацьовується частинами й у кожному секторі тоді передбачається, що метою скрізь зазвичай є оптимальний результат. Лише за подібної передумови оптимізації¹⁷⁰ можна виявити сенс у тому, щоб оптимізувати розв'язання проблем за допомогою поділу їх на частини.

І, по-друге, обмеження теми контролю завдяки встановленим передумовам прийняття рішення неявно містить те, що функції планування й контролю сходяться (*konvergieren*), уникаючи висування суперечливих вимог, що, іншими словами, одні й ті самі передумови прийняття рішень можуть і оптимально фіксувати планування, і оптимально проводити контроль¹⁷¹. Цей підхід з позицій конвергенції, втім, стає сумнівним, якщо почати посправжньому розглядати внутрішньосистемні труднощі, а отже, справжні проблеми організації, наприклад, проблеми мотивації¹⁷² або проблеми зсуву схеми «ціль/засоби» і зумовлені цим конфлікти цілей¹⁷³.

Класична теорія господарської раціональності, оскільки вона намагається зрозуміти раціональність як раціональність дії за схемою «ціль/засоби», виносить за дужки тут, як і скрізь, організацію як проблемну царину й оминає важливі проблеми системотворення. Тому не дивно, що на засадах системної теорії отримують зовсім інше розуміння функції контролю. Ми пов'язуємо функцію контролю не зі здійсненням програми, а з проблемою збереження наявного стану (відповідно, з проблемою складності)¹⁷⁴.

¹⁷⁰ Пор. щодо цього вище на с.

¹⁷¹ Ця теза, наприклад, формулюється для бюджету як єдина схема водночас і його планування, і його контролю. Див. замість інших *McFarland*, цит. праця. — С. 418 і далі; *Klaus Agthe*, *Methoden der Budgetkontrolle in amerikanischen Unternehmungen*, Frankfurt/M. 1960. — С. 7 і далі; *Heiser*, цит. праця. — С. 20 і далі.

¹⁷² Див. щодо цього *Stedry*, цит. праця, чий роздуми й експерименти щодо впливу очікувань виконання бюджету на формування рівня претензій і на саме виконання привели до відкидання нерозривного поєднання планування й контролю, властивого давнішій теорії бюджету. Пор. також *Charnes/Cooper*, цит. праця, 1961. — С. 38 до 91 (39 і далі). Мало переконує те, що тут управління рівнем претензій бачать як предмет контролю, а не як елемент планування, пор. протилежне бачення у *Alexander Marettek*, *Typen der Budgetkostenrechnung*, *Zeitschrift für Betriebswirtschaft* 34 (1964). — С. 408-414.

¹⁷³ Пор. щодо цього *Ijiri*, цит. праця.

¹⁷⁴ Також у вченні про організацію виробництва несподівано виникають подібні роздуми, а саме позбавлені теорією збереження субстанції капіталу (пор. с. прим. 122). Див. *Günter Sieben*, *Prospektive Erfolgserhaltung. Ein Beitrag zur Lehre von der Unternehmenserhaltung*, *Zeitschrift für Betriebswirtschaft* 34 (1964). — С. 628-641. Пор. також *Cooper*, цит. праця.

Системна теорія радикально пориває з тим підходом, що певні цінності чи цілі нібито інваріантно задані як вихідні пункти для планувального та контролюючого видів діяльності. Вона бачить усі передумови прийняття рішень як власні досягнення самої системи, за допомогою яких система сама інтерпретує свій навколишній світ. Вона відокремлює тому системний кут зору від цільової програми, у якій він лише знаходить своє недосконале вираження.

Це переорієнтування підриває те звичне розуміння, що під час контролю нібито йдеться лише щодо виявлення й викорінення відхилень від встановлених критеріїв прийняття рішень, хоча, звісно, ця функція також потребує визнання і зберігає за собою відносне право. У тій перспективі, яку відкриває системна теорія, контроль доводиться поширювати, як і планування, на саме цільове програмування. Він містить у собі й супроводжує весь процес переформування проблем збереження наявного стану у програмах прийняття рішень, відстежуючи детальне опрацювання від цілей і засобів до розв'язних проблем, і він виявляє підставу їхнього існування (Daseins) у небезпеках і недостатності процесу трансформації. Саме оскільки цей процес зменшує системні проблеми до придатних для прийняття рішень сурогатних формул, його доводиться контролювати. Його функція вимагає цієї компенсації. Контроль слугує саме як критичне усвідомлення (Gewissen) поглинання складності. Поділ процесів прийняття рішень на нормальні, програмувальні і програмовані та їхній контроль, отже, мають сенс тактично-диференційованої реакції на складність навколишнього світу: проблематика спочатку спрощується, щоби можна було завдяки цьому взагалі осмислено вирішувати й оперувати, а потім саме спрощення відстежує те, чи виправдовує воно себе, чи заводить у критичні ситуації. Встановлення програм для правильного вирішування є тому незамінною передумовою для будь-якого контролю. Воно структурує випробувальний майданчик. Але не спроможне передбачати результати контролю, не спроможне виводити висновок, що відхилення мають свої підстави — можливо, ліпші, аніж сама програма.

Схоже мислення можна також сформулювати під кутом зору проблеми невідомого: системоутворення означає, що різновиди зовнішнього невідомого частково витісняються за допомогою різновидів невідомого внутрішнього. Це відбувається завдяки опосередкувальним програмам для «правильного» вирішування. Тоді, однак, залишається внутрішньосистемно невідомим спочатку те, чи фактично рішення приймається «правильно»; але це внутрішньо неві-

доме легше усувати чи навіть редукувати, аніж зовнішньо невідоме. Саме цього стосується функція контролю¹⁷⁵.

Оскільки контрольований процес редукції складності сам є порядком, розбитим на окремі рівні (*abgestufte Ordnung*), його контроль відповідно до цього має бути диференційовано спрямованим. Він працює на різних рівнях (*Stufen*) за різними ж критеріями і відсилає контрольовані прийняття рішень при цьому до щоразу інших проблем. У випадку структурованих щодо цілей організацій можна розрізнати щонайменше три підпорядковані функції контролю. Він відстежує (1) зміну значення проблематики збереження наявного стану щодо цілей, (2) трансформацію системних цілей у врешті-решт операціональні цілі і, насамкінець, (3) здійснення операціонально диференційованих підпорядкованих цілей як розв'язання зроблених розв'язними проблем.

(1) Встановлення системних цілей може, якщо розпізнано його специфічну функцію, бути контрольованим щодо проблеми збереження наявного стану. При цьому невизначене доводиться здійснювати за масштабом визначеного. Таке розуміння перевертає стару ідею контролю з ніг на голову. Воно, втім, нездійсненне. Сенс цієї найвищої форми контролю полягає у використанні іншого способу редукції невизначеного: проблема збереження наявного стану є хоча й теоретично невизначеною як системні цілі, однак вона прояснюється в ситуації в жорстко визначеному образі (*Gestalt*) *криз*. І контроль визначення цілей використовує цей прояснювальний вплив криз.

Кризи є вразливими ситуаціями у стосунках «система/навколишній світ», які під тиском часу ставлять під сумнів подальше існування системи або важливих системних структур¹⁷⁶. Їхнє визнання не вимагає, хоча й при цьому звертаються до вищої функції контролю, жодного тривалого передбачення й жодної перспективи щодо тривалих, складно розгалужених каузальних зв'язків. Вона вже швидше вказує на вільний від програми смисл для неопосередкованого, на невимушеність на противагу добре відомим і перевіреним зразкам поведінки, і на здатність розпізнавати небезпеки, які даються взнаки в непомітних, але симптоматичних подіях повсякденності або в невідчутно-кумулятивному розвитку. Завчасно усвідомлені ознаки надають час для коректури; час подолання небезпек (*Gefahrenschwelle*) переноситься на більш ранній

¹⁷⁵ Так вважає і *Krüsselberg*, цит. праця. — С. 53. Див. щодо цього далі поняття «внутрішньовиробничого ризику» у *Gutenberg*, цит. праця, 1965. — С. 255.

¹⁷⁶ Пор. щодо цього *Charles F. Hermann*, *Some Consequences of Crisis which limit the Viability of Organizations*. *Administrative Science Quarterly* 8 (1963). — С. 61-82.

термін, якщо чутливо визначати симптоми кризи¹⁷⁷. Переважно, однак, кризу відносно пізно і з певною наочністю розпізнають, і, незважаючи на витрати, виправдана також перевстановлення програм, яке на певний час уможливить стримування тиску кризи, поки не буде полегшено досягнення певної очевидності планів і проведення змін¹⁷⁸.

Тоді як програмне планування намагається опрацювати складність у ширшій перспективі, хоча також лише за допомогою схематичного розв'язанні проблем, програмний контроль покладається на цьому вищому шаблі типово на комплементарний щодо цього спосіб редуції складності: вичікування і спостереження. Він зважає на те, що плин часу сам поглине складність, редує обшир можливостей і уможливіє чутливість до ситуації щодо того, що не вистачає. Тоді під тиском ситуації доводитись надавати можливість діяти, правда, швидко й на засадах широких повноважень. Ритм рутини і кризи передбачає централізацію компетенцій прийняття рішень і стає патологічним там, де вони — наприклад, унаслідок принципу поділу влад — не надаються.

(2) Оскільки кризовий контроль визначення цілей має характер діяння в режимі нечастих винятків — звісно на засадах поточної пильності — тоді приходимо на наступному рівні (Stufe) контролю* щораз більше в царину організаційної, частково, однак, математизованої рутини¹⁷⁹. Тут буде контролюватися, чи насправді достатньо сприяють отримані завдяки підпорядкованим цілям досягнення цілям системним. Так само, як за кризового контролю, тут також не йдеться взагалі чи навіть насамперед щодо функції стимулятора через недостатню мотивацію до роботи. Більшою мірою підстава для контролю полягає тут ще в дилемі функції і структури, по суті

¹⁷⁷ Щодо цього окремі зауваження у *Vickers*, цит. праця, 1959. — С. 94.

¹⁷⁸ Щодо змінного ритму програмного типу перебігу й зумовленого кризи оновлення див. особливо *Crozier*, цит. праця, який подає їх як французьку патологію бюрократичних організацій. Цей симптом, утім, також впадає у вічі американським, британським та німецьким оглядачам. Див., напр., *Gore*, цит. праця; *Cyril Sofer*, *The Organization From Within. A Comparative Study of Social Institutions Based on a Sociotherapeutic Approach*, Chicago 1962 (Перше видання London 1961). — С. 150 і далі; *Luhmann*, цит. праця, 1964 а. — С. 62. Як типове дослідження окремих випадків див. подання кризи Комісії громадянської служби США (US Civil Service Commission) і її подолання завдяки стратегії делегування у *Baum*, цит. праця. — С. 70 і далі.

* Йдеться саме про рівень, а не ступінь контролю, адже на всіх рівнях ступінь контролю може бути як однаково високим, так і однаково низьким, або взагалі різним, незалежно від рівня контролю.

¹⁷⁹ Як дослідження, яке послуговується математичними методами (напр., лінійне програмування) для контролю за орієнтованою на підпорядковані цілі, вимірною поведінкою щодо її корисності для системних цілей, див. *Ijiri*, цит. праця.

справи, отже, в тому, що підсистеми з підпорядкованими цілями ніколи не можуть бути спрямованими цілком функціонально-специфічно. Відстежуватимуть ризик зменшення проблем. Так само, як за кризового контролю, тут йдеться про контроль за більш визначеними критеріями прийняття рішення, а саме за підпорядкованими цілями, завдяки цілям менш визначеним, менш упорядкованим. Загалом тема контролю на цьому рівні вже точніше обмежена, отже, більше піддається організації й менше інтуїції або ліпше — відчутним стимулам, аніж контроль за допомогою криз.

Якщо сам зсув «ціль/засоби» повинен контролюватися, контролююча інстанція не може тим самим задовольнитися визначенням, чи підпорядковані цілі фактично досягаються. Запрограмовані очікування щодо досягнень є темою для контролю — і через це зовсім не є достатньою підставою для контролю. Доводиться більше біля них розвивати особливі *індикатори*¹⁸⁰, які, якщо порівнювати з наведеним досягненням і підтвердженими їх наслідками, дають роз'яснення щодо того, чи взагалі задовольняють досягнення вимоги вищих цілей. Функція контролю вимагає інших взірців, ніж програмна функція. Так, наприклад, шкільним будівництвом керують завдяки операціональним цілям, як то досягнення середнього наповнення класів. Чи на протигагу наповнюваності класів, де вона досягається, ця наповнюваність менш точно сприяє розвиткові педагогічних цілей, чи вона витримує перевірку як підпорядкована ціль з огляду на розвиток педагогіки й методів навчання, проблеми виховання, загальний добробут і множину наявних педагогів, є набагато складнішим питанням, відповідь на яке, зчеплена із загальними планами справи виховання, вимагає як складного каркасу визначальних критеріїв, так і поточного спостереження досягнутих у орієнтації на підпорядковану ціль результатів у різних відношеннях.

(3) Найнижчий шабель, операціональний контроль і, відповідно, контроль калькулювання найбільше відповідає традиційним уявленням щодо контролю. Тут відстежується не здійснення програми, а його результати. Контроль реалізується завдяки *порівнянню* ре-

¹⁸⁰ Щодо цього поняття і щодо відношення індикаторів та підпорядкованих цілей пор. *Ijiri*, цит. праця. — С. 65 і далі. Див. далі і скептичні зауваження у *Dorfman*, цит. праця. — С. 611 і далі.. Іноді що ідею виражають також у тій формі, що за великої дистанції між близькими й віддаленими цілями доводилося би надавати форми скороченого виправдання діяння певним правилам чи стандартам правильності — на кшталт *Parsons*, цит. праця, 1949. — С. 407. *Joel Dean*, *Profit Performance Measurement of Division Managers*. In: *Rubenstein/Haberstroh*, цит. праця. — С. 337-344, який намагається ту ж саму проблему поміж іншого розв'язати завдяки децентралізації «Profit Centers» (з англ. — «центрів прибутків»).

зультатів із запрограмованими очікуваннями, з підпорядкованими цілями¹⁸¹. Це, як спочатку здається, дуже просто. Однак проблеми знову виходять на світло, тільки-но цікавляться смыслом подібного порівняння й уже не покладаються настільки беззастережно на свідчення класичної теорії.

Класична концепція контролю як правило приймає, хоча й не завжди з парадного входу, програмну перспективу¹⁸². Оскільки порівняння веде до встановлення нетотожностей, отже, результатом, видимим з програми, є помилка й, відповідно, перешкода¹⁸³. Потрібна коректура в сенсі програми. Стосовно коректури й евентуально превентивне забезпечення від повторення помилки (наприклад, завдяки покаранню винних) надає з цих позицій досягнення контролю. Подібне коригування й покарання завжди вимагають певного з'ясування підстав відхилення. Якщо стояти на ґрунті наведеного тут розуміння контролю й, відповідно, чітко розрізнити програмну й контрольну перспективи, центральним стає питання щодо засад нетотожності. Воно тоді вже не слугує приготуванню заходів з ліквідації, натомість на перше місце ставить перевірку програми.

Роздуми щодо сенсу порівняння уможливили обґрунтування цієї зміни значень¹⁸⁴. Піддається порівнянню лише щось, що відрізняється. Кожне порівняння передбачає тому абстрактну перспективу, яка встановлює відношення, у якому відміне слід розглядати й навіть використовувати як тотожне. Ця перспектива нейтралізує нетотожності тотожним; але вона уможлиблює внаслідок своєї аб-

¹⁸¹ Див., напр., наголошування способу порівнянь, властивих контролю, у *Urwick*, цит. праця. — С. 149 і далі. Пор., втім, також щодо цього розгорнуто *Haberstroh*, цит. праця. — С. 166 і далі, а також *Dale*, цит. праця, 1952. — С. 203.

¹⁸² Це розуміння доступу через чорний хід набуває приблизно такої форми: «Встановлення відхилень слугує не лише неопосередкованому коригувальному втручанню, але також поліпшенню засад майбутнього планування» (*Lohmann*, цит. праця. — С. 226). Американська теорія роботи з бюджетом також наголошує на перевірці планів завдяки контрольованим результатам. Див., напр. *Heiser*, цит. праця. — С. 129 і далі. По суті, це вже погляд, який ми намагалися тут опрацювати; але просте зіставлення «як... так і», звісно, мало задовольняє й на практиці веде до домінування легко здійснюваної неопосередкованої коректури «помилки». Крім того, варто поцікавитись, чи є порівняння «повинно бути/ вже є» на основі програми достатньо попередньою обробкою інформації, якій повинна слугувати критика програми. Щодо деталей аналізу програмних відхилень див. *Klaus Agthe*, *Die Abweichungen in der Plankostenrechnung. Ihre Ermittlung, Analyse und Verrechnung*, Freiburg/Brsg. 1958.

¹⁸³ Щодо особливих організаційних і програмних передумов зображення розчарування щодо очікувань як «помилки» пор. *Luhmann*, цит. праця, 1964 а. — С. 256 і далі і *Його ж.*, цит. праця, 1966 с. — С. 75 і далі.

¹⁸⁴ Пор. щодо наступного розгорнуті пояснення у *Luhmann*, цит. праця, 1965 б. — С. 52 і далі і *Його ж.*, цит. праця, 1965 а. — С. 162 і далі.

страктної односторонності обґрунтування цієї нейтралізації врешті-решт настільки мало, як може ціль обґрунтувати нейтралізацію супутніх наслідків. Тому порівняння ніколи не здатне, як хотіли би вважати логіка онтологічних видів і родів, слугувати обґрунтованому встановленню суттєвого. Воно модифікує і змінює лише питання щодо достатньої підстави — і також є механізмом зменшення проблем. Тотожність порівнюваного має значущість як достатня підстава. Ця підстава, втім, не має жодної ексклюзивної значущості. З неї не можна висновувати, буцім те, що видається нетотожним у перспективі порівнянь, спроможне надати підстави. Але є підозра у протилежному. Нетотожне тому мусить себе особливо обґрунтовувати. Оскільки порівнюють діяння з його нормою, вплив з ціллю, до якої прагнуть, тоді відповідно до встановлення узгодженості достатньої підстави для судження як правильного, встановлення незгодженості на противагу цьому спочатку є лише інформацією і схемою для питання щодо підстав відхилення. Принцип порівняння слугує нетотожному розподілові навантаження обґрунтування і цією мірою — полегшенню прийняття рішення, як обґрунтування загалом тотожного є правилом, а особливе обґрунтування нетотожного (якщо воно вдається) є винятком.

Встановлювані за операціонального контролю відхилення, отже, не можна просто затаврувати й усунути¹⁸⁵. Це виводило б у царину значущості абсолютно значимих норм, якби вони були наявні, але не в царину значущості мінливої програми прийняття рішень, якою вона відома системній теорії. Відхилення доводиться, отже, спочатку піддати з'ясуванню їх особливих підстав¹⁸⁶. Тоді ці підстави доводиться незалежно від програм прийняття рішень перевіряти — чи це було би завдяки всім індикаторам, які забезпечують зв'язок з вищими цілями, чи це було би через підозру наближення кризи. Метою цієї перевірки є з'ясування питання, чи йдеться про відхи-

¹⁸⁵ Саме питання щодо «відповідальності за появу відхилень» (як, напр., *Agthe*, цит. праця, 1958. — С. 100 і далі) вже неявно містить неприпустимість і тому повинно бути замінене більш нейтральним питанням щодо засад відхилення. Звідси вже не виводиться встановлення винного-відповідального як підстави для відхилення.

¹⁸⁶ Те ж саме має значущість у всьому іншому, якщо порівняння стосуються не формалізованих програм прийняття рішення, а досягнутих на досвіді середніх досягнень чи цифрові величини відносин. Подібні цифрові величини відносин — наприклад, результати господарчої діяльності за певний період відносно суми капіталу, машинописні сторінки стосовно годин праці, — які часто знаходять застосування як уточнений вираз принципу господарськості, також своїм результатом мають лише вихідні дані для більш точного аналізу найпомітніших відхилень, але ніколи не дають достатньої підстави для відкидання результатів, які мають характер відхилень, і передусім аж ніяк не можуть бути самі по собі достатньою функцією оптимізації. Див. щодо цього особливо *Hitch/McKean*, цит. праця.

лення, релевантні системі, чи такі, які система розглядає як «випадкові». Спочатку на підставі подібної перевірки тоді можна приймати рішення, чи потрібно програму здійснювати далі, а помилки — виправляти, чи її слід модифікувати. Також цей найнижчий щабель контролю як кожен системно-теоретично концептуалізований контроль слугує, отже, врешті-решт зворотному зв'язку затвердженої програми на проблему збереження наявного стану.

Якщо після цього охопимо одним поглядом ці три форми контролю, які, відповідно до застосовуваних ними технік спрощення, коротко можна охарактеризувати як кризовий контроль, індикаторний контроль і порівнювальний контроль, тоді виявляться в їхньому взаємозв'язку спільності й відмінності. Спільності отримуємо як результат дії єдиної функції, відмінності — як результат того, що контроль пов'язаний з диференційованою програмною структурою, яка оперує на різних рівнях зменшення проблем.

Спільною є функція, яка вимірює контроль за програмою й за програмованого діяння щодо проблем, що їх вона повинна розв'язувати для системи, яка мусить, отже, зберігати широке усвідомлення проблем, яке заміщає для того, хто безпосередньо приймає рішення, більш проста програмна свідомість. Контроль зберігає за собою водночас соціологічну оптику, тоді як контрольоване вирішування прагне раціональної моделі розв'язання проблем і відповідно орієнтується на наявну модель, отже, наприклад, мислить господарсько-раціонально або, за кондиціональних програм, юридично. Звідси збільшується вимога залишати розділеними контроль за практикою прийняття рішень щонайменше подумки, а наскільки можливо — й інституційно, якщо не взагалі за принципом розподілу праці. Чи ця принципова вимога в усіх системах і на всіх рівнях контролю є однаково нагальною, може, втім, бути сумнівним. З'ясувати це ближче доводиться емпіричному дослідженню¹⁸⁷.

Спільною є така основна характеристика способу контролю: принцип зворотного зв'язку. Програма ревізує власні впливи, про які до системи надходить зворотне повідомлення, і не досить догматично-екзеґетично ревізує ідеали та цінності, які виступали як передумови¹⁸⁸. Завдяки цьому можливо поточно брати до уваги ка-

¹⁸⁷ До особливого питання поділу планування й контролю повернемося прямо зараз.

¹⁸⁸ Принцип зворотного зв'язку, таким чином, має далекосяжну дієвість, але аж ніяк не є єдиним механізмом контролю. Він має значущість для цільових програм, які стабілізують межі виходу-аутпуту системи. Для кондиціональних програм, які спираються на вхід-інпут, мають значущість зовсім інші форми контролю. За останніх залежать передусім від схеми «правило/виняток» для уможливлення реві-

узальне переплетення системи з навколишнім світом і захищати систему від одностороннього програмного фанатизму. Щоправда, доводиться, якщо бажають тримати в полі зору увесь обсяг застосування контролю, розуміти принцип зворотного зв'язку не у вузькому службово-механічному сенсі, який застосовний лише на найнижчому рівні порівнювального контролю, де підпорядковані цілі визначені операціонально¹⁸⁹. На вищих рівнях вже не досить простого порівняння результатів, про які отримано зворотне повідомлення, з запрограмованими цілями, і саме на найнижчому рівні проблеми стають складними для цього, якщо антени контролю отримують повідомлення про релевантні щодо системи перешкоди. Тоді інформацію щодо результатів доводиться аналізувати у складних відношеннях і незалежно від програм.

Відмінність між завданнями контролю й техніками контролю ми вже розглядали на рівні індивідів. На ґрунті цього показу можна занотувати окремі загальні висновки цього багатоступеневого порядку контролю.

Рівні контролю (*Kontrollstufen*) відрізняються, по-перше, з позиції щільності контролю. Порівнювальний контроль доводиться здійснювати поточно і якомога ближче в часі до контрольованого діяння¹⁹⁰. Для індикаторного контролю це має меншу значущість. Кризовий контроль, однак, також є перманентною функцією, але він спирається на результати й попередні досягнення нижчих рівнів контролю. Його втручання має характер винятку.

Наступною позицією є неприпустимість кінцевого висновку на підставі контролю (*Kontrollbefundes*). Відхилення, які виявляє порівнювальний контроль, зазвичай, є неприпустимими, тоді видається, що вони можуть оцінюватися як «перешкоди» навколишнього світу. Лише зрідка їм вдається так виправдатися, що програми, які з ними стикаються, пристосовуються до них. Індикаторний контроль вже вважає «нормальною» відмінність спрямувань підпорядкованих цілей і загального успіху. Це його вихідний пункт. Тому йому знайомі зона толерантності, й він подає

зії придатності правила щодо приводу й частоти потреби у винятках. Тоді тут відсилання до проблеми збереження наявного стану й інструктивність щодо відхилення значно рідші, ніж за цільової програми.

¹⁸⁹ Пор. щось на кшталт *Alan S. Goldman*, *Information Flow and Worker Productivity*. *Management Science* 5 (1959). — С. 270-278. Критично щодо цього *Vickers*, цит. праця, 1965. — С. 72 і далі.

¹⁹⁰ Іншим питанням є те, що можна обирати, попри форми контролю, зважаючи на перестороги щодо руху *human relations* відносно тиску особистісного, такого, що сидить на шії, контролю. Думають про щось на кшталт непомітного управління виробництвом за допомогою статистичного контролю за якістю.

свій застережний голос, лише якщо рівень небезпеки перевищує індикатори. Кризовий контроль не робить жодного поступу — це було би саме по собі запізнілою реакцією, — оскільки він ставить під сумнів засади просто-таки всіх докорів, які є значущими для програм прийняття рішень.

Третя структурна ознака з ознакою неприпустимості перебуває в тісному взаємозв'язку. Чим більше, як здається, контроль повідомляє про можливості для докорів, тим більш імовірно, що контрольовані шукатимуть захисту від критеріїв контролю. Наслідком є викривлення програми через контроль¹⁹¹. На найнижчому рівні програма і критерії контролю збігаються. Попри те, що контроль спричинює викривлення, оскільки на робочих місцях для випадку виявлення відхилень накопичується арсенал паліативних відмовок, який повною мірою знаходить застосування за вразливого діяння. Головна небезпека викривлення полягає в царині індикаторного контролю, де індикатори відокремлені від програми самої по собі, реалізація якої, утім, зазнає цих впливів — передусім у сенсі невольного використання вільного простору для недбалства, самокопання чи неякісного виконання, на які контроль підсистем ніби погоджується власне для пристосування до конкретних ситуацій. Кризовий контроль ухиляється від цієї проблеми завдяки тому, що не робить жодних докорів.

Насамкінець, функціональне розмежування планування й контролю слід брати до уваги як змінну, яка може набувати на рівні контролю окремих індивідів різної цінності. Порівнювальний контроль здійснюється переважно відокремлено від програмного планування, також якщо йому доводиться повідомляти плануванню про те, що йому впадає у вічі. Індикаторний контроль може, але не потребує бути зістикованим з функцією планування. Кризовий контроль доводиться на противагу цьому в усіх ієрархічно організованих системах здійснювати з верхівки, оскільки він відповідає за систему як ціле; і це робить неминучим його поседнання в одній руці з найвищою функцією планування, хоча може зберігатися мислене та відповідне завданням розмежування.

¹⁹¹ Цей ефект викривлення часто спостерігають. Див., напр., *James C. Worthy*, *Organizational Structure and Employee Morale*. *American Sociological Review* 15 (1950). — С. 169-179 (176); *Peter M. Blau*, *The Dynamics of Bureaucracy*, 2. Видання Chicago 1963, особл. С. 36 і далі; *Francis Stone*, цит. праця. — С. 136; *Ridgway*, цит. праця, *János Kornai*, *Overcentralization in Economic Administration. A Critical Analysis Based on Experience in Hungarian Light Industry*, London 1959. — С. 117 і далі; *Dubin*, цит. праця, 1962. — С. 11-55 (42 і далі); *Etzioni*, цит. праця, 1964. — С. 8 і далі; *Fritz Morstein Marx*, *Interne Verwaltungskontrolle*. In: *Ders.* (Hrsg.), *Verwaltung. Eine einführende Darstellung*, Berlin 1965. — С. 372-387 (373 і далі).

8. ОРГАНІЗАЦІЯ

Наші роздуми щодо цільового програмування дають змогу реально розглянути припущення зв'язку між прийняттям рішень. Значущість цього припущення врешті-решт полягає у проясненні цього зв'язку й дослідженні умов його можливості.

Подібний зв'язок між прийняттям рішень виявляється в різних формах. Ми можемо розрізнити три основні типи. В одному випадку йдеться щодо запрограмованого взаємозв'язку між прийняттям рішень, щодо вирішування у режимі поділу праці в запрограмованому процесі, у якому доводиться передбачати кожен внесок, що також решта внесків фактично залучаються, і навпаки, кожен внесок переслідує не лише свою специфічну ціль (як засіб для інших цілей), а й при цьому водночас вирішує щодо передумов прийняття рішень іншими внесками. Від цього слід відрізнити програмування процесу прийняття рішень. Воно встановлює цілі й супутні призначення програми прийняття рішень. Також воно вирішує, отже, щодо передумов прийняття рішень інших рішень, але не щодо фактичних, а щодо нормативних передумов. Насамкінець, також контроль виявляє, що, як було показано в останньому параграфі, цю своєрідну структуру вирішування щодо передумов прийняття рішення: він перевіряє зв'язок вже прийнятих рішень з їхніми передумовами прийняття й веде за певних умов проблему до рішення, в якому він намагається коригувати або прийняте рішення, або його передумови.

Те, що подібний координований передумовами прийняття рішень порядок можливий у соціальному житті, не є цілком самозрозумілим; він можливий, іншими словами, не в кожному виді соціальних систем. За нормального, елементарного процесу прийняття рішень вирішують щодо *дій* (і це вирішення щодо дій добре бачила класична, етична теорія дій). У випадку програмування на противагу цьому спрямовуються до обхідного порядку вирішування, за якого доводиться спільно вирішувати не лише безпосередньо щодо дій, а й з кожним прийняттям рішення — завжди також щодо інших *рішень*. Процес прийняття рішень, отже, поточно сам себе змінює; він стає в цьому сенсі *рефлексивним*¹⁹². Його раціональність опосередковується завдяки випереджальному ефекту, отже, завдяки передумовам прийняття рішень для інших вирішень, і це опосередкування доводиться поточно у ході прийняття рішень пильнува-

¹⁹² Щодо цього поняття ближче *Niklas Luhmann, Reflexive Mechanismen, Soziale Welt* 17 (1966). — С. 1-23.

ти, тримаючи під контролем. Таким чином можна досягнути посилення селективності процесу прийняття рішень, тобто збільшення здатності редукувати складність. Соціальна система, озброєна рефлексивними процесами прийняття рішень, може завдяки підвищенню власної складності існувати у складнішому навколишньому світі. Досягнута завдяки цьому перевага вже не може розумітися як раціональність дії або як цільова раціональність, але лише — як системна раціональність.

Загальні суспільні умови стабілізації рефлексивних механізмів досі майже не досліджені й напевно мають зі свого боку високу складність. Цю тему тут не можна хоча би приблизно адекватно розглянути. Все виразніша функціонально-структурна системна диференціація, яка охоплює всі царини суспільства, належить до цього так само, як і переструктурування численних інших соціальних процесів у рефлексивні механізми: поруч з вирішуванням доводиться набувати рефлексивності мові, обмінові, вченням і навчанням, дослідженням, цінностям, довірі, а отже, доводиться уможлилювати зміну самих себе. Також сюди належить інституалізація кожного генералізованого медіа розв'язання проблем і перенесення селективних досягнень, які ми розглядали вище¹⁹³. Нам доведеться дуже загальну умову, втім, особливо відзначити, оскільки вона має особливу значущість для рефлексивного переходу процесу прийняття рішень і завдяки цьому також для цільового програмування, а саме — *формальну організацію* соціальної системи.

Як зобов'язані бути формально організованими, що ми розглядаємо детальніше в іншому місці¹⁹⁴, соціальні системи характеризуються тим, які визначені визнаннями очікування поведінки в системі слугують умовою членства в системі. Лише той, хто приймає визначені, особливо відзначені очікування, може стати й залишатися членом у формально організованих соціальних системах. Подібне стиккування членства й мінливих очікувань є дуже гнучким механізмом, який спроможна обґрунтувати система високої складності й варіативності¹⁹⁵. Наскільки система взагалі може мотивувати до членства, поширюється цей механізм припущення ролі в системі й вона пов'язується з визнанням усіх очікувань поведінки, які

¹⁹³ Пор. с. 201 і далі нім. видання.

¹⁹⁴ Пор. Luhmann, цит. праця, 1964 а.

¹⁹⁵ «A society which powerfully sanctions the obligation of «role playing», whilst leaving wide freedom to design and change the roles to be played, has obviously developed a new and powerful flexibility of adaptation (з англ. — суспільство, яке потужно санкціонує зобов'язання щодо «виконання ролей», поки живе широка свобода конструювати і змінювати ролі, що їх належить грати, очевидно, розвинуло нову й потужну гнучкість пристосування)», — наголошує Vickers, цит. праця, 1965. — С. 119.

в системі вже формалізовано або буде формалізовано за визнаними правилами.

Це розширення передусім є значимим у двох відношеннях: воно поширюється також на ті очікування, які адресовані не прямо самому залученому членові, а й іншим членам, оскільки їхня поведінка в окремих випадках має узгоджуватися завдяки абстрактним символам, правилам і зв'язкам, які значною мірою залишаються відкритими. Це уможливорює побудову дуже складних, функціонально диференційованих структур ролей, у яких кожен носій ролі приймає загальний порядок і переймає все це як передумову власної поведінки, що в інших ролях вирішували, дотримуючись формально чинних очікувань.

Щодо другого відношення, то визнання стосується не лише наявної при вступі, історично визначеної структури очікувань, а й майбутніх змін чи нових встановлень очікувань і особливо способів і компетенцій, завдяки яким вирішують щодо подібних змін. Завдяки цьому можна створювати завчасно усвідомлення того, що система може пристосовуватись до майбутніх ситуацій, які детально не піддаються передбаченню. Необхідна для цього лояльність наявна в капіталізованій формі і завчасно не пов'язана зі специфічними об'єктами щодо прийняття рішень.

Доводиться звертатися до обох досягнень генералізації, підвищення змістової складності й забезпечення здатності системи до майбутніх пристосувань, де необхідно переходити в гідних згадування обсягах до цільового програмування. Вони є передумовою для того, що соціальні системи високої складності залишаються внутрішньо здатними до інтеграції й зовнішньо спроможними до пристосування в надмірно складному навколишньому світі. Вони забезпечують те, що досягнення прийняття рішень для кожної позиції в системі передбачено стануть фактичними або нормативними передумовами прийняття рішень для інших позицій, так що редуковану складність у системі можна переносити, і не доводиться завжди і скрізь осмислювати й редукувати загальну складність системи й релевантний щодо неї навколишній світ. Формальна організація є таким еволюційним досягненням, яке сприяє набуттю процесами прийняття рішень рефлексивності.

Для цільових програм завдяки цьому можуть реалізуватися поруч з цими загальними й більш спеціальними передумовами їхні специфічні досягнення. Завдяки організації можливе використання значної кількості цільових перспектив, розташованих як поруч одна з одною, так і одна в одній, *не інтегруючи при цьому ціннісні судження, які слугують як передумови*: організація забезпечує власне те, що рішення, з якими стикається в різних цільових перспективах,

слугуватимуть одне одному передумовами, так що редукція складності вдається також тоді, якщо спільний, транзитивний ціннісний порядок може бути визначеним генерально. Завдяки організації, отже, досягається не єдність, а навпаки — розмаїття конкретно застосовних ціннісних орієнтацій. Лише так можливо проблему збереження наявного стану визначити через «ціль системи» й цю ціль детально опрацювати в системі. З цим тісно пов'язано наступний погляд: організація сприяє такому підвищенню складності системи, що суперечність між потребами в ідентичності і граматикою можна розв'язати з інших позицій і по-новому. Розв'язання полягає в диференційованому порядку процесів прийняття рішень, які здатні оперувати кожною ціллю у зв'язку з прийняттям рішення або ж як константою, або ж як змінною.

Таке розуміння не дозволяє надмірно вихвалити організації. Дисфункціональні наслідки всіх організацій надто добре відомі, щоби їх можна було би передбачити. Також тут ідеться, отже, спочатку лише щодо зсуву проблем, щодо перевизначення проблеми складності світу, які цю проблему не змушують зникнути, але лише готують системні рамки, в яких можна виявити розв'язні проблеми-ерзаци. Організація не робить соціальні системи безпроблемними; вона лише підвищує складність системи, власне кількість станів, поєднуюючи із системною структурою, і вона сприяє цьому завдяки тому, що утворює системи, які є відповідними світові.

Цільове програмування є однією з технік, які можуть бути створені у рамках організованих систем для осмислення опрацювання дуже складних типів обставин. Соціальні системи не пов'язані з ціллю завдяки природі (що вже казати про «хорошу» ціль). Вони у своїй суті не визначаються завдяки цілі, однак, можуть за наданих передумов і з наданою вагою наслідків визначати свою проблему збереження наявного стану завдяки цілі. Це лише одна можливість з-поміж багатьох інших досягнути й редукувати складність. Вона надає можливість для більш раціонального вибору й більш раціонального оформлення, якщо ця її функція усвідомлюється й цільове програмування разом може бути призупинене через порівняння з іншими, функціонально еквівалентними можливостями.

СТРУКТУРА І ЧАС*

I

Зважаючи на наявність значного обсягу літератури зі структуралізму і структурного функціоналізму, зовсім не просто вводити тему і поняття структури в теорію, яка не вважає себе «структуралістською». Ціннісне розташування цієї теми у низці розділів цієї книги вже є першою ознакою того, що теорія систем не вимагає самопредставлення поняття структури першочергово. Правда, це може вводити в оману, оскільки виклад теорії не обов'язково повторює її архітектуру. Тому нам необхідно додатково продемонструвати, чому вибір структуралістської теорії неприйнятний для теорії самореферентних систем.

Насамперед давайте вислухаємо головних свідків. Для К. Леві-Строса¹⁹⁶ поняття структури належить не до емпіричної реальності як такої, а до її абстракції, яка має форму моделей. Він пише: «За основний принцип візьмемо те, що поняття соціальної структури відсилає не до емпіричної реальності, а до моделей, побудованих за її подобою»¹⁹⁷. За цього слід врахувати, що після Гегеля і Маркса навряд чи можна заперечувати, що і сама реальність породжує такі структурні моделі — «моделі виготовляють як будинок; моделі, вже сконструйовані культурою, розглядаються у формі інтерпретацій»¹⁹⁸. Відповідно ключовим питанням було б питання про те, які ступені свободи все ж є у наукового аналізу, який має працювати з реальністю, що вже сама стала моделлю, котра вже виконала свій самоопис. Це питання, як би не відповідали на нього в конкретному

* Ця частина даної збірки є розділом 8-м основної праці Нікласа Лумана «Соціальні системи» — німецьке видання: Luhmann N. Soziale Systeme. Grundriss einer allgemeinen Theorie. — Frankfurt am Mein: Suhrkamp, 1987. — С. 377-487. (Очікується видання повного тексту цієї праці українською мовою у нашому перекладі у видавництві «Промінь» — за підтримки МФ «Відродження» та Готе-Інституту в Україні).

¹⁹⁶ Ми дотримуємося уявлення, викладеного в: *Levi-Strauss C. La notion de structure en Ethnologie // Levi-Strauss C. Anthropologie structural. Paris, 1958. — С. 303-351; німецький переклад: Levi-Strauss C. Strukturele Anthropologie. Frankfurt, 1967.*

¹⁹⁷ Там само. — С. 305.

¹⁹⁸ Там само. — С. 309.

аналізі, вже не може бути з'ясоване структуралізмом — відповідь неможливо вивести з поняття структури. Це, мабуть, і є причиною того, чому структуралістські теорії залишаються амбівалентними щодо їх критичного і консервативного, «лівого» і «правого» використання. Теорія більше не впливає на вирішення питання про те, бажають (і якою мірою) продовжити або припинити самоопис суспільства за допомогою аналітичних моделей.

Можливо, з цієї причини структуралісти зі зростаючим інтересом займаються текстами — промовами, сказаними деінде, дискурсами, теоріями, навіть власне філософією¹⁹⁹. Щодо таких предметів ніхто (і найменше, автор, про якого йшлося) не оспороватиме реальність. Можна навіть забути питання про реальність. Зате згадана вище амбівалентність загострюється. Стосовно предметів, що містять самоопис, так би мовити, *ex officio* (згідно обов'язку — лат.) і конститутивно, тим більше треба запитати: які ступені свободи залишає за собою структуралістський аналіз в самоописах свого предмету? І, як вже сказано, поняття структури не може дати відповіді, оскільки воно використовується обома сторонами.

Структуралісти з легкістю можуть потрапити, і це симптоматично для інтересу до складності, у владу чар техніки теоретизування, яку зазвичай називають «математикою». Вона залишає невизначеним питання про те, чим саме «е» елементи як такі, намагаючись задовольнитися їх характеристикою через створення співвідношень. Зрозуміло, що конкретний аналіз не відповідає вимогам цієї техніки теоретизування; на практиці він запозичує у неї лише право говорити про «моделі». Але як би там не було, теоретичну свідомість структуралістів рухає проблема складності.

Структуралізм у Леві-Строса експліцитно орієнтується на відмінність неструктурованої і структурованої складності²⁰⁰. Так само і у Парсонса. Парсонс думав створити спочатку універсальну теорію в дусі Ньютона, що враховує всі змінні і всі їх взаємозалежності, але, одразу побачивши нездійсненність цього проекту, задовольнився дещо слабшою теорією, що виходить із заданих структур і

¹⁹⁹ Див. деякі приклади, також відповідні для ілюстрації проблеми переконливості відходу від самоописів: *Marin L. La critique du discours sur la logique de port-royal et les pensees de Pascal*. Paris, 1975, — причому, навіть написання назви «Порт-рояль» з рядкової букви слідує, мабуть, розглядати як деградацію текстів; *Barthes R. Sade, Fourier, Loyola*. Paris, 1971; *Ladeur K. -H. Rechtssubjekt und Rechtsstruktur: Versuch über die Funktionsweise der Rechtssubjektivität*. — Gießen, 1978.

²⁰⁰ Пор. цит. праця: С. 311 і далі, 350 з посиланням на впливову статтю: *Weaver W. Science und Complexity // American Scientist 36 (1948)*. — С. 536-544.

не проблематизує їх зі свого боку.²⁰¹ Пізніше Парсонс ще далі ослабив дану версію структурного функціоналізму і зрештою відмовився від нього заради своєї теоретичної конструкції, орієнтованої на чотири основні функції²⁰². Проте пізніші тенденції розвитку теорії фактично лише підтверджували їхній структуралістський початок, більше того — власне саме вони сформулювали його²⁰³ — він полягає в припущенні, що за допомогою аналізу мінімальних компонентів поняття (!) дії можна отримати результати, що могли би забезпечити достатній контакт теорії з дійсністю, незважаючи на всі відхилення від теоретичної моделі, що виявляються в емпіричній реальності.

Відповідно до цього структуралізм і структурний функціоналізм можна назвати епістемологічною онтологією, тобто аналітичним реалізмом. Науковому аналізу систем, текстів, мовних ігор тощо приписується реалістичність (*Realitätsbezug*), і ця реалістичність гарантовано поняттям структури. Внаслідок того, що аналіз стикається із структурами, внаслідок того, що можна виявити певні чіткі (наприклад, бінарні) конфігурації, виникає свідомість не випадковості, котра само по собі підтверджує реалістичність. Якщо аналіз взагалі виявляє порядок, а не хаос, якщо він, попри абстрагування, не потрапляє куди завгодно, а стикається з добре окресленими обставинами, то це виступає для нього ознакою того, що він має справу з реальністю. Переживання досвіду чіткості деякою мірою усуває старий теоретико-пізнавальний сумнів, до якого не могли підступитися ні трансцендентальний синтез, ні діалектика. Все це набагато простіше, ніж здавалося Канту і Гегелю, — якщо аналіз взагалі стикається із структурами, то це можна приписати не тільки йому самому. Він завжди несе з собою свідомість своєї власної контингентності, власну відкриту настанову на інші можливості, і саме тому вимушений, стикаючись із структурами, приписувати це не собі, а реальності. Отже, саме більш радикальне усвідомлення контингентності аналізу приводить до настанови, що неминуче і прямо виявляє себе в реальності: як редукція повністю відкритої, невідзначеної складності.

²⁰¹ Пор.: Parsons T. 1) *The Social System..* — Glencoe Ill, 1951. — С. 19 і далі, 202 і далі; 2) *Introduction // Weber M. The Theory of Social and Economic Organization* / Ред. Т. Parsons. — London, 1947. — С. 20 і далі.

²⁰² Див.: Parsons T. 1) *Die jüngsten Entwicklungen in der strukturellfunktionalen Theorie // Kölner Zeitschrift für Soziologie und Sozialpsychologie* 16 (1964). — С. 30-49; 2) *The Present Status of «Structural-Functional» Theory in Sociology // Parsons T. Social Systems and the Evolution of Action Theory.* — New York, 1977. — С. 100-17.

²⁰³ Пор. у зв'язку з цим критику даного моменту з позицій теорії пізнання в: *Bershady H. J. Ideology and Social Knowledge.* — Oxford, 1973.

Якщо структуралістська позиція окреслена тут правильно, тоді вона включає в себе ознаки і трансцендентальної теорії, і діалектики. Гуссерль, особливо в пізній творчості, приходить до вельми близького висновку²⁰⁴. Можливість діалектичної стилізації всієї концепції теж очевидна, оскільки саме «вільна варіація» (Гуссерль) у вигляді заперечення свободи допускає появу структур, виникнення яких у такому разі сплавляє воедино аналіз і реальність. Тому структуралізм можна з повною підставою вважати кінцевою формою довгого розвитку теорії пізнання — розвитку, що шукає вихід до проблем реальності в самоаналізі пізнання. Тому структуралісти схильні до таких самоназв, як «транс-» і «пост-». Усі теорії пізнання можна проаналізувати з погляду їх структури і помістити в перехресні таблиці Парсонса. Але виникає питання, чи готовий структуралізм створити свою власну теорію пізнання, свою власну «епістему»²⁰⁵. Поки є лише її фрагменти. Ми вже відзначали, що поняття структури не забезпечує якого-небудь достатнього управління; і неможливо заперечувати загрозу того, що через відсутність більш гідних критеріїв реальності літературна структура тексту — все ж структура! — зрештою вважатиметься достатньою для структуралістського аналізу, особливо в Парижі.

На відміну від викладених теоретичних основ структуралізму і структурного функціоналізму теорія самореферентних систем не звертається до теоретико-пізнавальної (а тим більше, семіотичної) початкової позиції. Вона починається із спостереження свого предмету. Спочатку питання теорії пізнання виносяться за дужки²⁰⁶. Спочатку взагалі не використовується відмінність пізнання і предмету. Це не слід плутати з теоретико-пізнавальною невідрефлектованою повсякденною наївною настановою. Сьогодні вона була б неприйнятна в науці через тривалу традицію рефлексії щодо пізнання. Саме виключення, тимчасова відмова від питань теорії пізнання, і є настановою на неї. Відмова має допускати теоретико-пізнавальне виправдання, а також виправдовуватися очікуванням,

²⁰⁴ Поп.: *Husserl E. Erfahrung und Urteil: Untersuchungen zur Genealogie der Logik.* Hamburg, 1948, особл. вислови про вільну варіацію як метод вбачання сутностей. — С. 409 і далі.

²⁰⁵ Поп.: *Qu'est-ce-que le structuralisme?* / Ред. F. Wahl. Paris, 1968; нім. переклад: *Einführung in den Strukturalismus.* Frankfurt, 1973. Див., зокрема, завершальну статтю видавця.

²⁰⁶ Прикладом тому є і залишається, наскільки не дивно це звучить спочатку, ероще з трансцендентальної феноменології Гуссерля. Проте тут виносяться за дужки не тільки існування вислову, тобто не тільки питання про критерій реальності пізнання, але і відмінність пізнання і предмету як теоретико-пізнавальна постановка питання, в рамках якої вперше загострюється проблема критерію реальності.

що пізнання стане одним з предметів теорії, як тільки понятійний апарат дослідження досягне достатньо високого рівня абстракції.

Крім того, теорія самореферентних систем дистанціює нас від дискусії, викликаной застосуванням поняття структури до систем. Разом з описом систем через відносно інваріантні структурні істотні ознаки виникла альтернатива: пояснювати поведінку системи або її власними істотними ознаками, або ж істотними ознаками ситуації, тобто яким-небудь актуальним моментом її навколишнього світу.²⁰⁷ Такою альтернативою багато займалася психологія.²⁰⁸ Основне положення цієї дискусії зміщується, якщо у розумінні структур виходити з позиції необхідності аутопоетичного самовідтворення. У такому разі це може привести до індивідуалізованих вузьких видів управління, які полегшують швидке виявлення подібних способів поведінки (*Anschlußverhaltensweisen*); але які повинні бути водночас чутливими до вимог, специфічних для ситуації, які тому можуть у будь-який час розширювати і звужувати царину когнітивного вступу до поведінкового вибору, коли апробоване неочевидно веде до мети.

Нам не слід давати тут докладний розгляд цих питань. Зараз досить зафіксувати, що поняття структури тим самим втрачає своє центральне місце. Ніхто з представників теорії систем не заперечує, що складні системи утворюють структури, без яких вони не можуть існувати. Проте поняття структури тепер входить в розмаїтє облаштування різних понять, не претендуючи на головну роль. Воно позначає важливий аспект реальності, можливо, навіть незамінну допомогу спостерігачеві²⁰⁹, — але вже не є більше саме тим моментом, де має місце збіг пізнання і предмету в умовах їхньої можливості. Тому тут йтиметься не про структуралізм.

II

У абстрактному розгляді поняття структури можна віднести до комунікації або до дії. Структури, які зв'язують комунікацію з ко-

²⁰⁷ У обох випадках тут протиставляють «онтологічний» підхід на противагу «аналітичному» підходу структуралізму, розглянутому вище. Те, що теорія самореферентних систем підживляє цю відмінність онтологічного і аналітичного, ми вже відзначали при розгляді поняття *елементу*. Пор. вище, розд. 1, I, пункт 4, а також про комунікацію/дію, розд. 4, VIII і X. Тут ми стикаємося з тим же станом справ стосовно поняття структури.

²⁰⁸ Критику цього див. в: *Mischel W.* 1) *Personality and Assessment*. New York, 1968; 2) *Toward a Cognitive Social Learning Reconceptualization of Personality* // *Psychological Review* 80 (1973). — С. 252-283 (тут і особл. на С. 273 і далі про поточний вихід з положення за допомогою «саморегуляції»).

²⁰⁹ Пор. замість багатьох інших: *Lofgren L.* *Complexity Descriptions of Systems: A Foundational Study* // *International Journal of General Systems* 3 (1977). — С. 197-214.

мунікацією, включають інформацію, а отже, є структурами світу. Вони охоплюють в систему все, що взагалі може бути значущим для неї. Тією мірою, якою структури приготували смислові форми, якими оперують в комунікації як гідними збереження, ми за потреби говоритимемо і про «семантику». Надалі все ж обмежимося структурами, які упорядковують дії соціальної системи, тобто структурами самої цієї системи. Це не має заперечувати того, що одне і те ж поняття структури можна застосовувати і до структур світу, мов, семантик.

З урахуванням стану дискусії в загальній теорії систем²¹⁰ і в структуралізмі ми отримуємо першу істотну ознаку поняття структури, а саме завдяки виявленню його зв'язку з проблемами складності. Структура здійснює — але як? — переведення неструктурованої складності в структуровану. Неструктурована складність була б ентропійною і у будь-який момент розпалася б на щось незв'язне. Утворення структури *використовує цей розпад* для створення з нього порядку²¹¹. Саме з розпаду елементів, в цьому випадку з неминучого припинення будь-якої дії, воно витягує енергію і інформацію для відтворення елементів, які тим самим завжди вже є структурно категоризованими і все ж весь час виникають наново²¹². Іншими словами, поняття структури уточнює утворення співвідношень елементів щодо їхньої тривалості у часі. Таким чином, ми повинні виходити з відношення між елементами і співвідношеннями і розглядати його²¹³ як конститутивне для кваліфікації елементів, а у випадку соціальних систем — отже, і для кваліфікації сенсу дій.

Згода полягає в тому, що структури абстраговані від конкретної якості елементів. Це не означає, що будь-яка структура може бути матеріалізована за допомогою будь-яких різновидів елементів, але, напевно, означає, що структури можуть продовжувати існувати і реактуалізуватися також і при заміні елементів. Мабуть, саме це

²¹⁰ Пор. вище, розд. 1.

²¹¹ Наша аргументація тут паралельна поняттю «дисипативних структур».

²¹² Див. про це також: *Osterberg D. Meta-Sociological Essay. Pittsburgh, 1976.* — С. 64 і далі.

²¹³ З позиції історії теорій це, передусім, означає: те, що структура визначає не більше, аніж відношення між цілим і частинами. Для цього поширеного погляду лише одна цитата: «Я беру «структуру» для віднесення з вирізаним цілим... яке піддається аналізу... у частинах, які впорядковано облаштовані у часі і просторі». (*Fortes M. Time and Social Structure: An Ashanti Case Study // Його ж. (Ред.), Social Structure: Studies Presented to A. R. Radcliffe-Brown (1949), Нове видання 1963.* — С. 54-84 (56).) Подальший хід цього способу визначення дивись, напр., *Wendt H. Bemerkungen zum Strukturbegriff und zum Begriff Strukturgesetz, Deutsche Zeitschrift für Philosophie 14 (1966).* — С. 545-561.

має на увазі і Надель, стверджуючи, що « \llcorner »²¹⁴ (складові частини будь-якої структури можуть широко варіюватися в своєму конкретному виразі, не міняючи ідентичності структури — англ.). Проте саме тому недостатньо слідувати поширеній думці і визначати структури як співвідношення між елементами — в цьому випадку разом з кожним елементом неодмінно повинні були б зникнути і співвідношення, які скріплюють його з іншими. Ці співвідношення набувають структурної цінності лише тому, що співвідношення, реалізовані в кожному випадку, представляють *вибір з множини комбінаційних можливостей* і тим самим вносять і переваги, і ризик селективної редуції. І лише *цей вибір* може залишатися *константним* при зміні елементів, тобто відтворюватися новими елементами.

Таким чином, структура, чим би вона ще не була, полягає у *обмеженні співвідношень, які допускаються в системі*²¹⁵. Це обмеження конституює сенс дій, і тоді в поточному функціонуванні самореферентних систем сенс дії мотивує і робить прийнятним, звичайно, також те, що стає очевидним як зв'язність. Без заданих структур можна було б лише сказати: нумо дій! і, імовірно, не можна було б навіть перевірити це. Тільки шляхом виключення майже всіх зв'язностей, які можна помислити, виникає однозначний вислів: «Налий мені, будь ласка, ще!»; «Ти забув почистити заднє сидіння автомобіля!»; «Завтра о третій біля каси кінотеатру!»

Якщо перевести це в термінологію теорії аутопоетичних систем (яка, правда, використовує поняття структури інакше), то це означає, що лише завдяки обмежуючому структуруванню система набуває тієї кількості «внутрішнього управління», яке може забезпечити самовідтворювання. У такому разі кожному елементу повинні бути доступні лише визначені інші (а не будь-які інші) елементи, причому на основі особливих якостей елементів, що впливають з

²¹⁴ Nadel S. F. The Theory of Social Structure. — Glencoe Ill., 1957. — С. 8.

²¹⁵ З подібним, але вужчим поняттям структури стикаються при орієнтації на обмеження взаємовідношень, що допускаються в *onuci* системи. Див., напр.: Cavallo R. E. The Role of Systems Methodology in Social Science Research. Boston, 1979. — С. 89. Крім того, можна виявити паралелі з використанням понять «constraint» (обмеження — англ) і структура, яке відсилає до статистичного аналізу даних, і визначенням constraint (і тим самим структури) як обмеження незалежності змінних. Пор., напр.: Broekstra G. Constraint Analysis and Structure Identification // Annals of System Research 5 (1976). — С. 67-80. Правда, цей підхід вимагає процесуального визначення таких «змінних» для опису реальної системи, він не може виключати необхідності рахуватися зі складністю системи завдяки більшій кількості комплексів змінних (тобто завдяки більшій кількості описів). Див. про це, зокрема: Rosen R. Complexity as a System Property // International Journal of General Systems 3 (1977). — С. 227-232.

їх власної доступності. Цією мірою структура передбачає селекцію обмежених можливостей в конституюванні елементів з певними якостями і тим самим і в аутопоезисі; але вона не є продукуючим чинником, першопричиною, а є ні чим іншим, як обмеженим буттям якості і зв'язністю елементів.

Таким чином, селекція структур має на меті зміцнення обмежень. Вона додає системі здатність розрізняти зовнішні обмеження («параметри») і внутрішні, тобто розрізняти селектовані обмеження. Крім того, селекція структур може бути ще і обумовленою — уже наявними структурами (традицією) або переважною точкою зору, врешті-решт навіть раціональною позицією щодо посилення обмежуваності системи.

Крім некваліфіковано вживаного поняття співвідношення, як відмітну ознаку структур називають часто також *взаємозалежність*²¹⁶. Проте і взаємозалежності реалізуються лише завдяки селекції, оскільки повна взаємозалежність недосяжна. Специфічні аспекти залежності вирізняються на тлі інших, нейтральних, індиферентних можливостей, і лише завдяки цьому переважний зразок здобуває структурну цінність. Тоді взаємозалежності, що успішно сформувалися, водночас слугують позиціями, з яких відбуваються селекції структур, які можна приєднати, і обмеженням цих селекцій; бо будь-яка інновація, включаючись у взаємозалежності, отримує непередбачувані впливи-наслідки, які примножують самі себе, але які напевно не слід оцінювати лише позитивно. Отже, селекція обмежень впливає як обмеження селекцій, *і це зміцнює структуру*.

Нарешті, тотжний аргумент справедливий і для моменту поняття структури, що найчастіше і майже завжди враховується, — для (відносної) *інваріантності* структури. Часто її необачно інтерпретують як стабільність системи, особливо критики. Тут все ж потрібний тонший аналіз. Насамперед відзначимо, що саме інваріантність є нічим іншим, як вимогою операціоналізації обмежень. Виключення інших можливостей вимагає, якщо взагалі воно повинне бути результативним, (відносної) гарантії від нового включення виключеного. Тільки так може здійснюватися функція структур.

Тоді для докладнішого розгляду потрібно розрізняти змістову і часову інваріантність. У змістовому відношенні мова йде про захист від постійного паралельного згадування інших можливостей, у часовому відношенні — про тривалість цього захисту. Ситуації змінюються кожної миті, тому зміщується й те, які саме інші мож-

²¹⁶ Пор., напр.: Boudon R. A quoi sert la notion de «Structure»? Essai sur la signification de la notion de structure dans les sciences humaines. Paris, 1968. — С. 35.

ливості вони пропонують. Проти таких подразнень, а вони не були б ними, якби не змінювалися, імунітетом може бути лише певна програма дій. Бувають різкі, наскрізні вимоги дій, наприклад телефонний дзвінок або запах гару з кухні; проте ефект такої тривожної інформації заснований на тому, що вона виняткова. При тривалому дратуванні з усіх боків, або навіть з багатьох, взагалі не викристалізувалося б ніякого сенсу дій. У результаті все звелось б до того ж до чого зводиться і відсутність будь-якого дратування, — до нудьги²¹⁷.

Створення структури як селективне обмеження можливостей утворення співвідношень ліквідує рівновірогідність будь-якого зв'язку окремих елементів (ентропію). Це є передумовою *самовідтворення* — заміни елементів, що зникають, іншими. На тій же підставі створення структури є і передумовою будь-якого *спостереження й опису системи* — як спостереження ззовні (зовнішнього опису), так і самопостереження (самоопису). З цієї точки зору утворення структури розуміють і як створення надмірності²¹⁸. Це означає, що у такому разі опис системи не вимагає з'ясування конкретного стану кожного елементу, але означає, що з одного спостереження можна робити висновок про інші (якщо з крана тече вода, то він погано закритий або несправний)²¹⁹. Це спрощує завдання спостереження і опису і забезпечує його відповідність здатності реальних систем до переробки інформації.

Попри цю спільність відтворення і опису, яка полягає в тому, що обидві операції припускають утворення структури, це не означає, що обидві вони використовують одні й ті ж структури. Можливі серйозні і зростаючі розбіжності. Відтворення вимагає досить локальної надійності, так би мовити, досяжності наступного елементу, наприклад відповіді на питання. Опис шукає, швидше, загальних видів надійності і тому пов'язаний зі здатністю небагатьох індикаторів забезпечити багато висновків про причини. Відтворення повинне замінювати конкретні елементи конкретними елементами. Опис може задовольнятися статистично обчисленою вірогідністю. У одному випадку потрібно більше здатності до приєднання, в іншому — більше надмірності; у системах високої складності те й інше можуть значно розходитися. Так, і сучасне світове суспільство

²¹⁷ У семантиці «ennui» (досада, докучливість — фр.) містяться обидва: дратування через інших і дратування через брак дратування. Обидва походять з дефекту функції структури — з історичного погляду: дефекту функції структур взаємодії вищих соціальних прошарків.

²¹⁸ Пор., напр.: *Cavallo*, Цит. праця. — С. 84 і далі.

²¹⁹ Такий кут зору має ключове значення в: *Kuhn A. The Logic of Social Systems: A Unified, Deductive, System-Based Approach to Social Science. San Francisco, 1974.*

безперервно відтворюється на рівні інтеракції, керованої очікуваннями; але навряд чи воно здатне адекватно описувати себе.

III

Тепер ми навели найважливіші визначальні ознаки поняття структури (розмаїття яких залишає спочатку враження неясної і спірної понятійності) до спільного знаменника селекції обмежень. Тільки пов'язана з цим контингентність надає співвідношенню між елементами структурну цінність — це має значущість як на рівні реальних систем, що відтворюються, так і на рівні їх описів. Тим самим нам вдалося позбутися від звичної альтернативи конкретного (яке відсилає до дійсності) і аналітичного (введеного методологічно) поняття структури і разом з настановою на селективність також пояснити, чому поняття структури взагалі необхідне і виражає щось більше, ніж просто міркування про співвідношення, взаємозалежності й інваріантності. Все це має функцію структури лише в тому випадку, якщо селективно вводиться як обмеження можливостей комбінування.

Усі подальші уточнення поняття структури повинні бути представлені на цій підставі як обмеження щодо обмеження. Відповідно до цього структурну цінність мали би не будь-які обмеження, а лише обмеження певного роду. Так, наприклад, Мертон пов'язує своє поняття структури з уявленням про межі функціональної взаємозамінності²²⁰. Проте умовою взаємозамінності це передбачає різні види стабілізації, наприклад «ролі» у соціології 1950-х років, які, проте, вже не можуть бути охоплені даним поняттям структури. Тим самим залишається осторонь набагато глибша проблематика систем з темпоралізованою складністю²²¹, які передбачають як елементи лише події і тому не здатні їх утримати і, отже, замінювати, і саме це змушенні узяти за відправну точку утворення структур. Тому ми обмежуємо поняття структури інакше — не стабільністю особливого роду, а функцією забезпечення аутопоетичного відтворення системи від однієї події до іншої. Для соціальних систем це можна уточнити за допомогою теореми про подвійну контингентність. Селекція обмежень набуває структурної цінності лише в тому випадку, якщо сприяє відтворенню за умови подвійної контингентності. Не в останню чергу це означає, що в структуру має бути включене передбачення можливостей розчарування.

²²⁰ Див.: *Merton R. K. Social Theory and Social Structure*. 2 вид. Glencoe Ill., 1957, зокрема с. 52 і далі; див. про це також: *Nagel E. Logic Without Metaphysics*. Glencoe Ill., 1956. — С. 278 і далі.

²²¹ Пор. вище, розд. I, III.

Задіяна тут теорія аутопоетичних систем зводить воедино два різних компоненти репродуктивного самовизначення. Мовою традиційних понять їх називають «структурою» і «процесом». Оскільки (а не тільки: хоча!) сама структура реалізується через селекцію, вона готує простір можливостей. Виходячи із структури реалізується безперервне визначення подальших елементів шляхом *виключення* інших вже готових (системно допустимих) можливостей. Для процесу ж вирішальною є *відмінність «раніше і пізніше»*. Процес визначає себе, виходячи з актуального в даний момент, переходячи до такого ж за придатністю до ситуації, але іншого (нового) елемента. І те і інше — методи контингенції: як виключення, так і намагання приєднати. Саме тому вони можуть працювати «пліч-о-пліч» і відповідно зводити контингентність щоразу іншого компонента до мінімуму, що досягається, так би мовити, стрибком. Мабуть, якнайкращим, в усякому разі найширшим, прикладом тому є мова повсякденного спілкування.

Дана концепція стає повністю зрозумілою лише з урахуванням того, що в неї вбудований час — і як вбудований. Але передусім слід радикально віднести поняття події і тим самим поняття дії до моментального, скороминущого²²². По такому шляху пішов Флойд Олпорт при аналізі зв'язку понять події і структури²²³. За цього події виявляються (соціально найменшою з можливих) частинкою часу: «*indivisible, all-or-none happening*» (неділимою, за якої відбувається все або нічого — англ.). «Таким чином, окрема подія є „дихотомією“, випадком, який не піддається кількісному визначенню, і нічим більше. Його представлення в просторово-часовій мо-

²²² Це не вдається, наприклад, Дж. Дьюї в наступному визначенні структури (само по собі воно нам дуже близько): «Набір ознак називають структурою через її обмежувальну функцію стосовно інших ознак подій... Це с... облаштуванням мінілих подій такого роду, так що властивості, які міняються поволи і спрямовують серію швидких змін, додають їм впорядкованість, яку вони інакше не отримують» (*Dewey J. Experience and Nature. Chicago, 1926. — С. 72*). Помилка полягає в уявленні про те, що події, подібно до субстанцій, могли б бути носіями властивостей, які міняються більш чи менш швидко, причому ці носії спарвляли би структуруючий вплив. Проте якраз дана відмінність суперечить поняттю події як лише моментальної актуальності.

²²³ Див.: *Allport F. 1) An Event-System Theory of Collective Action: With Illustrations from Economic and Political Phenomena and the Production of War // The Journal of Social Psychology 11 (1940). — С. 417-445; 2) The Structuring of Events: Outline of a General Theory with Applications to Psychology // The Psychological Review 61 (1954). — С. 281-303; 3) A Structuronomic Conception of Behavior: Individual and Collective I // Journal of Abnormal and Social Psychology 64 (1962). — С. 3-30*. Про альтернативу мови речей і мови подій (що недооцінює, проте, наочну відмінність як мовне) див. також: *Seilars W. Time and the World Order // Minnesota Studies in the Philosophy of Science. Vol. III. Minneapolis, 1962. — С. 527-616*.

делі було би лише точкою»²²⁴. Згідно цьому, подія само по собі, так само як і дія, залишається таким же невимовною, як і точка. Навіть шляхом мінімального розширення в часі не можна нічого поробити — хіба лише відносно селективних структурних зв'язностей²²⁵.

Дію можна охарактеризувати як подію подвійно — причому в обох випадках незвично для «теорії дії». З одного боку, подія, якщо можна так висловитися, отримує логічний наслідок з того факту, що жоден об'єкт не може змінити своє відношення щодо перебігу часу. Об'єкти, існуючи, повинні з часом старіти. Подія ж вважає за краще зникнути. З іншого боку, будь-яка подія здійснює загальну зміну минулого, майбутнього і сучасного — вже лише тому, що передає якість сучасного наступній події і стає для неї (тобто для її майбутнього) минулим. Разом з даним мінімальним зсувом водночас може мінятися і релевантний кут зору, що структурує і обмежує горизонти минулого і майбутнього. У даному сенсі будь-яка подія приводить до загальної модифікації часу. Часова пунктуалізація елементів як подій можлива *лише в часі і лише завдяки ньому*; але за рахунок зникнення і загальної модифікації вона реалізує максимум *свободи щодо часу*. За здобуття свободи доводиться платити створенням структури; звідси виникає необхідність регулювати відтворення подій завдяки подіям.

Якщо соціальні системи описують себе як системи дії, то набувають даного облаштування свободи щодо часу. Тому вони повинні розвивати структури, здатні зв'язувати події і дії. У цій функції (а не при більш чи менш тривалому незмінному стані) структури мають своє первинне відношення до часу, оскільки зв'язування може здійснюватися лише в часовому вимірі. Іншими словами, така форма сприйняття, як «подія», вимушує до експлікації за схемою «раніше» і «пізніше». Без даного темпорального зв'язування (яке неможливо замінити ані змістовим, ані соціальним визначенням сенсу) система і навіть дія взагалі зникли б разом з останньою подією, що відбулася. При будь-якій події і дії виникає деякий мінімум несподіванки, а саме зняття того, що «було раніше». Цією мірою новизна конститутивна для емерджентності дії. Проте все нове з'являється в першу чергу як одиничне. Цьому компоненту новизни, а не суб'єктивній інтенції, яка ж завжди може повторюватися, дія зо-

²²⁴ Обидві цитати Цит. праця. — (1954). С. 292.

²²⁵ Мід ставить на це місце, з метою часового обмеження дієвої єдності «аст» (акту — англ.), об'єктивні поняття stimulus (стимулу — лат.) та response (відповіді — англ.). Пор. The Philosophy of the Act, Chicago 1938, С. 65 і далі. Це з різних підстав неприйнятно — не в останню чергу через покладання на системну референцію behavioral organism (поведінкового організму (одна з чотирьох складових системи дії Т. Парсонса) — англ.) та через бракуючи врахування самостимулювання.

бов'язана своєю унікальністю і винятковістю. Не суб'єкт, а час, розкладений на події, надає дії її індивідуальність.

Цією мірою ненадійність також є і залишається структурною умовою²²⁶. При знищенні будь-якої ненадійності структура також усунула б себе саму, оскільки її функція якраз і полягає в тому, щоб сприяти аутопоетичному відтворенню, незважаючи на непередбачуваність. Цією мірою разом з утворенням структури завжди виникає і необхідний захід щодо ненадійності; і саме за прикладом таких фанатичних щодо надійності структурних утворень, як бюрократія і правопорядок, не без злорадства можна констатувати, що із зростанням бюрократизму і правопорядку множитья і ненадійність.

Подібний стан справ можна побачити і від протилежного — без якогось компоненту несподіванки, без відхилення від змістовно сталого дію не можна було би темпоралізувати, закріпити за певним моментом часу. Без чинників несподіванки не виникло б жодної структури, тому що не мало би майбутнього те, що потребувало би зв'язування.²²⁷ Проте, те нове, яке міститься в цьому, не залишається таким; воно негайно ж знов повертається в континуум часу за рахунок того, що конститує власні часові горизонти минулого (для себе) і майбутнього (для себе). Воно певною мірою знов склеюється і розглядається так, немов його могли чекати²²⁸. Втім, це має значущість також щодо власних дій. Ними також можна здивувати себе самого²²⁹, і на цей рахунок навіть є вже теорія ренормалізації — теорія змінних рівнів претензій Курта Левіна²³⁰.

Це відновлення очікуваності не є вимогою стабільності, але вимогою відтворення. Очікування, і цією мірою вони є структурами, є

²²⁶ Ми повернемося до цього нижче, в пункті IX цього розділу.

²²⁷ У соціології цій позиції приділяється надто мало уваги. Виняток див.: *Mathiesen Th. The Unanticipated Event and Astonishment // Inquiry 3 (1960)*. — С. 1-17. — Вона стосується, проте, абсолютно несподіваних подій; далі див.: *Qsterberg*. Цит. праця. — С. 64 і далі.

²²⁸ Відповідну інтерпретацію поняття дії Дж. Г. Міда див. в: *Bergmann W. Zeit, Handlung und Sozialität bei G. H. Mead // Zeitschrift für Soziologie 10 (1981)*. — С. 351-363 (зокрема, С. 360 і далі). Крім того, має важливе значення: *Bachelard G. La dialectique de la duree*. 2 вид. Paris, 1950; перевидано: 1972. — Так, на прикладі слухання музики: «Ми не пам'ятаємо, що чули її, ми просто визнаємо, що повинні були її чути».

²²⁹ Експліцитний розгляд див., напр., в: *Strauss A. Mirrors and Masks: The Search for Identity*. Glencoe Ill., 1959. — С. 39.

²³⁰ Пор., напр.: *Jucknat M. Leistung, Anspruchsniveau und Selbstbewußt sein // Psychologische Forschung 22 (1937)*. — С. 89-179; *Lewin K. et al. Level of Aspiration // Personality and the Behavior Disorders / Пед. J. McV. Hunt. New York, 1944. Vol. 1*. — С. 333-378; *Reissman L. Levels of Aspiration and Social Class // American Sociological Review 18 (1953)*. — С. 233-242.

аутопоетичною вимогою відтворення дій. Без них система у заданому *навколишньому світі* за браку *внутрішньої* здатності пристосовуватися просто припинила би своє існування, а саме зупинила сама себе. Таким чином, мова не йде про проблему браку здатності пристосовуватися до навколишнього світу. (На дану проблему система реагує не структурами як такими, а їх гнучкістю і управлінням їх селекцією.) Структури очікування є спочатку цілком простою умовою можливості дій, здатних до приєднання, і цією мірою умовою можливості самовідтворення елементів за допомогою їх власного облаштування. Елементи, оскільки вони зв'язані з часом, повинні безперервно оновлюватися; інакше система припинила б своє існування. Сучасне зникло б у минулому, і нічого іншого не відбувало б далі. Цього можна уникнути лише завдяки тому, що сенс дії конститується в горизонті очікування подальшої дії — будь то очікування продовження ряду дій ущільненого сенсу, наприклад набір чергової цифри номера телефону; будь то очікування комплементарної поведінки іншого при відкритті дверей по дзвінку. Тут складається враження, що діяння саме позбавляє себе миттєвого характеру, вискакує з себе.²³¹ Проте таке можливе не за рахунок іманентної енергії, сили, *élan vital* (життєвого пориву — фр.) діяння, а лише через завдання і безперервну реактивізацію структури очікувань, що настільки редукують невизначеності майбутнього (і тим самим темпоральну самореференцію дії як окремого елементу), що дія може специфікувати себе через селекцію встановлення співвідношень. Якою мірою це має значущість і для інших систем, окрім соціальних, потребує окремого дослідження. Таким чином, стабільність очікувань ґрунтується на постійному припиненні і відновленні дій, на їх «подієвості». Флуктуація матеріалу базальних подій є передумовою того, що очікування, на відміну від того, що змінюється, можна створювати і утримувати.

Отже, поняття структури є комплементарним поняттям щодо подієвості елементів²³². Воно позначає умову можливості базальної самореференції і самореферентного відтворення системи²³³. Тому

²³¹ Так, див. вказівки на теорію дії у Вовенарга (1715-1747). Пор.: *Luhmann N. Zeit und Handlung: Eine vergessene Theorie // Zeitschrift für Soziologie 8 (1979). — С. 63-81.*

²³² Частково саме це місце в теорії завдяки І. Пригожину зайняте «дисипативними структурами» — поняттям, що базується, проте, на понятті енергії. Пор., на-пр.: *Jantsch E. The Self-Organizing Universe: Scientific and Human Implications of the Emerging Paradigm of Evolution. Oxford, 1980.*

²³³ Див. також: *Katz D., Kahn R. L. The Social Psychology of Organizations. New York, 1966.* — С. 20 і далі, з посиланням на Олпорта: «Структура знаходиться у взаємозв'язаному комплексі подій, що повертаються до себе, щоб закінчити і від-

структуру, про що теж говорить «комплементарним поняттям», у жодному випадку не можна розуміти як суму або накопичення елементів. Поняття структури позначає інший рівень реальності, ніж подія.

Відповідно і поняття події слід вважати комплементарним поняттям структури. Це робиться за допомогою концепції базальної самореференції²³⁴. Вже у філософії Альфреда Норта Уайтхеда поняття «actual occasion» (актуального випадку — англ.) зайняло це основне місце і водночас було наділене здатністю до самовіднесення («has significance for itself» (має значущість для самого себе — англ.)), оскільки лише так можна дати гарантію його зв'язності. Самореференція стає типовим критерієм реальності, причому на рівні елементів, не розкладних далі, тому що лише так можна забезпечити когерентність. За цього самореференція є складним поняттям. Під нею мають на увазі здатність до її внутрішнього самовизначення шляхом комбінації «self-identity» (самоідентичності — англ.) і «self-diversity» (розбіжності з собою — англ.), що водночас залишає вільний простір для додаткового зовнішнього визначення²³⁵. Не слід опускатися нижче даного рівня артикуляції; він допомагає адекватно реконструювати те, що міг би мати на увазі Вебер, коли говорить про сенс, що «суб'єктивно мається на увазі».

Те, що досягається таким чином, можна описати і як зв'язок множини змінних, що, на перший погляд, суперечать одна іншій: (1) селективного зв'язування елементів, (2) скріплення вільної енергії інших рівнів реальності шляхом взаємопроникнення, (3) постійної миттєвої втрати зв'язування і зв'язку, (4) відтворення елементів на основі селективності всіх зв'язуючих і зв'язаних співвідношень, (5) здатності до еволюції в сенсі відтворення, що відхиляється, відкриває можливості нової селекції²³⁶. Така система не має

новити цикл дій. Структуруються не предмети, а події, і тому соціальна структура є динамічним, а не статичним поняттям.

²³⁴ Пор. с. 199 і 600 німецького видання.

²³⁵ Цитата узятa з: *Whitehead A. N. Process and Reality: An Essay in Cosmology* (1929). New York, 1969. — С. 30. У німецькому перекладі: *Whitehead A. N. Prozeß und Realität, Entwurf einer Kosmologie*. Frankfurt, 1979. — С. 69. На жаль, поняття «self-identity» спрощено перекладене як просто «ідентичність», а поняття «self-diversity» — як просто «розмаїття». Втім, Пор.: *Wiehl R. Zeit und Zeitlosigkeit in der Philosophie A. N. Whiteheads // Natur und Geschichte: Karl Löwith zum 70. Geburtstag*. Stuttgart, 1967. — С. 373-405, а як перенесення в теорію дії див.: *Fararo Th. J. On the Foundations of the Theory of Action in Whitehead and Parsons // Explorations in General Theory in Social Science: Essays in Honor of Talcott Parsons / Ред. J. J. Loubser et al. Vol. 1*. New York, 1976. — С. 90-122.

²³⁶ Дуже схожі, хоча і без урахування «подієвості» елементів і розгляду взаємопроникнення, змінні комп'ютерної моделі аутопоетичних систем, з якими працює

якої-небудь суті, стабільної в часі. Вона підкоряється необхідності пристосування і зміни структури не тільки в темпоральному сенсі. Навіть взаємозамінність елементів (з чого виходила теорія аутопоезиса відносно макромолекул і відповідно клітин) недостатньо радикально характеризує її віднесення до часу. Системи дії використовують час, щоб забезпечити безперервний саморозклад; вони забезпечують цей саморозклад для селективності будь-якого самооновлення; і вони використовують селективність, щоб забезпечити своє самооновлення у навколишньому світі, що висуває постійно змінні вимоги.

IV

Наслідки з введеної вище концепції події і структури тягнуться аж до теорії науки, що добре видно по філософській космології Уайтхеда. Заради цього варто зробити короткий відступ.

Щоб не забути початковий пункт, нагадаємо, що система повністю конкретизована лише на рівні своїх елементів. Тільки тут вона час від часу набуває реального існування. Проте темпоралізовані елементи (події, дії) завжди містять момент несподіванки, завжди є новими комбінаціями визначеності і невизначеності. Це виключає можливість наукової програми, націленої на пояснення конкретного. В даному випадку не задовольняє і абрис такої програми — так би мовити, відмовитися від незліченних деталей, обмежившись лише приблизним розумінням конкретного, оскільки проблема полягає не тільки в неосяжній складності конкретного, але і в його часовій уривчастості. Це розуміння вимушує до радикальної перебудови наукової програми. У такому разі основним питанням вже не є: як реалізується той або інший конкретний стан? Питання, швидше, повинне звучати так: як можлива абстракція?

Лише такий поворот забезпечує включення науки (зокрема, пізнання) в її власну програму пояснення. Поняття, положення, теорії науки повинні не тільки визнаватися інструментами адекватного розуміння або навіть віддзеркалення конкретного. Вони виступають абстракціями, які намагаються пережити скороминущість моменту за рахунок селекції; і щоб знати, як можливе таке, передусім необхідно з'ясувати, як взагалі можлива абстракція на основі реальності, що складається з конкретних подій. Якщо абстрактне стає

М. Зелені, — а саме виробництво, скріплення і дезінтеграція. Пор.: *Zeleny M. 1) Self-Organization of Living Systems: A Formal Model of Autopoiesis // International Journal of General Systems 4 (1977). — С. 13-28; 2) Autopoiesis: A Paradigm Lost? // Autopoiesis, Dissipative Structures, and Spontaneous Social Orders / Ред. М. Зелені. Boulder Col., 1980. — С. 3-43.*

метою пояснення, значить, наука імпліцитно спрямована також на своє пояснення. В процесі пізнання вона пізнає і те, як можливе саме пізнання.

Крім того, ця зміна диспозиції підриває класичний зв'язок підстави, закону і необхідності. Необхідне є необхідним не на підставі підстави і не на підставі закону. Необхідність є ні чим іншим, як самим аутопоетичним відтворенням. Його необхідність полягає в тому, що у нього є лише одна-єдина альтернатива — припинити, завершити виконання системи²³⁷. У такому сенсі будь-який порядок налаштований *антителеологічно* — він *якраз не* бажає такого кінця!

Припинення виконання означало б, що випадковість події, актуальної в даний момент, використовують саме як привід більше нічого не робити. Таким чином, випадковість залишається поняттям, протилежним необхідності. В умовах аутопоетичних систем припинення їх виконання було б випадковістю, а тому продовження їх виконання є необхідністю. Підстава необхідності є ні чим іншим, як цією відмінністю. Теорія, спланована таким чином, перемкнута з ідентичності на відмінність.

Якщо теорія науки вимушена розглядати теорії такого роду, то вона вже не здатна виступати в ролі хорошого законодавця. Вона може розуміти себе як джерело відмінностей. У цьому сенсі ми у вступі визначили поняття парадигми як провідної відмінності. Теорія науки лише в тому разі сама є теорією, якщо розуміє свою необхідність як необхідність відтворення переживань досвіду пізнання і якщо бачить своє завдання в розробці абстрагувань, потрібних для цього. Звання «теорії» вимагає і готовності до її перегляду, але не тільки. Крім того, воно сигналізує і про комбінаторне взаємне підсилення випадковості і необхідності.

V

З таким поглибленням часового виміру і інтерпретацією дії як події конвергує теоретичний розвиток в соціальних науках, що з 1940-х і 1950-х років додає поняттю *очікування* і, особливо, поведін-

²³⁷ У строгому сенсі це має значущість тільки для суспільних систем. Тільки для них їх припинення в якийсь момент було б чистою випадковістю (і тому украй неймовірним). Інші системи можуть структурно передбачати свій власний кінець, можуть створювати угоди про припинення свого виконання, інституалізувати церемонію такого припинення — все це на підставі упевненості, що суспільство продовжує існувати і має напоготів інші системні підстави соціальної дії. Системи інтеракції, регулюючи своє закінчення, все ще відтворюють суспільство: Пор.: *Albert S., Jones W. The Temporal Transition from Being Together to Being Alone: The Significance and Structure of Children's Bedtime Stories // The Personal Experience of Time /* Ред. В. S. Gorman, A. E. Wessman. — New York, 1977. — С. 111-132.

ковим очікуванням, все більше значення²³⁸. Частково дане поняття входить у вжиток як визначальний компонент «ролі», а потім і «норми», частково служить поясненню інтеграції взаємних перспектив, частково лежить в основі теорій ухвалення рішень, які, незважаючи на невизначене майбутнє, намагаються відкрити шлях до раціональних рішень. При всьому цьому поняття очікування все ж набувало переконливості швидше завдяки перевагам використання, аніж своєю своєрідністю як поняття. У названих зв'язках воно в цілому підсилювало можливості наукового аналізу порівняно з такими компактними поняттями, як роль, норма, соціальність, користь. Тому ми ввели поняття очікування вже в контексті теорії смислу²³⁹, щоб підкреслити його центральне теоретичне значення і інтегрувати його переваги, до цих пір показані, швидше, спорадично. За допомогою тези про те, що соціальні структури є ні чим іншим, як структурами очікування, дане теоретичне надбання тепер можна об'єднати з теорією систем.

Очікування виникає шляхом обмеження простору можливостей. Кінець кінцем воно є ні чим іншим, як цим самообмеженням²⁴⁰. Те, що залишається, потім і очікується; результат ущільнення йде йому на користь. Це можна швидко пояснити на прикладі констеляцій речей; але і процес комунікації за рахунок вибору тем і тематичних виступів швидко виключає багато що і тим самим створює очікування (навіть якщо взагалі нічого не обіцяють і не зобов'язуються).

Важливим ефектом виникнення очікувань є те, що подію, що відхиляється, на підставі очікування вважають перешкодою, не вимагаючи з'ясування його причин. Ми ще повернемося до цього при розгляді «імунної системи» соціальних систем (розділ 9 «Суперечність і конфлікт»). У цьому також полягає ефективна редукція складності. Формування очікувань зрівнює множини надзвичайне гетерогенних подій спільним знаменником розчарування в очікуваннях і тим самим промальовує лінії розгляду. Доводиться реагувати на розчарування так, ніби це неминуче. Це можна робити

²³⁸ Пор. важливе для теорії першорядне місце «очікувань і оцінок» і «взаємозалежності очікувань» в роботі «General Statement» // *Toward a General Theory of Action*/ Ред. Т. Parsons, Е. А. Shils. Cambridge Mass., 1951. — С. 11 і далі, 14 і далі. Подальші посилання на літературу див. в розд. 2, прим. 78.

²³⁹ Пор. розд. 2, с. 139, нім. видання.

²⁴⁰ Пор. ідентифікацію «польового досвіду» і «обмеження умов» в: *Allport*, Цит. праця. — (1954). — С. 295. До даної точки зору підходить і: *Buckley W.* *Sociology and Modern Systems Theory*. Englewood Cliffs N J., 1967, де на с. 128 йдеться: «Тоді структура такої системи розглядається в термінах набору альтернативних дій, або тенденцій діяти у зв'язку з компонентами і обмеженнями, що визначають або обмежують ці альтернативні дії. Таким чином, генезис організації є покоління таких наборів альтернатив і обмежень, що їх визначають».

шляхом пристосування очікування до ситуації розчарування (навчання) або, якраз навпаки, шляхом збереження очікування, незважаючи на розчарування і наполягаючи на поведінці, якої слід було чекати. Вибір способу реагування можна заздалегідь структурувати в системі, він залежить лише від того, якою мірою і в якому напрямі потрібно займатися причинами відхилення. Нижче (пункт XII) ми повернемося до даної відмінності розрізнення когнітивного і нормативного стилів очікувань. Тут же хай залишиться лише те, що все, що функціонує в семантичному апараті культури як «знання» або «норма», ґрунтується на попередній редуції, що приводить абсолютно різномірні події у форму розчарування в очікуваннях. У цьому також виявляється ступінь чіткості вибору при будь-якій освіті структури.

На відміну від Парсонса, ми не можемо стверджувати, що очікування є «property» (властивістю — англ.) дії²⁴¹. Швидше, відношення очікування і дії є ні чим іншим, як відношенням структури і дії в аспекті дії; а відношення структури і дії, беззаперечно, є відношенням взаємного уможливлення²⁴². Правда, в даній концепції доводиться відмовлятися від виведення порядку з початку, незалежного від нього. Замість цього можна буде стверджувати, що відносно випадковій події і дії, якщо вони мають місце, відбуваються через своє здійснення, утворюючи очікування, і що подія, яка приєднується, відбувається у такому разі менш випадково²⁴³.

Теорія «подія/структура» і теорія очікувань об'єднуються в тезі про те, що структурами соціальних систем є очікування, що вони є *структурами очікувань* і що для соціальних систем, оскільки вони темпоралізують свої елементи як події і дії, *не існує інших можливостей утворення структур*. Це означає, що структури бувають завжди лише як сучасні; вони пронизують час лише в часовому го-

²⁴¹ Парсонс пише: «Фундаментальною властивістю дії є не те, що вона не складається лише з моментальних „відповідей» на специфічні ситуативні „стимули», а те, що діючий розвиває систему „очікувань» щодо різних об'єктів ситуації» (*Parsons T. The Social System. Glencoe Ill., 1951. — С. 5*). Все о'кей, особливо відмова від схеми «стимул — реакція» і думка про те, що дія систематизувалася очікуванням. Проте це не є якоюсь властивістю дії, оскільки можна аргументувати і в протилежному напрямі, що лише за допомогою структур очікування система здатна конституювати і репродукувати дії. Слід враховувати і амбівалентне приписування очікувань: частково — до дії, частково — до діючого.

²⁴² Див. лише: *Giddens A. Central Problems in Social Theory: Action, Structure and Contradiction in Social Analysis. London, 1979, наприклад С. 49.*

²⁴³ «Природна подія само по собі неймовірно, але його настання міняє вірогідність „випадкових вторгнень», — мовиться у зв'язку із загальною теорією еволюції в: *Wilden A. System and Structure: Essays in Communication and Exchange. 2-е вид. — London, 1980. — С. 400.*

ризонті сучасності, яка інтегрує сучасне майбутнє з сучасним минулим. Таким чином, майбутнє розчарування в очікуваннях не означає, що не було ніякої структури. Це не є «суб'єктивним» поняттям структури (на відміну від «об'єктивного»). Під очікуваннями мають на увазі смислову форму, а не внутрішній психічний процес. Проте поняття структури очікувань стосується самореферентної системи, що структурує себе очікуваннями. Наскільки такі структури доступні спостерігачеві і наскільки спостерігач може бачити зв'язки, недоступні самій спостережуваній системі, — інше питання. Звідси випливає, що потрібно обережно поводитися з поняттям «латентної структури». Якщо мають на увазі статистичні артефакти або відповідно статистичні залежності,²⁴⁴ то якраз слід посилатися саме на це. За цього мова може йти про інструменталізацію спостереження і самоспостереження. Від цього потрібно відрізнити латентність в сенсі права і можливості формування структури очікувань, можливого переналаштування смислових посилань системи, якого, проте, на історичних підставах, ще не видно або воно заблоковане на підставах структурних.

VI

Лише після з'ясування того, що структури системи утворені очікуваннями, можна узятися за наступну тему, якої зазвичай торкаються, якщо взагалі торкаються, швидше, у зв'язку з поняттям дії. Я маю на увазі *рішення*.

Соціологія, мабуть, боячись потрапити в область психології або економіки, уникала розробки власної теорії рішень²⁴⁵. Вона розуміла себе як науку про дії, а не про рішення. Звичайно, вона не могла ігнорувати те, що в соціальному житті рішення мають місце, але відношення рішень і дій залишалося неясним. Соціологи обмежувалися всезагальним розумінням рішення, наприклад як вибору з альтернатив, — у такому випадку ставили питання лише про соціальну обумовленість ухвалюваного рішення. Нижче ми виправляємо це, пропонуючи своє поняття. Проте тим самим ми йдемо по цілині і тому не цілком можемо врахувати наслідки.

²⁴⁴ Пор., напр.: *Lazarsfeld P. F. The Logic and Mathematical Foundation of Latent Structure Analysis // Stouffers.A. et al. Measurement and Prediction. Princeton N. J., 1950. — С. 362-412.*

²⁴⁵ Рідкісним є навіть експліцитний розгляд на систематичному рівні. Його можна виявити, напр., в: *Kuhn A. The Logic of Social Systems: A Unified, Deductive, System-Based Approach to Social Science. San Francisco, 1974. — С. 104 і далі, — але лише як кальку економічного вчення про ухвалення рішень і без соціологічної розробки поняття.*

Про рішення слід вести мову завжди, якщо і оскільки тлумачення дії реагує на очікування, спрямоване на нього самого. Самозрозуміло, що дія завжди відбувається з орієнтацією на очікування. Тому немає ніякого тиску при ухваленні рішень. Обставини прийняття рішення виявляються, коли очікування спрямоване назад на дію, або на її неспроможність, якщо вона сама очікується. У такому разі очікування створює альтернативу конформності або відхилення, і тоді доводиться ухвалювати рішення.

Тим самим ми відмовляємося від звичного припущення про те, що єдність рішення можна розуміти як вираз єдності (завжди агрегованої, такої, що включає витрати) переваги. У загальній царині «колективних» рішень воно і так є застарілим²⁴⁶, а для психічних систем воно є надто нереалістичним (за винятком спеціально створених ситуацій). Отже, замість відмінності «краще — гірше» щодо переваг, визначення яких залишається за системою, ми приймаємо як конститутивну для необхідності ухвалення рішень відмінність між конформністю очікування і відхиленням від очікувань. Це включає як рішення, орієнтоване на переваги, так і особливий випадок оптимізуючого рішення; бо переваги і спроби оптимізації можна розуміти як очікування, що висуваються до поведінки тим, хто ухвалює рішення, або іншими особами. Наш аргумент свідчить: з соціологічної точки зору це не початковий і, напевно, навіть не нормальний випадок запуску поведінки по ухваленню рішення.

У визначенні поняття рішення ми залишаємо відкритим питання про того, хто тлумачить смисл — чи це той, хто сам діє, чи це спостерігач. Діяльність, наскільки вона взагалі є рішенням, завжди є рішенням для когось — часто для того, хто сам діє, але іноді і лише для іншого²⁴⁷. Тому часто виявляється так, що хто-небудь буває заскочений зненацька іншими або самим собою, зіткнувшись з необхідністю ухвалювати рішення. Тоді в смисл дії, що вже відбулася, вкладається, що воно відповідало очікуванню або порушувало його.

Крім того, це поняття відносне і в тому, що мова може йти про очікування інших або того, хто сам діє. Типовими є змішані ситуації. Не чистять зуби після їжі, тому що таксі вже подане і не бажано затягувати час або платити за простій. Часто це конфліктуючі очі-

²⁴⁶ Найпізніше, починаючи з: Arrow K. J. Social Choice and Individual Values. New York, 1951. Те, що саме завдяки цьому набуває значення процес прийняття рішення разом зі всіма його передумовами, встановлено перш за все в: Simon H. A. Models of Man: Social and Rational: Mathematical Essays on Rational Human Behavior in a Social Setting. New York, 1957.

²⁴⁷ Така відносність виправдовується при аналізі організованої поведінки по ухваленню рішень. Пор.: Luhmann N. Organisation und Entscheidung // Luhmann N. Soziologische Aufklärung. Bd. 3. — Opladen, 1981. — С. 335-389.

кування, що вимагають ухвалювати рішення; але істотні ознаки нашого поняття задовольняються і тоді, коли окреме очікування або виконується, або ні. Необхідно лише, щоб відношення до очікування було включене у визначення смислу і, таким чином, довелось б діяти, тому що є таке очікування. Простого здійснення недостатньо. Тому діяльність, стаючи рутиною, втрачає тим самим характер рішення. Проте, у такому разі смислова тотожність з очікуванням все ж забезпечує у разі конфліктів або відхилень реактивацію змісту діяння щодо прийняття рішення.

Таким чином, рішення актуалізує такі самореференцію діяння, яка реалізовується через очікування. Дія відсилає назад до себе, тому що в її смисл входить те, що її чекають. Само собою зрозуміло, що для цього необхідна свідомість, але вона є лише передумовою, а не істотною ознакою самого рішення. Рішення — це не стан свідомості, а смислова структура. Наскільки адекватною є свідомість, яку використовують для цього, і кому вона належить, а також якою мірою перетинається зміст свідомості різних психічних систем у разі якого-небудь рішення, — залишимо дослідженням з психології.

Орієнтуючись на очікування, забезпечені структурно, тобто відносно постійні, рішення перекриває власна відмінність «раніше» і «пізніше». Якщо можна так висловитися, рішення є до рішення іншим, ніж після нього. До ухвалення рішення виявляються альтернативи, явно побудовані на очікуваннях. Поки не ясно, які з них будуть вибрані. Будь-який вибір може бути іншим. Можна шукати підстави тому або іншому вибору, висувати рішення залежно від обставин. Повинен відвідувач ресторану повернути тарілку супу, тому що той пересолений (*очікується*, що відвідувачі ресторану не скаржаться)? Після ухвалення рішення вибір ясний — відвідувач висловив незадоволеність і має миритися з наслідками. Те, що мало місце рішення, зараз видно по тому, що зроблений вибір розглядається як контингентний і дії, що приєднуються, мотивовані даною контингентністю (а не тільки фактичністю стану, досягнутого тим самим). З приводу пересолоного супу офіціант робить кислий вираз обличчя, не несе заміни, а чекає оплати. Отже, до ухвалення рішення є відмінність альтернатив, після нього — додатково ще і співвідношення щодо даного співвідношення, а саме відсилання вибраної альтернативи до даної відмінності альтернатив. Обидві форми контингентності приходять до єдності: відкрита контингентність і можливість-бути-також-іншим для прийнятого вирішення. Рішення переводить контингентність з однієї форми в іншу; і те, що воно може це робити, гарантується завдяки тому, що контингентність конститується паралельно очікуванням, що структурують ситуа-

цію. З необхідністю амбівалентною є і семантика «рішення». Звичне визначення рішення як дії вибору (choise) називає лише частковий аспект цього загального стану справ.

Ця складна внутрішня структура рішення як перетворення контингентності прояснює, що відмінність альтернатив може мінятися під час і після прийняття рішення. Рішення може відмовитися від колишніх очікувань і привертати нові, щоб утримати свою контингентність. Надалі запрошується упущена альтернатива (не їсти суп, але й не критикувати його). Це дало б витонченіше вирішення проблеми, яке не так сильно акцентує ситуацію ухвалення рішення, оскільки вибрана альтернатива знаходиться ближче до очікувань, що структурують ситуацію ухвалення рішення. Іншими словами, рішення здатне міняти свою якість, причому як до, так і під час, і після ухвалення рішення. Наприклад, заскоченість знеацька часто виступає підставою переструктурування горизонту альтернатив; і у такому разі учасники (спостерігачі) можуть мати різну думку про це і дотримуватися її, без того щоб рішення втрачало через це свій характер і свою ідентифікованість. Ситуація рішення залишається конституційованою, але її визначення ще може мінятися²⁴⁸.

Це передусім такий простір можливих варіацій, який використовує той, хто ухвалює рішення, якщо бажає прийняти або отримати відносно раціональне рішення. Він не прагне до граничних значень — ні до оптимального співвідношення цілей і засобів, ні до максимізації очікуваної користі. Він тяжіє до сприятливого поєднання дії і очікування, причому очікування і альтернативи, які впливають звідси, утворюють матеріал для гри в соціальній і часовій складності, тобто щодо спостерігача і перебігу часу. Це, швидше, надзвичайні ситуації, в яких грає роль і очікування раціонального рішення в сенсі оптимізації і максимізації, тобто в сенсі єдино вірного рішення. Так, на добре організованих підприємствах, мабуть, доводиться зважати на такі очікування і тому потрібно ухвалювати рішення про порядок ухвалення рішень, який можна відстежувати. Нормальне життя обходиться без крайнощів.

Соціологія шукатиме характерні результати, швидше, в інших областях, наприклад серед порушників, що стикаються зі своїми рішеннями несподівано-очікуваним чином, або серед жінок до і після спокушання, серед тих, що складають іспит, або при підготовці приводів для відмови, деколи необхідних бюрократії. Залишимо відкритим питання, чи можна створити для цього загальні масштаби порівняння раціональності, чи тут також функціонують відомі.

²⁴⁸ Це розрізнення ситуацій за ознакою їх «конституювання/визначення» запровадив *Markowitz J. Die soziale Situation.* — Frankfurt 1379. — С. 164 і далі.

З погляду соціології важливішими є передбачувані зв'язки між структурами очікувань, їхня міра визначеності або багатозначності і їхнє відображення в когнітивній або нормативній спрямованості, з одного боку, і тиск необхідності ухвалення рішень, тягар рішень і простір можливості прийняття рішень — з іншого боку. У такому разі мова менше за все йде про суб'єкта або підприємця, що визначає свою волю після знайомства з ситуацією; мова йде про структурно необхідну варіацію в модусі самореферентного діяння, про вищі вимоги до конституювання елементів, з яких будують соціальні системи і передусім про множину логічних наслідків, з якими потрібно рахуватися, коли соціальна система піднімається на рівень ухвалення рішень, де і рефлектує себе.

VII

Після цього ретроспективного екскурсу про поняття дії повернемося до основної теми цього розділу. Прояснивши поняття структури і ідентифікувавши структури в соціальних системах як структури очікувань, ми можемо перейти до питання про те, у яких структур є шанс виявитися вибраними і виправданими еволюційно. У контексті загальної теорії соціальних систем мова за цього, зрозуміло, може йти не про змістовні відмінності, а лише про формальні ознаки. Таким чином, ми не ставимо питання про види і роди очікувань і не намагаємося дати їх типологію. Мова тут не йде про такі галузі, як економіка, релігія, культура, політика, педагогіка, — тобто про різні царини життя. У таких зворотних розкладаннях і без того втрачається з поля зору зв'язок з єдністю системи. Питання, швидше, полягає в тому, чи можливі вислови про те, як на рівні утворення структур реалізується зв'язок з єдністю системи і її відмінністю від навколишнього світу, — про те, як цей зв'язок забезпечується за допомогою структурної селекції і, завдяки ній, в чіткій формі. Іншими словами, чи отримують їх лише на тій підставі, що відкрита складність повинна бути зредукована, а структура повинна бути селектована незалежно від усіх відомих форм очікувань?

Мабуть, найпоширеніша відповідь на це питання в загальній теорії систем будується на принципі *ієрархії*²⁴⁹. Його можна розуміти дуже розмаїто — наприклад, як ланцюжки посилань, ієрархію цілей і засобів, розкладання на підсистеми. У будь-якому випадку єдність системи виявляється переданою як транзитивна будова порядку; і у всьому, що цьому не підкоряється, немає шансів перетворитися на структуру. Можуть виникати інакші, вільно плаваючі форми, але вони не можуть бути виправдані з огляду на їхню тривалість. Для

²⁴⁹ Пор. розд. 1,11; 2.

цього вони недостатньо прості в своїх співвідношеннях з єдністю системи.

Попри те, що дана концепція знов і знов використовується і для соціальних систем²⁵⁰, вона непридатна для цього типу утворення систем. З реалістичного погляду просто не трапляється так, що соціальні системи виникають суцільно у формі ієрархій²⁵¹. Цей принцип, очевидно, додавав би їм надмірну чіткість, централізацію, дуже спрощував би їх. Безперечно, що ієрархія є формою утворення систем, особливо зручною для складності, а також, що вона водночас в явному вигляді виражає єдність складної системи. Безперечно і те, що дана форма може бути і буває вибрана і в області соціальних систем. Очевидно, що все ж існують і інші можливості форм, мабуть, не такі могутні, та зате і легше досяжні. Ми вбачаємо їх в стабілізуючому відборі стосовно *функцій*.

Функції завжди є синтезом множини можливостей. Вони завжди є кутами зору порівняння реалізованих можливостей з іншими. Цією мірою вони цілком придатні, подібно до ієрархії, бути виразом єдності і відмінності. Подібно до субієрархій, вони можуть стосуватися часткових областей системи, але завжди знаходяться в «горизонті питань» системи. Так, можна вивчати те, що сприяє управлінню дефіцитом, і за цього отримувати комбінацію економічних і моральних заходів, які можна розглядати і порівнювати окремо²⁵²; проте відповідь на питання, навіщо взагалі потрібно управляти дефіцитом, виходить за межі даної функції і кінець кінцем може бути отриманий лише за допомогою вказівки на відмінність системи і навколишнього світу. Таким чином, функція, точно так, як і ієрархія, спрямовує увагу на єдність; але вона не так надійно організовує структуру. Отже, функції також служать самоопису складної системи, введенню в систему способу виразу ідентичності і відмінності. Функції також служать самоспроценню і ускладненню системи — парна функція, за яку доводиться платити відмовою від конкретної точності самоопису. Тому можна припустити, що у функціональній орієнтації є готовий модус порядку, що набуває

²⁵⁰ Пор., напр.: *Aulin A. The Cybernetic Laws of Social Progress: Towards a Critical Social Philosophy and a Criticism of Marxism.* Oxford, 1982, наприклад с. 63 і далі, 112 і далі.

²⁵¹ Див. заперечення в: *Alexander Ch. A City is not a Tree // Architectural Forum* 122 (1965). April. — С. 58-62, May. — С. 58-61. Для біологічних систем див. також: *Roth G. Biological Systems Theory and the Problem of Reductionism // Self-organizing Systems: An Interdisciplinary Approach /* Ред. G. Roth, H. Schwegler. Frankfurt, 1981. — С. 106-120.

²⁵² Пор., напр.: *Foster G. M. Peasant Society and the Image of Limited Good // American Anthropologist* 67 (1965). — С. 293-315.

першорядного значення завжди, коли системи стають надто складними для ієрархізації.

Функціональна орієнтація водночас є *формою виробництва надмірності*, таким чином — надійності. Вона дозволяє різним способам реалізації функцій бути функціонально еквівалентними. Вони можуть підміняти один іншого і тому надають відому надійність проти втрати сил. Зрозуміло, це має значущість лише для рівня абстракції, на якому існує проблема віднесення функціоналізації, а разом з абстрагуванням даної проблеми знижується надійність надмірності. Тому ніхто не відчуває себе цілком упевнено, бо все, що відбувається, виконує функцію редуції складності. (Тут може бути упевнений в собі лише теоретик, якому, якщо не випадає нічого іншого, може все це висловити і написати.)

Функціональна орієнтація, поза сумнівом, не є вимогою само-референтного відтворення — точно так, як і цільова орієнтація не є вимогою дії. Загальне відтворення у його конкретному перебігу завжди випереджає будь-які спроби ввести в нього семантику його єдності. Діяння певною мірою готує інше, готове до приєднання діяння, і звичайні вимоги швидкості забороняють забагато проміжних роздумів — не повинно бути такого, щоб дуже довго взагалі нічого не відбувалося. Створення співвідношень, яке зараховує події, дії, обумовлення, очікування, структури до проблем, і яке закріплює за ними функції, відношення до єдності, можливості порівняння не передбачено в самому здійсненні дії; воно є справою *спостереження*, тобто справою подій і відповідно процесів, що не знаходяться під безпосереднім тиском ситуації. Відтворення системи може і відбуватиметься без цього спостереження. Від спостереження вирішально нічого не залежить. Тому спостереження, вільне від необхідності отримання результатів, може дозволити собі більш складне бачення системи. Відповідно те, що ми назвали функціональним аналізом²⁵³, у сфері суспільної системи є принципом наукового спостереження системи, а не *eo ipso* (тим самим — лат.) принцип самоорганізації суспільних відносин, які повсякденно відтворюються.

Попри це, багато що говорить про те, що функціональна орієнтація є вирішальним морфогенетичним принципом і спрямовує селекцію успішних структур в процесі еволюції²⁵⁴. Це є можливим,

²⁵³ Пор. розд. I IV.

²⁵⁴ З даного питання є обширні культурно-антропологічні порівняльні дослідження, що продовжують роботи Е. Дюркгейма і підтверджують дану точку зору, а також зв'язки, що доводять, між функціональною специфікацією і соціальною комплексністю. З приводу методу і результатів див., зокрема: *Naroll R. A Preliminary Index of Social Development//American Anthropologist* 58 (1956). — С. 687-715;

оскільки діяння і спостереження не обов'язково взаємно виключають одне одного. Передусім, в соціальних ситуаціях (і тим більше в складних соціальних системах) майже неминуче можливо і те, і інше водночас, оскільки вимоги комунікації виключають одночасну дію всіх учасників. Таким чином, має місце розподіл можливостей дії і спостереження, що постійно варіюється, причому вони йдуть паралельно і взаємодіють одне з одним, як тільки спостереження стає предметом комунікації або навіть спостереження. У ситуативну селекцію дій щодо приєднання, тим більше у вибір, відхилення і новий вибір структуротворних очікувань може входити більш складне змістове міркування супутнього спостереження. Хтось з певної дистанції від того, що відбувається, бачить основи успіхів або невдач, основи цінностей задоволеності, націлених на завершення (*telos*) дій і їх послідовності; і зберігаючи такі позиції розгляду, можна користуватися ними для деякої модифікації послідовності, пристосувавши її до ситуації, що змінилася, або з тим же успіхом облаштувати її зовсім інакше.

Звідси відносно системи соціальної дії також можна стверджувати, що з більшою або меншою неминучістю виникає *самоспостереження* — воно виникає на основі наскільки б то не було малої, невловимої відмінності дії і спостереження. Тоді все подальше є лише справою розширення, використання випадку, опціонального, але в даному випадку систематичного використання потенціалу. Як відмінність дії і спостереження, здатного стати предметом комунікації, самоспостереження є основоположною операцією в побудові структури соціальних систем, які приводять цю структуру в дію. Якщо (майже) у всіх соціальних ситуаціях слід чекати скільки завгодно малої диференціації дії і спостереження, то тим самим задається початкова точка в експериментуванні з постановкою проблем і приписуванням функцій, а самоспостереження стане комунікативним процесом, що перетворює цю можливість на побудову структур.

Початкові точки перетворення функціональної орієнтації у напрямі чогось неймовірнішого слід шукати в *глибшій диференціації*

Tatje T. A., Naroll R. Two Measures of Societal Complexity: An Empirical Cross-cultural Comparison // A Handbook of Method in Cultural Anthropology / Ред. R. Naroll, R. Cohen. Garden City N. Y., 1970. — С. 766-833. Проте слід підкреслити, що функціональну специфікацію в сенсі даної теорії розвитку не можна змішувати з функціональною диференціацією системи.

Можна було б навіть вийти за межі даної теорії розвитку і запитати, чи не зводиться своєрідна асиметрія еволюції до того, що саме функції здатні спрямовувати *побудову* спеціалізованих порядків і, що, навпаки, їх *деструкція* відбувається в катастрофічній формі і не може бути поставлена в зв'язок з функцією, коли типова лише заміна виконавців функцій при постійності останніх.

дії і спостереження, диференціації, що розділяє їх сильніше, але що все ж не ставить під питання комунікативне здійснення само-спостереження. Тим самим ми уникаємо будь-якого телеологічного пояснення, а також каузального, такого, що розглядає функції, проблеми, потреби і тому подібне як дійсний рушійний чинник розвитку відповідних пристосувань. Гіпотеза, швидше, стверджує, що при більшій диференціації дії і спостереження за умови безперервної комунікації самоспостереження вірогідніше, що виникають відносно неймовірні (що вимагають більше передумов, наприклад спеціалізовані) функціональні орієнтації і будуть селектовані відповідні структури.

Сильніша диференціація дії і спостереження може бути досягнута принаймні двома шляхами. Один — більш прямий, інший — ймовірно, більш надійний і, в перспективі, більш успішний. Перша, найближча, можливість полягає в тому, щоб вирізнити для спостерігача ролі. Звільнення спостерігача від дій компенсується особливим престижем, що забезпечує водночас релевантність спостережень відносно дій і їх (спостережень) семантику, таким чином — самоспостереження в соціальній системі. Спостерігачеві приписують мудрість, любов до істини, релігійні спонуки і тому подібне²⁵⁵. Це може згладити, оскільки це дійсно важливо, відмінність дії і спостереження, не вбачаючи причину впливів лише у змісті спостереження; престиж, наприклад, підкріплений можливістю контролювати доступ до соціальних ролей, виникає на основі релігійної винятковості або завойованої репутації. Нарешті, більш-менш вільному здобуттю престижу все більше сприяє інституалізація дослідницьких установ, аж до відокремлення особливої підсистеми науки. Лише у найостанніший час необхідна тут довіра, схоже, перетворилася на недовір'я.

Іншим шляхом відбувається не ролеве, а технічне відокремлення спостереження. Воно впливає з технічного розширення можливостей комунікації за допомогою писемності, а пізніше — механічного тиражування (друку). Разом з легітимацією ролей або без неї письмова або друкарська комунікація прямо-таки змушує до розділення дії і спостереження — під час читання навряд чи можна здійснювати іншу дію або брати участь в діях інших. Замість цього виникає можливість оцінки прочитаної комунікації і в цьому вузькому сенсі — можливість спостереження. Правда, сприйняття прочитаного формує передусім лише зміст свідомості. Проте воно

²⁵⁵ Класичною монографією на цю тему є: *Znanięcki F. The Social Role of the Man of Knowledge.* — New York, 1940. Пор. також: *Ben-David J. The Scientist's Role in Society: A Comparative Study.* — Englewood Cliffs N.J., 1971.

забезпечує вельми високу вірогідність того, що комунікації, що приєднуються, будуть іншими, ніж у ситуативно взаємодіючих учасників, особливо якщо читачі здатні припускати, що їх партнери по комунікації теж читають і судять про реальність лише по прочитаному. Той, хто пише для читачів, також повинен вирізняти комунікацію; він повинен користуватися стилем опису, що об'єктивує предмет, який потрібно представити читачеві, а останній, у свою чергу, повинен навчитися читати відповідним чином²⁵⁶.

Отже, розвиток структур починається разом з письмом вже тому, що посилюється його базис — відмінність спостереження і дії. У розпорядженні не просто є «більше знань», виникають також структурно інші диспозиції і семантики переробки знань і, у зв'язку з цим, — розширення тематики самоспостереження. Суспільство і багато соціальних систем в ньому набагато більшою мірою стають здатними до комунікації самоспостереження, причому їм не доводиться обмежувати чи уповільнювати внаслідок цього потенціал дії. Історична взаємозв'язаність виникнення писемності і телеологізація філософської теорії в даному аспекті набуває характеру не випадкового, пояснюваного зв'язку²⁵⁷. Книгодрукування підсилює цю тенденцію, особливо з розширенням публіки, що читає, і з переходом до повсякденної масової комунікації. Сьогодні ще навряд чи можна оцінити наслідки цього для можливостей суспільного самоспостереження і його блокувань²⁵⁸; втім, водночас функціональ-

²⁵⁶ Пор. щодо цього *Giesecke M. Schriftspracherwerb und Erstlesedidaktik in der Zeit des «gemein deutsch» — eine sprachhistorische Interpretation der Lehrbücher* Valentin Ickelsamers, *Osnabrücker Beiträge zur Sprachtheorie* II (1979). — С. 48-72.

²⁵⁷ Телеологізація розглядається тут як староевропейський попередній етап функціоналізації, що характеризується передумовою, що процеси (рухи) мають природний кінець, який, будучи досягнутий чи ні, пояснює їх хід. Про завершення даної форми мислення в Новий час і про її ментальне переформулювання пор.: *Luhmann N. Selbstreferenz und Teleologie in gesellschaftstheoretischer Perspektive // Luhmann N. Gesellschaftsstruktur und Semantik. Bd 2. Frankfurt, 1981. — С. 9-44.*

²⁵⁸ В усякому разі, можна констатувати високу чутливість процесу, що реагує на самого себе, що також є індикатором самоспостереження. Вже в 17 ст. наголошується ірреалізм як результат читання, який вводиться в легку для читання форму; подібне стосується надмірного інтересу до помилок інших. Пор.: *Huet P. D. Traite de l'origine des romans. Paris, 1670.* У 18 ст. додається приватизація читання як перспектива автора, «надання медіа вигляду» долі, індивідуалізація зображення особи. Пор. стосовно Англії: *Watt I. The Rise of the Novel: Studies in Defoe, Richardson and Fielding. London, 1957;* для Франції, напр.: *Etienne S. Le genre roman-nesque en France depuis l'apparition de la «Nouvelle Heloise» jusqu'au rapproches de la Revolution. Paris, 1922.* З середини 19 ст. щоденна преса і пізніше радіо, мабуть, є ще більш вибірково налаштованими на теми, які очікувані і водночас неочікувані, — новини, відхилення від норми, сенсації, наслідком чого стала надмірно драматична картина суспільства, створювана ним самим.

на орієнтація, унаслідок переходу суспільної системи до функціональної диференціації і її втілення в організаціях, стала значною мірою незалежною від цього.

Якщо самостереження під кутом тривалої перспективи «викристалізовує» відносини функцій на основі відмінності дії і спостереження і кладе їх в підставу структурного розвитку, то це є еволюційною поведінкою, яка здійснюється шляхом «сліпого» варіювання і селекції²⁵⁹. Самостереження на рівні елементарних комунікативних процесів, а саме вторинний напрям спостережень дій в комунікацію, не є способом все кращого пізнання наявної системи. Саме тому йдеться про креативний, морфогенетичний механізм, що зондує події щодо їхніх функцій і, по можливості, утримує результат у формі успішних структурних досягнень. Операція не залежить від антиципації її результату. Вона не гарантує, що в ході побудови структури реалізується найкраще з можливого і що людська доля стане легшою. Навіть світ Ляйбніца, кращий зі світів, безперечно, не давав ніяких гарантій щастя окремої людини, тим більше не може дати їх функціональну структурування. Проте немало вже і те, що в принципі вибір структур, навіть у разі високої складності, можна, хай і опосередковано, орієнтувати на єдність системи і на її селективність в порівнянні з іншими можливостями.

VIII

У випадку соціальних систем очікування мають для нас значущість темпоральної форми, в якій виникають структури. Проте очікування набувають соціальної релевантності, а з нею і придатності як структура соціальних систем лише в тому випадку, якщо вони можуть бути очікуваними²⁶⁰. Лише так можна упорядкувати ситуа-

²⁵⁹ У сенсі: *Campbell D. T. Blind Variation and Selective Retention in Creative Thought as in Other Knowledge Processes // Psychological Review 67 (1960). — С. 380-400.*

²⁶⁰ У різних видах аналізу даного феномена немає недоліку; проте я не знаю автора, який експліцитно дотримувався би тези, що без очікування рефлексії утворення соціальних структур неможливе. Як невелику підбірку матеріалів на тему очікування щодо очікувань див., напр.: *Park R. E. Human Nature and Collective Behavior // American Journal of Sociology 32 (1927). — С. 733-741; Blumer H. Psychological Import of the Human Group // Group Relations at the Crossroads / Ред. М. Sherif, М. О. Wilson. New York, 1953. — С. 185-202; Maucorps P.-H., Bassoul R. Jeux de miroirs et sociologie de la connaissance d'autrui // Cahiers international de Sociologie 32 (1962). — С. 43-60; Glaser B., Strauss A. Awareness Contexts and Social Interaction // American Sociological Review 29 (1964). — С. 669-679; LAINGR. D., Phillipson H., Lee A. R. Interpersonal Perception: A Theory and a Method of Research. London, 1966; Aubert V. Elements of Sociology. New York, 1967. — С. 18 і далі; Scheff Th. J. Toward a Sociological Theory of Consensus // American Sociological Review 32 (1967). — С. 32-46; Lefebvre V. A. A Formal Method of Investigating Reflective Processes // General Systems 17 (1972). — С. 181-188.*

ції з подвійною контингентністю. Очікування має стати рефлексією, воно має бути здатне відноситися до самого себе, причому не тільки в сенсі супутньої дифузної свідомості, але свідомості, яка знає себе як очікувано таку, що чекає. Тільки так очікування може упорядкувати соціальне поле більш ніж одним учасником. Его повинен уміти чекати те, що чекає від нього Alter, щоб погоджувати своє очікування і поведінку з очікуваннями іншого. Лише коли забезпечена рефлексивність очікування, нею може користуватися і самоконтроль. У такому разі окремий учасник чекає від себе самого певних очікувань щодо іншого; наприклад, у такому разі він може вважати, що не зобов'язаний допускати поведінку, що перекреслює його власні очікування (щодо себе і щодо інших). Він розвиває відчуття прецедентного значення певних видів поведінки. Вони можуть не лише перекреслювати деякі очікування, але й викликати сумнів в надійності очікувань, тобто в надійній очікуваності очікуваного. Звідси в очікуванні рефлексії і лише в ньому виникає особлива чутливість і особлива проблема контролю. Той, хто мириться з поведінкою, що розчаровує його очікування, повинен зважати на те, що інший чекатиме вже не очікувань, що розчаровують, а відповідних його поведінці. Наприклад, хтось не пунктуальний. Якщо оточуючі це терплять, то соціальний зв'язок їх очікувань реструктується так, що включає можливість чіткої неупунктуальності. Очікувана область толерантності розширюється. Якщо оточуючі захочуть заздальгідь заблокувати подібну поведінку, то для діагностики ситуації буде потрібним вже третій ступінь рефлексивності. Власна передбачлива поведінка активується очікуванням, що очікування очікувань змінюється, якщо неясно, чого чекати.

Те, що за цього мова йде про емерджентний феномен, що виникає не просто зі сполучення психічних станів, особливо підкреслює Герберт Блумер.²⁶¹ Єдність, завдяки якій виникає таке «taking into account of taking into account» (взяття в розрахунок того, що відбувається взяття в розрахунок — англ.), Блумер називає «transaction» (транзакцією — англ.). Самобутньою тут є самобутня селективність, що проектується потім назад на учасників. Щоб мати можливість брати участь, учасники повинні розвивати здатності зупинятися, тобто стримувати свої імпульси, уміти чинити селективно, а для цього їм потрібна передусім соціальна ідентичність. Услід за Мідом здатність зупинятися можна розглядати як необхідний компонент дії²⁶². Для актуальної тут тематики це означає, що можли-

²⁶¹ Blumer H. Psychological Import of the Human Group, особл. с. 195 і далі.

²⁶² Пор., напр.: Mead G. H. The Philosophy of the Act, Цит. праця. — С. 353 і далі

вість діяти взагалі з'являється лише залежно від способу, яким координуються взаємозв'язки дій за допомогою очікування щодо очікувань.

Враховуючи дані міркування, слід переглянути спрощене розуміння комплементарності очікувань. Комплементарність очікувань не є лише ментальним відзеркаленням комплементарності поведінки. Мова йде не просто про те, що той, хто дає, хоча він сам віддає, повинен чекати від протилежної сторони прийому, яким завершується його віддача; таким чином, він і не може чекати тотожної своїй поведінки — а саме віддачі! Звичайно, і це залишається правильним і необхідним. Проте рівень очікувань щодо очікувань надає за його межами додатковий засіб інтеграції очікувань для управління поведінкою. Рівень рефлексії утворює емерджентний рівень порядку з власними формами чутливості. Ціла схема «віддача/прийом» ще раз відбивається на даному рівні, роблячи очевидним, що Alter повинен бути готовий не тільки до прийому, але і до акцептації віддачі; і що тому слід зважати на подальші очікування, ба більше — на види поведінки, що акцептують загальний комплекс «віддача/прийом» для певних ситуацій або ж відкидають його (наприклад, щоб не опинитися у боргу). Тільки на цьому рівні буває такт. Тільки на цьому рівні є витончені стратегії прискореного визначення ситуації, що враховують можливість і що навіть намагаються її реалізувати, коли партнер виявляється налаштованим на очікування, якого він сам зовсім не бажав, і тепер повинен зважати на очікування щодо очікувань, перекреслювання яких порушувало б його колишні дії і спричиняло б за собою справедливе обурення²⁶³.

Очікування щодо очікувань спонукають всіх учасників взаємно підкорятися позачасовим, і в цьому сенсі структурним, орієнтаціям. Тим самим виключається утворення соціальних систем у формі голих ланцюжків реакцій, в яких одна подія більш чи менш передбачувано спричиняє собою наступну. Так, система в звичайних умовах швидко втратила б управління; в кращому разі вона була б здатна лише коригувати вже необоротні події. Навпаки, рефлексивність очікування забезпечує

²⁶³ Такий стан справ відомий, принаймні, з 17 ст. Він обговорюється перш за все у зв'язку з літературою про любовне спокушання, причому щодо як тактики спокушання, так і тактики захисту від нього. Пор., напр.: *Hedelin F. Abbe d'Aubignac, Les conseils d'Ariste d Celimene sur les moyens de conserver sa reputation.* Paris, 1666; *Crebillon C. (fils). Lettres de la Marquise de M. au Comte de R.* (1932); цит. за виданням: Paris, 1970. Така вишуканість виникла після того, як утвердилась думка, що любов (принаймні, плотська) є скороминущим феноменом, а отже, іманентно ненадійним.

корегування (і боротьбу за нього) на рівні самого очікування. Цю перевагу навряд чи можна переоцінити, оскільки очікування надають структурам змісту, який можна переглянути. Вже немає чогось досконалого, а є лише гра можливостей. Хоча очікування і зобов'язують, особливо якщо вони необоротно виражені в комунікації і, таким чином, у дії; але у такому разі мова йде все ж лише про переважне встановлення, яке ще можна переглянути аж до самої очікуваної події. Структури, що утворюються на рівні рефлексії очікування щодо очікувань, тобто які встановлені *лише очікуванням* очікувань, в принципі гарантують шанс на оборотність²⁶⁴.

Якщо одного разу було з'ясовано цей головний механізм встановлення рефлексії очікувань, то стає зрозумілим ряд феноменів, що ґрунтуються на ньому. Для соціокультурної еволюції важлива передусім вузька спрямованість структурно релевантної царини значень очікувань. Просто так чекати можна і явищ природи, і постійності речей, і їх розпаду. Очікування ж щодо очікувань, навпаки, повинні бути адресовані — що, мабуть, корелює з їх підвищеною невизначеністю і можливістю бути якими завгодно. Очікувань можна чекати лише від того, хто може діяти²⁶⁵. Область регулювання, здатна до створення порядку на даному рівні, обмежується поведінковими очікуваннями. Щодо великих вух, довгих носів, сонця і дощу не виникає яких-небудь очікувань щодо очікування. Тут досить загального соціального виміру будь-якого смислу — сумісного сприйняття і очікування сприйняття інших. Можна лише чекати на очікування, що ніхто не злякається, побачивши довгоносих. Самої по собі наявності носа чекають з повною упевненістю, і лише своя настанова щодо нього і відповідна поведінка вимагає регламенту, закріпленого в очікуванні що-

²⁶⁴ У цьому полягає причина того, що розвиток права довго використовувався для перетворення *nuda pactio* (голий договір –лат.: поняття римського права, що означає просту угоду, що не має визнаної правової форми і що не супроводжується обов'язковими діями) на обов'язкову угоду, яку можна оскаржити. В усякому разі, спочатку її не можна було цілком виразно відрізнити від простого узгодження очікувань при використанні примітивної процесуальної техніки пошуку істини.

²⁶⁵ Точніше: той, хто може орієнтуватися на свої очікування, може перетворити їх на дію. У традиційній термінології це можна сформулювати і так, що іншого слід розуміти як «суб'єкт» своєї власної контингентності, — настанова, як відомо, філогенетично і онтогенетично вельми багата передумовами. Пор. про це і про відповідну проблему атрибуції: Jones E. E., Davis K. E. *From Acts to Dispositions: The Attribution Process in Person Perception* // *Advances in Experimental Social Psychology* / Ред. L. Berkowitz. Vol. 2. New York, 1965. — С. 219-266; Breznitz Sh., Kugelmass S. *Intentionality in Moral Judgement: Developmental Stages* // *Child Development* 38 (1967). — С. 469-479.

до очікувань.²⁶⁶ Отже, даний авансований, більш ризикований тип приводить до вирізнення (*Ausdifferenzierung*) часткової царини очікуваних подій, а саме до вирізнення соціальних систем. Це приводить нас до гіпотези про еволюційний зв'язок між посиленням ненадійності і вирізненням — зв'язок, що викликає своє власне посилення, оскільки вирізнення і денатуралізація поведінки підвищує невизначеність очікування і тим самим вимагає ще більшої опори на очікування щодо очікувань, які у свою чергу забезпечують подальшу вирізнення.

Наступний пункт стосується неозорості складних ситуацій очікування — передусім якщо беруть до уваги більше двох учасників, а також можливості зміни очікувань. З цієї причини Макс Вебер не зважився приписати значення незамінності орієнтації на очікування²⁶⁷ (хоча потім сфокусував поняття «порозуміння» саме на це)²⁶⁸. Проте з неозорості можна робити висновок не про іррелевантність очікувань щодо очікувань, а лише про необхідність в символічних скороченнях, які заміщають високоскладні ситуації очікувань у поточній орієнтації. Абстракціями з такою функцією є, наприклад, вислови належного, цінності, поняття і вимоги, посилання на звичку, нормальність, звичність. Вони мешкають на мета-рівні очікування щодо очікувань, де вони служать сурогатом дуже докладного встановлення, обліку і обнародування фактичних імпліцитних очікувань. У такому разі очікування, які можуть бути затребувані у будь-який час, повертаються в соціальний горизонт даних сурогатних символів. Проте ці символи не були б створені, якби не виникла орієнтація за допомогою очікувань щодо очікувань. Як загальні допущення вони забезпечують темп і безперервність комунікації. Вони можуть більшою чи меншою мірою відволікатися від фактич-

²⁶⁶ Див. у зв'язку з цим соціологічний підхід в: *Goffman E. Stigma: Notes on the Management of Spoiled Identity.* Englewood Cliffs N. J., 1963.

²⁶⁷ М. Вебер пише: «Правда, можливий (суб'єктивно передбачуваний) смисл суспільно орієнтованих дій не вичерпується орієнтацією індивіда на «очікування» певних «дій» третіх осіб. У межовому випадку таку орієнтацію можна просто не брати до уваги, і дії, співвіднесені по своєму смислу з діями третіх осіб, можуть бути орієнтовані виключно на суб'єктивно передбачувану «цінність» змісту власних дій як таких (на «обов'язок» або будь-що інше); у такому разі дії будуть орієнтовані не на очікування, а на цінність» (див.: *Weber M. Über einige Kategorien der verstehenden Soziologie* (1913); перевидано в: *Gesammelte Aufsätze zur Wissenschaftslehre*. 2. Вид. Tübingen, 1951. — С. 427-474 (442).

²⁶⁸ Під згодою слід розуміти те, що «дії, орієнтовані на певні очікування поведінки інших, отримують емпірично «значущий» шанс на те, що очікування виправдаються, оскільки об'єктивно існує вірогідність того, що ці інші, попри відсутність якої-небудь домовленості, практично поставляться до таких очікувань, як до «знаючих» за своїм смислом для їх поведінки» (Weber, цит. праця. — С. 456).

ної ситуації очікувань і обіцяти те, що взагалі не забезпечується реальністю²⁶⁹. Проте навіть у такому разі мова по суті йде лише про очікування щодо очікувань. Це можна продемонструвати за допомогою ефекту викриття — ефекту Кінсі, що виникає, якщо виявляють, що гадані очікування взагалі не очікуються.

Нарешті, не слід випускати з уваги, що структурний рівень очікування очікувань є джерелом конфліктів. Він розпалює конфлікти задовго до потрібного моменту, оскільки мотивує учасників блокувати або витіснити очікування, які, як слід очікувати, можуть стати незручними. Крім того, і саме це найчастіше стає предметом обговорення²⁷⁰, даний рівень забезпечує і специфічні можливості управління конфліктами, позиційні переваги або ж символічну стабілізацію суперечностей. У такому разі саме ідентичність очікування може бути приводом безперервного відтворення протилежних оцінок, і саме це можна очікувати знов²⁷¹.

Не можна сказати, що все це годиться лише для систем інтеракції хороших знайомих. Ні демократична політика, ні монетаристськи орієнтована ринкова економіка, ні наукове дослідження, яке виходить з акцептованого рівня знання, були б неможливі без рефлексивних структур очікувань. І це означає, що проблеми даних мета-перспектив (наприклад, власне життя їхніх скорочень або створення конфліктів) мають значення і для великих систем суспільного співіснування.

IX

Безструктурний хаос був би абсолютно ненадійним — лише це було б надійним. По суті обидва поняття не мають значення для цього стану. За допомогою вирізнення структур очікувань даний

²⁶⁹ Якийсь час цією мірою говорили про «pluralistic ignorance» (плюралістичне невідання — англ.: спосіб орієнтації в множині складних очікувань за допомогою більш загальних спрощуючих підстановок (очікувань)). Пор., напр: *Schanck R. L. A Study of a Community and its Groups and Institutions Conceived of as Behaviors of Individuals*. Prince ton, 1932; *Rommetveit R. Social Norms and Roles: Explorations in the Psychology of Enduring Social Pressures*. Oslo, 1955; і з недавніх пір знову: *Katz E. Publicity and Pluralistic Ignorance: Notes on «The Spiral of Silence» // Öffentliche Meinung und sozialer Wandel: Festschrift Elisabeth Noelle-Neumann*. — Opladen, 1981. — С. 28-38.

²⁷⁰ Див., напр.: *Schelling Th. C. The Strategy of Conflict*. Cambridge Mass., 1960; *Laing et al.*, Цит. праця (1966); *Scheff Th. J. A Theory of Social Coordination Applicable to Mixed-Motive-Games // Sociometry* 32 (1967). — С. 215-234.

²⁷¹ Приклади див. в: *Laing et al.*, цит. праця. — С. 11: «Я дію так, що ця дія є обережністю для мене, але боягузством для Вас. Ви дієте так, що ця дія є хоробрістю для Вас, але безрозсудністю для мене» тощо. Очевидно, що дана зворотна стабілізація перманентних конфліктів полегшується тим, що відповідна комунікація відбувається за допомогою символічних скорочень.

стан замінюється комбінаційною грою надійних і ненадійних позитивних і негативних очікувань. Таким чином, утворення структур означає не просто заміну ненадійності на надійність. Швидше, з більшою мірою вірогідності стає можливим щось визначене, а інакше виключається, і тоді очікування можуть стати більш-менш надійними/ненадійними. За створення структур доводиться платити необхідністю віддаватися у владу схеми «надійне/ненадійне». Створення структур сприяє такому перетворенню проблеми, яке дозволяє викристалізуватися побічним очікуванням відносно надійності/ненадійності реалізації очікуваного²⁷².

Ми відносимо поняття надійності до очікувань, а саме до вбудованого в них очікування вірогідності виконання очікуваного. Цією мірою очікування може бути більш чи менш надійним. Від цього слід відрізняти чіткість або двозначність визначення очікуваного. Чим більш однозначно формулюється очікування, тим воно, як правило, менш надійне. Я можу твердо обіцяти, що прийду додому між п'ятою і сьомою годинами вечора. Обіцянка ж повернутися о 5 годині 36 хвилин надзвичайно ненадійна. Її виконання було б вельми чутливим до перешкод, воно дуже залежало б від неконтрольованих випадковостей. Тому додавання очікуванню амбівалентності є стратегією створення відносно надійності і захисту від перешкод, обумовлених впливом навколишнього світу. Тому логічні, розумові, мовні можливості деталізації ніколи не вичерпуються. Очікування уточнюють лише тією мірою, якою це необхідно для забезпечення поведінки, що приєднується.

Тому вже у формування структур очікувань входять моменти захисту від ризиків і посилення внутрішньосистемної надійності. Якщо очікування взагалі утворюються, вони вже мають ступінь надійності, яку неможливо вивести з навколишнього світу, — вона є власним досягненням системи. Внутрішньосистемним визначальним чинником тут виступає, мабуть, здатність до приєднання. Проте за допомогою надавання очікуванням подвійного сенсу поглина-

²⁷² Тут ми йдемо за *Garner W.R. Uncertainty and Structure as Psychological Concepts*, New York, 1962, і значення такого розуміння виправдовує така розгорнута цитата: «Виглядає розсудливим казати, що структура є відсутністю невизначеності, але це твердження є хибним. Структура пов'язана з невизначеністю, але не з її відсутністю, і мати структури означає мати невизначеність. Отже, посилюючи структуру, посилюєте невизначеність, цей аспект проблеми концептуально є дуже важливим... Через ці причини я використав поняття, у якому кожен рубіж часу символізовано як невизначеність — щоби наголосити той факт, що невизначеність і структура, невизначеність і інформація однаково цінні». Цит. праця, С. 339. Крім того, пор. *Katz F.E. Indeterminacy and General Systems Theory // Gray W./ Rizzo N.D. (Ред.), Unity Through Diversity Bd. II, New York 1973. — С. 969.*

ється лише частина ненадійності — інша частина переробляється у формі рішень. Як було продемонстровано в розділі VI, поведінкові очікування вимагають діяння у формі ухвалення рішень. Вони переводять контингентність із структури на рівень, де здійснюється аутопоезис системи, — за виграш у визначеності очікувань доводиться платити тим, що їх виконання стає предметом рішень. При такій трансформації активізуються соціальні ресурси, раніше всього засоби комунікації, які наполегливо рекомендують, щоб Ego (а не тільки сам Alter!) виконував очікування Alter.

У очікуваннях виявляються часові горизонти системи. Після того, як встановлено, що саме очікується, відштовхуючись від цього можна оцінити варіанти майбутнього і варіанти минулого. Через очікування час також стає рухомим, а саме рухомо організованим в собі (коли я розплачуся з боргами, то зможу купити машину і тоді...). Опрацьований таким чином час є внутрішньосистемним часом і проте відноситься до системи і навколишнього світу. Система, в якій очікування можуть бути створені і впорядковані, вже не залежить від пунктуальної відповідності своєму навколишньому світу²⁷³. Можна підготувати навколишній світ до зовсім ще неактуальних дій системи. Можна підготувати внутрішні реакції на події навколишнього світу, які поки що не настали. Події, настання яких маловірогідно, можна компенсувати за допомогою надійних очікувань, наприклад, на випадок пожежі тримають вогнегасник, а залишкову ненадійність роботи цього апарату компенсують строгими щорічними перевітками. Таким чином, паралельно тематиці надійності виникає і власна системна темпоральність — не поза усесвітньої хронометрії, а генералізовано в її рамках; не у сенсі іншого часу, а в сенсі особливої релевантності горизонтів часу в часі. Так, внутрішньосистемний час пожежної готовності не залежить від часу, за який перегорить електропроводка, і не залежить від вірогідності того, що біографія паляя приведе до того, що він влаштує пожежу.

Маневрним простором внутрішньосистемного утворення структур може бути і те, що надійність і ненадійність є не просто функцією часу. Хоча разом з дистанцією в часі відносно су-

²⁷³ Мовою психології 18 ст. це означало б: система орієнтується не тільки на «відчуття», але і на «ідеї» і «рефлексії». Мовою біхевіористської психології це означає, що «стимул» і «реакція» опосередковують «генералізаціями». Втім, зв'язок часу і відмінності «система/навколишній світ» є принципом конструкції схеми чотирьох клітин Парсонса. Пор., зокрема: Some Problems of General Theory in Sociology // Parsons T. Social Systems and the Evolution of Action Theory. New York, 1977. — С. 229-269. У цьому полягає пізніше обґрунтування центрального положення поняття очікування в теорії Парсонса.

часності ненадійність часто зростає, це у жодному випадку не відбувається закономірно і не відбувається стосовно всіх смислових полів. Вже наступний момент може принести події, що перекреслюють всі розрахунки; разом з тим, існують дуже далекі за часом події, які все ж таки можна чекати з повною упевненістю. В усіх інших стосунках хронометрично розмірений час є, безумовно, найнадійнішим з того, що взагалі буває, — що б не трапилося, він йде далі. Принаймні хоч би одна умова ненадійності є абсолютно надійною. Таким чином, у випадку часу і у випадку надійності і ненадійності мова йде про різні виміри, і саме дана відмінність може бути використана для управління відбором структур очікувань. Вже органічне життя утворює на базі даної відмінності антиципуючі системи; воно селектує в сучасності (тільки він є в наявності) індикатори, що корелюють з високим ступенем надійності із змінами в майбутньому, і завдяки цьому може, не «знаючи» того, готуватися до майбутнього²⁷⁴. Сміслові системи вибудовують дану техніку, і це завдяки тому, що вони створюють очікування і надають їм структурну цінність, тобто цінність приєднання.

Якщо таке можливе, то, зрештою, можна «добровільно» примиритися з ненадійністю і підвищити її. Кінець кінцем, вся еволюція, мабуть, ґрунтується на масажуванні і ампліфікації ненадійності. У соціокультурній еволюції і визначальному для неї взаємопроникненні всієї людини в соціальний порядок цей принцип розширення ненадійності повторюється. Людину слід розглядати як таку, що заслуговує на довіру, і водночас озброїтись очікуваннями, що перешкоджають розчаруванню. Зрештою можна формувати і більш ризиковані очікування, якщо вдається забезпечити те, щоби розчарування залишалися окремими подіями, а не акумулювалися б, загрожуючи надійності. Під таким кутом зору еволюція постає завжди новим щепленням ненадійності в надійність і надійності в ненадійність, не гарантуючи, що це буде успішним і в подальшому на будь-якому ступені складності.

Х

З даних вельми загальних роздумів про зв'язок темпоральності, структур очікувань і вирівнювання надійності і ненадійності в соціальних системах витікає низка логічних наслідків, що вимагають по-

²⁷⁴ Пор. роздуми про «directive correlation» (спрямовуючу кореляцію — англ.) в: *Sommerhoff G.* 1) *Analytical Biology.* Oxford, 1950. — С. 54 і далі; 2) *Його ж.* *Logic of the Living Brain.* London, 1974. — С. 73 і далі.

слідовної обробки²⁷⁵. Перший пункт, на якому ми хотіли б зупинитися, стосується логічних наслідків для часового виміру смислового переживання досвіду і діяння, а також для семантики «часовості», за допомогою якої в суспільстві відтворюються часові орієнтації.

Будь-яка сучасність надійна сучасністю своєї власної актуальності. Лише мірою того, як сучасність темпоралізується, а саме мірою осягнення відмінності між майбутнім і минулим²⁷⁶, виникає проблема надійності очікування. Внаслідок цього світ втрачає риси присутності, яка заслуговує на довіру, і набуває рис мінливості, аспектів «ще не» і «напевно, вже не». Дана (вже залежна від часу) проблема надійності — очевидно, основна проблема, мотивуюча вирізнення особливого часового виміру смислового переживання досвіду і діяння. Вона каталізує досвід часу і у такому разі розвиток семантики темпоральності як царини для самої себе, яку неможливо звести ні до змістового порядку світових залежностей, ні до поглядів на нього.

Те, що надійність очікувань стає все більш проблематичною, пов'язано зі складністю соціальних систем, зокрема зі складністю суспільної системи, що посилюється в ході еволюції. Абсолютно очевидно, що ненадійність управління життям, вельми висока в стародавніх суспільних системах, сама по собі не має вирішального значення. Набагато більшою мірою все залежить від того, наскільки саме суспільство перекреслює свої очікування, створюючи тим самим ненадійність, яку не можна екстерналізувати. У такому разі ані повернення до жорсткого, безальтернативного ритуалу, ані політична влада не дають достатньої надійності. Релігія навантажує сумнівами, політика — побоюваннями²⁷⁷, і лише сам час, саме як умова будь-якої ненадійності, забезпечує надійність. Його подаль-

²⁷⁵ Тут особливо шкодить примусовість послідовного викладу тексту, оскільки вона призводить до «недовиявлення» взаємозалежностей. Теорія, змалювана тут, з одного боку, руйнує компактні символи для взаємозв'язків, що маються на увазі тут (наприклад, «природа»), але з іншого боку, вона вимушена рятувати взаємозалежності таким складним шляхом, що їх вже неможливо охопити єдиним поглядом. Це особливо стосується взаємозв'язку часу і права після руйнації природного права, а також знову-таки пов'язаної з цим вимоги вчитися.

²⁷⁶ Цей процес темпоралізації сучасності цілком можна осмислити через історичну семантику понять часу; таким чином, для самого суспільства він виявлюється лише поступово. Пор.: *Luhmann N.* 1) *Temporalisierung von Komplexität: Zur Semantik neuzeitlicher Zeitbegriffe* // *Luhmann N. Gesellschaftsstruktur und Semantik*. Bd 1. Frankfurt, 1980. — С. 235-300, зокрема С. 260 і далі; 2) *The Future Cannot Begin* // *Luhmann N. The Differentiation of Society*. New York, 1982. — С. 271-288.

²⁷⁷ Пор., напр.: *Gese H.* *Geschichtliches Denken im Alten Orient und im Alten Testament* // *Zeitschrift für Theologie und Kirche* 55 (1958). — С. 127-145; *Gunnell J. G.* *Political Philosophy and Time*. Middletown Conn., 1968.

ший перебіг пізнається ще в сучасності, його хода є в будь-якому спогаді, і тому його міра підходить для символу вічності. Якщо коли-небудь проблема надійності стає актуальною як внутрішня проблема суспільства, то складається і особливий досвід часу, а на його основі — особлива понятійність часу²⁷⁸. Часовий і соціальний виміри розходяться²⁷⁹. З одного боку, соціальна поведінка дисциплінується вказівками на наслідки — обов'язок пророків. З іншого боку, стає очевидною обернена символіка: можновладці опиняються в якнайгіршому положенні, останні стають першими. Уявлення про долю після смерті починають відокремлювати від обставин смерті, тобто від безпосереднього зв'язку, і пов'язувати із заслугами якогось положення життя у часі.²⁸⁰ Разом зі всім цим сам час абстрагується на символ тривалості, врешті-решт при включенні якихось змін — на міру будь-якого руху.

Проте, оскільки час відповідає не тільки за надійність, але і за ненадійність, то у нього виникає подвійна семантика, що виявляється, наприклад, в грецькому розрізненні *chronos* (час — давньогр.) і *kairos* (долі — давньогр.)²⁸¹. Потім в ієрархічній архітектурі світу середньовіччя може існувати відразу декілька рівнів часу²⁸², а також Бог синхронно зі всіма цими рівнями. Виникає відмінність між *aeternitas* (вічність — лат.) і *tempus* (часом — лат.). *Aeternitas* — це не просто тривалий час без початку і кінця, але і чиста сучасність: час без майбутнього і минулого²⁸³. Тому вона

²⁷⁸ Щодо початкового етапу розвитку пор. серед інших: *Fraenkel H. Die Zeitauffassung in der archaischen griechischen Literatur // Fraenkel H. Wege und Formen frühgriechischen Denkens. München, 1958. — С. 1-22; Accame S. La concezione del tempo nell'eta arcaica // Rivista di filologia e di istruzione classica, n. s. 39 (1961). — С. 359-394. Під кутом вирізнення часового виміру і спеціалізованої на ньому семантики можна особо виокремити історію слова *aion* з переходом від життєвої сили, оселі життя (імовірно, спинного мозку) до часу життя (в даному сенсі: до важливості), а потім до тривалості, вічності. Пор.: *Degani E. Aiqn da Omero ad Aristotele. Padova, 1961; Obbron A. P. Les denominations du monde chez les premiers Chretiens. Nijmegen, 1970. — С. 97 і далі.**

²⁷⁹ Завжди за наявності проміжних фаз, спрямованих назад. Хорошим прикладом тому є обробка «молодості» в ліриці трубадурів не тільки як юного віку, але і як основної моральної якості, що набуває або втрачається своєю соціальною дією. Див. доказу і аналіз в: *Lazar M. Amour courtois et Fin'Amors dans la litterature du XII siecle. Paris, 1964. — С. 33 і далі.*

²⁸⁰ Пор.: *Fürer-Haimendorf Ch. von. The After-Life in Indian Tribal Belief // Journal of the Royal Anthropological Institute 83 (1953). — С. 37-49.*

²⁸¹ Пор.: *Romilly J. de. Le temps dans la tragedie grecque. Paris, 1971.*

²⁸² Інші високорозвинені культури також утворюють подібні багаторівневі моделі для усунення суперечностей в уявленнях про час. Див. на прикладі Індії, напр.: *Schayer S. Contributions to the Problem of Time in Indian Philosophy. Krakau, 1938. — С. 6 і далі, 15, 19.*

²⁸³ Або з циклічної точки зору: час, в якому співпадають майбутнє і минуле.

синхронна з часом, в якому кожен момент виявляє відмінність між минулим і майбутнім (*tempus*). Тим часом такі відмінності, якщо вони виникають з інтересу до питання, з міркувань надійності, не можуть бути доведені до крайнощів. Вони повинні бути опосередковані. Так, відмінністю *chronos* і *kaïros* обгрунтовують практику промислу (зазвичай містичну за своєю природою), що черпає з надійного і передає у ненадійне²⁸⁴. Вона ґрунтується на знанні сучасних ознак не-сучасного, у тому числі і майбутнього²⁸⁵. Відмінність *aeternitas* і *tempus* опосередкується завдяки ієрархічному проникненню²⁸⁶, а також завдяки *aevum* (нескінченності часу в межах віку, доби — лат.), завдяки відносній константності епохи. Це забезпечує можливість (як завжди, глобального) історичного мислення.

Сильніше вирізнення часового виміру спричиняє за собою напругу між часовим і змістовим вимірами. Зовсім не звертаючись до змісту, щодо часу, безумовно, не можна мати ані досвіду, ані розуміння. Відповіддю на дану проблему, що протрималася до пізнього Нового часу, було поняття *природи*²⁸⁷. Природа є становленням,

²⁸⁴ Пор. *Goldschmidt V.* Le Systeme stoicenne et l'idee de temps, Paris 1953. — С. 80 і далі. Див. також *Moore O.K.* Divination — A New Perspective, *American Anthropologist* 59 (1957). — С. 69-74.

²⁸⁵ Припущення про те, що майбутнє виявить істину, є випадком, коли промісел недосяжний або не спрацьовує: *Veritas filia temporis!* (істина — дочка часу! — лат.). Про традицію ренесансу і її античні основи пор.: *Saxl F.* *Veritas Filia Temporis // Philosophy and History: Essays Presented to Ernst Cassirer.* Oxford, 1936. — С. 197-222; *de Romilly*, Цит. праця. — С. 49 і далі

²⁸⁶ При цьому відношення вічності і часу жорстко мислиться як відношення *пачування*. Ось типовий уривок з тлумачення Боєція В. фон Конхесом (цит. за: *Parent J. M.* *La Doctrine de la creation dans l'ecole de Chartres: Etude et Textes.* Paris; Ottawa, 1938. — С. 125): «*Noc tempus descendit ab evo, quia ab evo Deus omnia providit et per temporales successiones disposuit*» («Ось час, що пройшов одвіку, оскільки одвіку Господь все передбачив і розташував у часових послідовностях» — лат.). Таким чином, обидва часові рівні пов'язано ієрархічним проникненням вічності у миттєвість. Як тільки стає неможливим більше мислити таке проникнення згідно увяленню про світ, але в нього все ще можна тільки вірити (Паскаль), втрачається надійність, що міститься в ньому, а першим результатом є страх.

²⁸⁷ Тут особливо важливо пам'ятати походження понятійності (потім переобтяженого традиціями). Семантичне значення використання терміну *physis* спочатку полягало перш за все у формулюванні двох відмінностей: щодо *nomos* (закону — давньогр.) і щодо *techné* (зробленого людиною — давньогр.). У обох випадках поняття, протилежне до *physis*, формулювало царину регулювання і відповідно виготовлення, в якій була очевидна висока контингентність суспільного (міського) життя. Таким чином, поняття природи отримало своє семантичне просування як поняття захисту від контингентності, і в цій функції воно повинне було підкреслювати цінність часу для побудови порядку. З приводу ідейно-історичного контексту в цілому пор., наприклад: *Heinimann F.* *Nomos and Physis: Herkunft und Bedeutung einer Antithese im griechischen Denken des fünften Jahrhunderts.* — Basel, 1945; *Jones J. W.* *The Law and Legal Theory of the Greeks.* — Oxford, 1956, зокрема с. 34-72;

станом зростання, отже, їй потрібен час для свого розвитку. Крім того, мова йде про зразки, смислові змісти, форми сутності, що реалізуються або втрачаються протягом часу. Таким чином, в основі поняття лежить нормативний, принаймні оцінний, компонент, який уможливорює відмінність успіху і невдачі і який вказує на людську здатність судження (*phronesis* (розсудливість — давньогр.), *ratio* (розум — лат.)). У цій здатності судження, особливо коли її назвали *prudentialia* (поміркованість — лат.) і відносили до чогонебудь практичного, мислився і момент часу, причому саме той момент, який забезпечував відмінність людини від (інших) тварин: лише людина розглядає обставини в світлі минулого і майбутнього, досвіду і очікування і тому здатні маніпулювати сучасністю з відомої дистанції.

Така загальна конфігурація разом з вбудованими в неї семантичними опосередкуваннями зруйнувалася в XVIII столітті. Під кутом зору історії ідей, безперечно, для цього є безліч причин, частково іманентних, частково зовнішніх. Проте ми не можемо тут більше займатися цим питанням, хоча це і дає яскраве підтвердження нашої початкової гіпотези. У Новий час суспільство все більше і більше переходить до функціональної диференціації системи. Тим самим воно стає настільки складнішим у порівнянні зі всіма попередніми суспільними формаціями, що навіть такий зонд надійності, як час, повинен бути знову підданим абстрагуванню. (Надійна) сучасність вже не придатна гарантувати і символізувати тривалість. Віднесення до сучасності в багатьох місцях семантичної традиції (наприклад, в інтерпретації *passion* (пристрасті — фр.) і *plaisir* (задоволення — фр.)) замінюється віднесенням до розмаїття²⁸⁸.

У зв'язку з цим в історичному плані з другої половини XVII століття надійність як ніколи раніше стає темою експліцитної комунікації.²⁸⁹ Те ж саме має значущість для ненадійності і, не в

Dimer K. Wahrheit, Kunst und Natur bei Aristoteles: Ein Beitrag zur Aufklärung der metaphysischen Herkunft der modernen Technik. — Tübingen, 1953; *Isnardi M.* Techne: Momenti del pensiero greco da Platone al Epicuro. — Firenze, 1966; *Kube J.* TEXNH und APETH: Sophistisches und platonisches Tugendwissen. — Berlin, 1969.

²⁸⁸ Так, напр., *Le Sage G.-L.* Le mecanisme de l'esprit (1699), цитований у передруці у *Його ж.* Cours abrege de Philosophie par Aphorismes. — Genf 1718. У цього освіченого, нині цілком невідомого автора знаходимо висновок, що надійності відтепер можна досягнути не завдяки *prudentialia*, а лише завдяки володінню!

²⁸⁹ Пор. серед інших: *Febvre L.* Pour l'histoire d'un sentiment: Le besoin de securite, *Annates E. S. C.*, 11 (1956). — С. 244-247; *Gilissen J.* Individualisme et securite juridique: La preponderance de la loi et de l'acte ecrit au XVI siecle dans l'ancien droit beige // Individu et societe a la Renaissance: Colloque internationale 1965. — Brüssel, 1967. — С. 33-58; *Kaufmann F.-X.* Sicherheit als soziologisches und sozialpolitisches Problem. — Stuttgart, 1970.

останню чергу, для експліцитно виниклої ненадійності. Разом з тим в результаті математизації вивчення природи час абстрагується понятійно, наприклад заперечують будь-який його каузальний вплив на те, що відбувається, він не визначає ані слушні моменти, ні ознаки ще прихованого майбутнього. Крім того, час стає в самому собі рефлексією; будь-який момент може стати носієм власних горизонтів часу, будь-яка епоха піддана історичній індивідуалізації лише власним майбутнім і минулим, значущим лише для неї. Відмова від будь-якого директивного характеру часу означає тепер також, що час може розумітися набагато складніше; але разом з тим сумнівно, чи має ще якусь релевантність те, що в самому часі залишається надійним. Навіть зараз все ще потрібний календар — але вже не для того, щоби *мати змогу знати*, що слід робити в певний час²⁹⁰, а щоб була *можливість домовитися про це*.

Звичайно, не слід думати, що реальне переживання досвіду відбувається саме так, як приписує семантика. Зусилля по утриманню важливого смислового досвіду, форм комунікації, гідних збереження, підкоряються власній закономірності, особливо після винаходу писемності і книгодрукування. Їх не слід сприймати як сумарні формули фактичного переживання досвіду свого часу. Проте кінець кінцем розробка серйозної семантики, гідної збереження, повинна мати справу з тими ж проблемами, що і повсякденне життя, інакше вона непереконлива. Якщо із семантиці часу можна висувати, що протягом довгого історичного розвитку мотиви надійного утворення очікувань (або навпаки, досвід ненадійного утворення очікувань) вирізняють часовий вимір і очищують його від змістових і соціальних імплікацій, і це матиме підстави в суспільній повсякденності, які ми (знову-таки лише дуже глобально) намагаємося охопити поняттям складності. Для подальшого це означає передусім те, що при використанні таких понять, як час, структура, очікування, слід враховувати і глибокі історичні залежності, які, проте, зі свого боку, можуть бути прояснені шляхом загальнотеоретичного дослідження.

XI

Можливість відносно міцно заснувати очікування в часі полягає в тому, щоб відносити їх до чогось такого, що само по собі не є подією і, таким чином, в строгому сенсі само по собі не очікуване. Це проєктується ідентичностями, щодо яких можна впевнено мати

²⁹⁰ Так, стосовно Китаю: *Needham J. Time and Knowledge in China and the West // Frazer J. T. The Voices of Time: A Cooperative Survey of Man's View of Time as Expressed by the Sciences and by the Humanities. London, 1968. — С. 92-135 (100).*

очікування, і шляхом встановлення такого призначення на те, що залишається встановленим, очікування змістовно упорядковуються. Так облаштовуються зв'язки і розрізнення. При цьому ідентичності охоплюють — на чому і базується їх творення порядку — не якісь тотожні або однорідні, а різні очікування; а вони різні через їх комбінації. Книгу можна ненавмисно закрити, упустити зі столу, дати їй пожовтіти, але не можна розбити, як стакан, або зірвати з голови, як шапку. Отже, ідентичність не є категоріальним впорядковуючим кутом зору, вона є пунктуалізованим, високо селективним впорядковуючим аспектом самого світу. Очікування того, «що і на наступній сторінці щось надруковане і текст продовжується» ніяк не можна адресувати шезлонгам, і «несподіване» (але з досвіду вельми вірогідне) «закриття» шезлонга небезпечно зовсім інакше, ніж закриття книги. Ідентичність слова «закриття» і схожість подій взагалі не дають практично релевантного впорядковуючого кута зору для досвіду. Хто ж на досвіді користування шезлонгами дізнається щось про книги!

Широкі царини придатної для очікувань досвідної реальності в цьому сенсі упорядковуються за рахунок ідентичності речей²⁹¹. Проте для впорядкування поведінкових очікувань речова форма виявляється все ж недостатньою. Разом із зростанням складності суспільної системи, із зростанням здатності функціональних систем до надання розв'язань, зі зростанням різних видів нестабільності і необхідності змін, орієнтація поведінкових очікувань вже не задовольняється уявленнями, концептуалізованими на прикладі речей, отже, і уявленням щодо «людини» як особливої речі, причому повністю незалежно від того, які особливі властивості приписані речі. Це пов'язано з руйнуванням системи соціального розшарування, і відтепер від кожної людини слід очікувати будь-яку поведінку. Цей

²⁹¹ Вище ми вже указували на історико-семантичне значення схеми речей для староевропейського уявлення про світ (розд. 2, II). Відмінність *res corporeales/res incorporeales* (речей тілесних/речей безтілесних — лат.) править мисленням як відмінність з претензією на повноту, причому за допомогою даної відмінності можна дистанціюватися від «світу» (якщо його розуміють не як *universitas rerum* (всесвіт речей — лат.), а як *congregatio corporum* (зібрання тіл живих істот) — лат.)). Лише разом з дистанціюванням від «речі в собі» (таким чином, починаючи з Канта) розпрощалися з даним провідним уявленням. Причини цього не розкриті до цих пір. Ми припускаємо їх в суспільному розвитку, що приводить до необхідності розкладання уявлень про речі на окремі очікування, що дозволяє поставити питання про функції надання статусу речі, виступати проти оречевлення і потім рекомендувати, особливо для сфери поведінкових очікувань, пошук інших точок зору на ідентифікацію. Вищевикладений аналіз спрямований на пошук відповідного теоретичного концепту.

розвиток дуже добре ілюструє так зване «відкриття дитини»²⁹². Кінець кінцем розмаїття і варіації, зокрема, людської поведінки вже неможливо визначити шляхом наділення особливої речі «людина» своєрідними якостями, наприклад, розумом, свободою волі, сприйнятливістю, нарешті беззмисловою формулою про внутрішню невизначеність²⁹³. Кінець кінцем це виключає і тезу про те, що суспільство складається з людей — будь то організована маса, група або народ²⁹⁴.

Вже Гегелю було ясно, що до даної проблеми неможливо наблизитися через пропоновану для цього диз'юнкцію речі і суб'єкта. Те, що дійсно необхідно — це абстрактніші позиції ідентифікації. Вони повинні відсилати одна до іншої і усамостійнювати одна щодо іншої те, що вже не може виконати особлива річ «людина», — впорядкування очікувань щодо поведінкових очікувань. Тим самим семантика людини вільна для нового сенсу, нового сенсу свободи і самореферентної індивідуальності, вибудованої на цьому. Проте звідси не випливає більше ніяких обіцянок порядку²⁹⁵.

У цьому місці соціологічна теорія випробовувала різні уявлення, але основне загальне допущення полягало в тому, що позиції визначення взаємозв'язків поведінкових очікувань повинні бути впорядковані в континуумі від абстрактного до конкретного²⁹⁶. На

²⁹² См.: *Aries Ph. L'enfant et la vie familiale sous l'ancien regime*. Paris, 1960.

²⁹³ Як історико-семантична серія атрибутів людини, що демонструє все більшу довольність, це можна було би вивчити точніше. Тут також слід допустити виразний зв'язок із зростаючою складністю суспільства, що зрештою підриває застосування речової понятійності стосовно людей.

²⁹⁴ Пор. вище, с. 286, нім. видання.

²⁹⁵ Зупинимося на першій-ліпшій ілюстрації, яка все прояснює. У введенні до другого видання (1828) своїх «Спогадів про сто днів» Б. Констан (Constant B. *Memoires sur les cent-jours*) говорить: «Я бачу в індивідуальності, на яку всі нарікають, вдосконалення виду, оскільки вид по суті своїй є лише зібранням індивідів. Він збагачується етичною цінністю, якої досягає кожен з них. Інтелектуальна анархія, на яку всі нарікають, здається мені величезним прогресом розсудку, оскільки триумф розсудку полягає не в тому, щоб відкрити абсолютну істину, яку він ніколи не виявить, а в тому, щоб укріпити себе, вправляючись у своїх силах, прийти до часткових і відносних істин, які він збирає на своєму шляху, і просуватися на цьому шляху, де кожен крок є завоюванням, незважаючи на те, що завершення його невідоме».

Видно, що перевага порядку замінюється часом, що отримує свою надійність з майбутнього, яке невідоме. І політичним наслідком є те, що необхідний для цього спокій сучасності має бути заснований на порядку, а порядок — на свободі.

²⁹⁶ *Katz D., Kahn R. L. The Social Psychology of Organizations*. New York, 1966. P. 37 і далі, 48 і далі. — Автори розрізняють за ступенем абстрактності «roles», «norms» і «values» (ролей, норм і цінностей — англ.). Як подібні ієрархізовані розрізнення пор. також «levels of normative culture» (рівні нормативної культури — англ.) Т. Парсонса, а саме: «roles», «collectivities», «norms» і «values» (полі, колек-

відміну від інших авторів ми закладаємо поняття норми в інший, а саме в часовий вимір²⁹⁷, і розрізняємо як позиції змістової ідентифікації взаємозв'язків очікувань *особи, ролі, програми і цінності*. Очікування, що поєднуються у вузли завдяки таким ідентичностям, можуть бути нормовані більшою чи меншою мірою залежно від того, як буде сприйнято можливе розчарування.

Як *особи* тут маються на увазі не психічні системи і, тим більше, не вся людина. Швидше, особа конститується, щоб уможливити впорядкування поведінкових очікувань, які може справдити вона і лише вона. Хтось може бути особою для себе самого і інших. Буття особою вимагає того, щоби за допомогою своєї психічної системи і тіла привертати очікування і пов'язувати їх з собою, знову ж — зв'язувати очікування себе і очікування чужого. Чим більше і чим розмаїтіше очікування у такий спосіб індивідуалізовані, тим складнішою є особа. Таке буття особою може демонструвати наскрізно специфіковані оточенням розрізнення, наприклад, Жан Жене не так змальовує особу магазинного злодюжки: у в'язниці — блискучий герой, на волі — безмовний і бляклий²⁹⁸. Саме такі контрасти здатні відрізнити особу і водночас регулювати те, що можна чекати від неї.

За допомогою даного поняття особи і розрізнення особи і психічної системи соціологія може знайти доступ до тем, що до цих пір належали до літературної традиції, але які сприйняли все ж також типовий досвід Нового часу. Це має значущість, по-перше, для тематичного комплексу ширості і аутентичності²⁹⁹, по-друге, для розуміння, що немає надійних шляхів пізнання, які вели би від особи в глибини психічної системи, і що всі спроби не задовольняться особою, а дійсно пізнати іншого, втрачаються в безодні того, що могло би бути також інакшим. Крім того, тим самим стає зрозумілим значення копіювання зразків особистостей або їх жестів (Стендаль) при все ж неповторних результатах — модель особи копію-

тиви, норми і цінності — англ.), напр., в: *Parsons T. Durkheim's Contribution to the Theory of Integration of Social Systems // Parsons T. Sociological Theory and Modern Society. New York, 1967. P. 3-34 (7 і далі); «рівні» Парсонса, перейняті із змінами, див. також в: Smelser N. J. Theory of Collective Behavior. New York, 1963; Mayhew L. Law and Equal Opportunity: A Study of the Massachusetts Commission Against Discrimination. Cambridge Mass., 1968.*

²⁹⁷ Пор. нижче, XII.

²⁹⁸ «Він був такий же непоказний на волі, наскільки сліпучий у в'язниці» (*Genet J. Miracle de la rose; цит. за: Genet J. (Euvres completes. Vol. 2. Paris, 1951. С. 265).*)

²⁹⁹ Про специфічні контури даної тематики в Новий час див., напр.: *Peuge H. Literature and Sincerity. New Haven, 1963; Trilling L. Sincerity and Authenticity. Cambridge Mass., 1972.*

ють в конкретну і тому унікальну психічну систему; але одягають і причісують за зразком вдалих моделей все ж завжди лише власне тіло³⁰⁰. Ми можемо допустити, що дані проблеми і їх літературний розгляд стають актуальними лише у тому випадку, коли суспільство потребує особистість для зав'язування у вузлі взаємозв'язків очікувань і вирізняє її серед інших.

При цьому справа доходить до диференціації особи і ролі, що виявляється і в історії слова «особа» (маска, роль, правовий статус). У такому разі *ролі*, на відміну від індивідуальної особи, можуть слугувати як власні, вже більш абстрактні позиції ідентифікації взаємозв'язків очікувань. Хоча роль за своїм обсягом все ще відповідає тому, на що здатна окрема людина, але в порівнянні з індивідуальною особою її сприймають як більш спеціалізовано, так і більш загальною. Мова завжди йде лише про таку частину поведінки людини, яку очікують як роль, з іншого ж боку, про таку єдність, яка може бути сприйнята і замінена іншими людьми, — про роль пацієнта, вчителя, оперного співака, матері, санітара тощо.

Досягнення ролей щодо впорядкування реальної поведінки і поведінкових очікувань тривалий час вельми переоцінювали в соціології. Цим ми зобов'язані обширному дослідженню, на яке тут можна вказати лише у загальних рисах. Мабуть, найважливіші позиції в ньому полягають в тому, що, з одного боку, на рівні ролей можуть бути створені особливі гарантії очікувань, що не передбачають ніякого знайомства з особою (або ж незначне), але є анонімізованими; а з іншого боку — можна чекати особливих конфліктних ситуацій, дистанціювання, маніпулювання, відходу від відповідальності, які ніхто не ризикнув би викликати щодо себе.

Таким чином, лише поступово було усвідомлено, що очікування, адресовані особисто, які «вмирають» разом з адресатом, чітко відокремлені від ролевих очікувань, є результатом соціокультурної еволюції³⁰¹. Це можна виявити в історії відмінності посади і особи³⁰². Але і сьогодні формальна організація можлива лише за-

³⁰⁰ См.: Popitz H. Der Begriff der sozialen Rolle als Element soziologischer Theorie. Tübingen, 1967. — Очевидно, автор має на увазі щось схоже, коли говорить про соціальні стандарти індивідуальності.

³⁰¹ Пор. лише: Bell D. The Disjunction of Culture and Social Structure: Some Notes on the Meaning of Social Reality // Science and Culture: A Study of Cohesive and Disjunctive Forces / Ред. G. Holton. Boston, 1965. P. 236-250 (241 і далі).

³⁰² Це питання зачіпало і кліриків, і королів, а тому мало особливе культурне і соціальне значення. Крім того, у нього є багато практичних наслідків, перш за все юридичних, наприклад продовження виконання посадових функцій після смерті виконавця, питання відповідальності, проблеми легітимності (незаперечуваного фактичного) заміщення посади, продовження прийнятих зобов'язань при зміні установи, проблеми *ultra vires* (за межами сил, засобів, правомочності — лат.) то-

вдяки даному розділенню³⁰³. Це не означає, що «особисте» втратило б своє значення. Не існує ніякого «тренду» переходу від особової орієнтації до рольової. Розвиток характеризується, швидше, тим, що ця *відмінність* набуває значення якраз і у внутрішньому житті формальних організацій.³⁰⁴ Тут слід уміти розрізнати, які очікування адресовані тільки певним особам, а які можна реалізувати на основі формальної позиції. Тільки за допомогою обох контактних мереж одночасно — адже вони заважають одна іншій! — можна оптимізувати ефективність організацій. Лише на тлі такої відмінності видно, що виконання ролей набуває «особистого стилю», а особи відбиваються в ролях — наприклад, вчителі можуть весь час учити³⁰⁵.

Якщо дана відмінність особи і ролі одного разу склалася, то вона міняє навколишній світ психічних систем. Вони можуть ідентифікувати себе з особами і водночас орієнтуватися на ролі. Тому вони зазнають «рольовий стрес». Вони можуть намагатися маніпулювати доступом до ролі і ухиленням від неї і навіть навчитися враховувати, що саме це чекають «особисто від них». Вони можуть вважати свою особу постійною і водночас уявляти собі віддалене майбутнє в інших ролях, наприклад у вигляді кар'єри³⁰⁶. Переживання відмінності може бути переживанням розладу, але не повинно бути ним. У будь-якому випадку завдяки цьому відбувається попередня структуризація того, що впливає на них в контексті взаємопроникнення.

Разом з ідентифікацією очікувань у зв'язку з ролями можливості абстрагування все ж у жодному випадку не вичерпуються. Можна вийти за їх межі, якщо відмовитися від обмежень поведінкових можливостей, пов'язаних з окремою особою. У такому разі ми на-

що. Пор., напр., з теоретично і історично орієнтованою роботою: *Dreier R. Das kirchliche Amt: Eine kirchenrechtstheoretische Studie. München, 1972.*

³⁰³ Пор.: *Luhmann N. Funktionen und Folgen formaler Organisation. Berlin, 1964.*

³⁰⁴ Проте дана відмінність важлива і для всіх царин професійної роботи з клієнтами, пацієнтами, покупцями в організаціях і поза ними, а саме тут як проблема порогу тобто як загроза надмірної «персоніфікації» роботи з особою. Хорошим, але мало відомим дослідженням є: *Mayntz R. The Nature and Genesis of Impersonality: Some Results of a Study on the Doctor-Patient-Relationship // Social Research 37 (1970). P. 428-446.*

³⁰⁵ Щодо цього *Turner R.H. The Role and the Person, American Journal of Sociology 84 (1978). — С. 1-23* (де Тьорнер, щоправда, не розрізняє психічну систему і особу).

³⁰⁶ Про це і особливо про значення відмінності сім'ї і школи для виникнення кар'єрного мислення (у тому числі і заперечення кар'єрних планів) Пор.: *Luhmann N., Schorr K. E. Reflexionsprobleme im Erziehungssystem. Stuttgart, 1979. — С. 277 і далі.*

зиваємо таку, що пропонує свої послуги, впорядкованість очікувань програмами³⁰⁷. Таке поняття, вельми незвичайне для соціології, вибране, щоб охопити орієнтацію на мету і орієнтацію на умови (цільові і відповідно умовні програми). Програма є комплексом умов соціальної прийнятності поведінки. Програмний рівень відділяється від рольового, коли справа полягає саме в даному рівні абстракції, тобто коли поведінка повинна регулюватися і очікуватися більш ніж однією особою. Так, сьогодні хірургічна операція — це не просто виконання ролі, а програма. Прикладів вистачає: нова конструкція автомобільного двигуна, що відповідає певним умовам, організація роботи супермаркету по розпродажу товарів зимового сезону, постановка і виконання опери, придбання колонією статусу самостійної держави, зменшення рівня забруднення морських вод. Завдяки високому ступеню абстрактності фіксації очікувань складність таких програм може бути вельми високою. Бувають як разові, так і постійно діючі програми. Ступінь деталізації встановлених очікувань може бути різним, відповідно варіюється і потенціал включення випадковостей і можливостей корекції програми в ході реалізації.

На рівні фіксації очікувань, який досягається в останню чергу, слід відмовитись і від фіксації на правильності певних дій. На руках або у вустах залишаються лише *цінності*. Цінності є загальними символізованими як одиниці позиціями щодо станів і подій, яким надають перевагу³⁰⁸. Діяння також можуть бути оцінені в цьому сенсі, наприклад, як такі, що сприяють миру, справедливі, такі, що забруднюють навколишнє середовище, виражають солідарність, готовність допомогти, расову ненависть тощо. Оскільки будь-яке діяння з погляду цінностей можна оцінювати і позитивно, і негативно, а з оцінки ще нічого не випливає щодо правильності діяння. Це часто випускають з уваги і навіть свідомо приховують. Якби з оцінок хотіли отримати інформацію про правильне діяння, то слід було б передбачити логічну ієрархію, наприклад транзитивність відношення множини цінностей — в тому сенсі, що збереження свободи важливіше за збереження миру, збереження миру важливіше за культуру, культура важливіша прибутків, причому

³⁰⁷ Поняття стратегії може бути підпорядковане поняттю програми. Програми можна назвати стратегіями, якщо і оскільки передбачено, що при реалізації їх можна міняти по конкретних причинах. У такому разі замість переваг твердого попереднього відбору указують інформацію, здатну в певних аспектах змінити програму.

³⁰⁸ Корисним і типовим є також визначення в: *Friedrichs J. Werte und soziales Handeln. Tübingen, 1968.* — С. 113: «Цінності є усвідомлені або неусвідомлені уявлення про бажаний, які утілюються в перевагах при виборі альтернатив дій».

неможливо було б стверджувати, що прибуток є важливішим за свободу.

Проте цінності не є чимось малозначним для вірогідності реалізації очікувань. Їх значення витікає з *відмінності* цінностей і програм. Програми, якщо вони повинні реалізовувати свій внесок найкращим чином, часто повинні формулюватися вельми складно, з можливістю корекції і без стабільності в деталях. У такому разі ціннісний консенсус полегшує комунікацію щодо контингентності програм — щодо розвитку програм, їх адаптації до ситуації, зміни або старіння³⁰⁹. З урахуванням даних проблем, принаймні в комунікації, можна використовувати безперечні початкові пункти (або важко заперечувані, прикриті моралізуванням) і будувати на них очікування, з якими кожен повинен бути, щонайменше, згоден. У такому разі цінності служать в комунікативному процесі свого роду зондом для перевірки, чи функціонують і конкретніші очікування, нехай не всезагальні, але хоч би наявні в конкретних ситуаціях. У такому разі логічним наслідком є, звісно, те, що рангові співвідношення цінностей не можуть бути зафіксовані раз і назавжди, ними слід користуватися з урахуванням їх мінливості, тобто опортуністично³¹⁰.

Якщо охопити всі ці чотири рівні абстракції одним поглядом, то виявляється тенденція розвитку. Просте зіставлення фактичної поведінки і нормативних, морально навантажених правил належної поведінки, достатніх для колишніх суспільств, продовжується. Усередині даної подвійної схеми вирізняються подальші відмінності. На рівні ролей і на рівні програм можуть бути збудовані схеми порядку дуже високої складності. На даних рівнях вимоги все більш складного суспільства, все більше заснованого на організаціях, можуть перетворюватися на поведінкові очікування. Ця інновація означає революційний переворот в загальній будівлі ідентифікації взаємозв'язків очікувань — чисто особисте може бути вилучене і індивідуалізоване сильніше на відміну від того, чого ви-

³⁰⁹ Про це є докладна дискусія в системі права і у відповідній літературі — на жаль, часто помилково об'єднувана з позицією «телеологічного» методу інтерпретації. Див. також: Esser *J. Vorverständnis und Methodenwahl in der Rechtsfindung: Rationalitätsgarantien der richterlichen Entscheidungspraxis.* — Frankfurt, 1970. Втім, для юристів типова відома переоцінка раціонального змісту використання ціннісних позицій. У такому разі, з погляду соціології, тут допомагає додаткова надійність вирішеної системи і професії, що була заснована. Див. соціологічне дослідження з правової тематики: *Mayhew*, цит. праця. (1968).

³¹⁰ Пор. щодо цього як судження практика: *Barnard C.I. The Functions of the Executive.* Cambridge Mass. 1938. — С. 200 і далі; *Sir Geoffrey Vickers, The Undirected Society: Essays on the Human Implications of Industrialization in Canada,* Toronto 1959. — С. 61 і далі.

магає роль. Чисто ціннісне може бути вилучене і ідеологізоване сильніше на відміну від того, чого вимагає програма. У такому разі індивіди і цінності перехресно узгоджуються, символізуючи у взаємній підтримці основи суспільного співіснування, тоді як ролі і програми надають значущості вимогам складності.

Важливий наслідок даної диференціації рівнів полягає в тому, що «зміна цінностей», спостережувана сьогодні у високорозвинених регіонах світового суспільства³¹¹, неоднозначно пов'язана з конкретними структурними рівнями. Вона діє як занепокоєння і, таким чином, посилює сама себе. Унаслідок сильного структурного вирізнення цінностей досягнути такої їх зміни відносно легко. Вона не зустрічає на «своєму» рівні жодного істотного опору, але навряд чи викликає радикальні структурні наслідки. Можна припустити, що цінності і особи шукають нові симбіози, при цьому більш-менш випускаючи з уваги, що саме підтримує складність суспільства на рівні ролей і програм. Всупереч будь-якій зміні цінностей і будь-якому новому індивідуалізму, ролі і програми через вимоги складності залишаються пов'язаними з суспільством.

Така високо диференційована загальна будова багата на конфлікти і в інших стосунках, що добре відомо, зокрема, завдяки дослідженням рольового рівня. Йому відповідає явно умовне сприйняття того, чим є індивіди як особа цього рівня. Цінність еволюції з таким результатом вельми сумнівна з погляду прогресу. Її неможливо достовірно підтвердити якою-небудь тенденцією соціальної гармонії або «органічної солідарності» (Дюркгейм). Вражає, швидше, приріст складності і тим самим зростання різнобічності можливостей обумовлювати поведінкові очікування. Виграш полягає не в класичній тематиці свободи versus зобов'язань, скільки в збільшенні обох. Виграшем полягає в структурних формах, які уможливають *зростання можливостей обмеження системи*.

XII

Наступний пункт стосується можливостей зростання акцептованої ненадійності і тим самим можливостей зробити очікуваними більше очікувань, додати неймовірнішим очікуванням функцію, що структурує. Для цього в розпорядженні є дві форми, які ми хотіли б назвати нормативним і відповідно когнітивним модалізуванням очікувань (тобто нормами і відповідно когнітивностями).

³¹¹ Пор., напр.: *Inglehart R. The Silent Revolution: Changing Values and Political Styles among Western Publics.* — Princeton, 1977; *Herz Th. Der Wandel von Wertvorstellungen in westlichen Industriegesellschaften // Kölner Zeitschrift für Soziologie und Sozialpsychologie* 31 (1979). — С. 282-302; *Wertwandel und gesellschaftlicher Wandel // Hrsg. H. Klages, P. Kmieciak.* — Frankfurt, 1979.

Модалізація безпосередньо стосується проблеми надійності, а саме питання, як слід поводитися у разі розчарування. Зовсім не всі очікування передбачають можливість розчарування. Більшість повсякденних очікувань цілком звичні і надійні, і не викликають неспокою. Проте соціокультурна еволюція дає привід пов'язати очікування з очікуваною ненадійністю — виникає зворотний вплив на самі очікування. Їх не можна просто залишити ненадійними. На велику ненадійність в системі не можна реагувати ще більшою ненадійністю очікуваного. Швидше, необхідно надати додаткову форму модусу очікування — «модус», або «модальність», розуміють вже не в кантівському сенсі як форму свідомості, що пізнає, а як форму, в якій щось реагує на становлення проблематичності своєї проблеми³¹². У очікування вбудовується попередня диспозиція на випадок розчарування, і, разом з тим, виникає супутній пошук моделі поведінки у разі розчарування. Як показали численні експерименти, це приводить до очікування додаткової стабільності³¹³. І, що найважливіше, через модалізування очікуваного ця попередня диспозиція виявляє себе по самому стилю очікування і тим самим у сучасності вже здатна до комунікації. Так, технічними запобіжними засобами і передусім соціальними узгодженнями вже зараз можна створити надійність, щоб у разі розчарування не виявитися безпорадним, осоромленим через те, що не знаєш світ і просто помилково очікуєш.

Орієнтація на очікування у разі розчарування означає орієнтацію на *відмінність*. Відмінність виходить з випадку розчарування, тобто не полягає в питанні, чи розчаровує очікування. Ненадійне, таке, що розчаровує, розглядається, більше, ніж щось надійне, і тоді питання полягає в тому, чи відмовляються у такому разі від очікування, чи міняють його. Вчитися чи ні — ось в чому питання. Очікування, налаштовані на навчання, стилізуються як *когнітивно-сті*. Їх готові змінити, якщо реальність виявляє інші, несподівані сторони. Наприклад, друг повинен бути зараз удома, але він не бере слухавку — значить, його немає. Доводиться виходити з цього і шукати в даній ситуації найбільш доречну раціональну поведінку. Очікування, що не підлягають навчання, стилізуються як *норми*. *Навіть* у разі розчарування вони зберігаються всупереч фактам.

³¹² При цьому поняття «Модус, модальність» залишається паралельним щодо модальностей буття. Залишається впізнаваною спорідненість з відомішими «кузинами» — можливістю і необхідністю. Подібно до того, як останні з'являються, коли запитують про буття буття, тобто коли усвідомлюється контингентність, так і модальності очікування виникають у разі сумніву в очікуваності очікувань, тобто коли усвідомлюється їх контингентність.

³¹³ Огляд дослідження міститься в: *Stogdill R.M. Individual Behavior and Group Achievement*. New York, 1959. — С. 59-119.

Наприклад, потім дізнаються, що друг все ж був удома, але не хотів, щоб йому заважали. Або: він обіцяв бути удома і чекати дзвінка. У такому разі не бачать приводу міняти свої очікування, оскільки не хотіли б відмовлятися від очікування готовності друга знімати слухавку і, тим більше, від його обіцянки. При цьому відчують свою правоту і дають відчути її другу. Він шукатиме виправдання, що відновлюватиме утвердження цього очікування.

Приклад свідомо вибраний так, щоб когнітивне і нормативне очікування впритул примикали, навіть переходили одне в інше³¹⁴. Не можна не звертати увагу на факти, адже не можна ж телефонувати до нескінченості! У такий момент переживають наслідки протесту проти викресленого очікування — яка досада! Треба було повідомити щось важливе, а доводиться шукати для цього інші шляхи. Тому повне роз'єднання когнітивних і нормативних очікувань, встановлення відмінності на рівні очікуваного навряд чи можливе — навіть у разі такого неймовірного очікування, як можливість розмовляти з ким-небудь, абсолютно не бачачи його. Зміщення когнітивних і нормативних компонентів очікування є нормальним моментом повсякденності, що вимагає високої майстерності (включаючи відповідні проблеми узгодження соціальної поведінки), коли потрібно дозувати реакції на розчарування. Лише за допомогою таких змішаних форм готовність до очікувань може бути поширена на смислові поля і способи поведінки, що є такими складними, що не можна сліпо довіряти процесу, до якого долучився.

Крім того, необхідність у фіксації модальних форм очікування часто виникає лише у разі розчарування. Наприклад, через те, що необдуманно зживається з ситуацією, яка певного разу викликає розчарування. Федеральний канцлер знову палить³¹⁵. Тепер доводиться з'ясувати, чекали протилежного когнітивно або нормативно. Розчарування є подією саме в тому сенсі, який ми позначили вище³¹⁶, — подією, що привносить моменти несподіванки, і тим самим є подією, яка саме тому має повернутися в нормальні структури очікуваного.

Відмінність виробляється, незважаючи ні на що. Запущена одного разу, вона ставить собі на службу випадковості, створює сприйнятливість, підсилює здатність розрізнення, знов і знов вима-

³¹⁴ Це постійно роз'яснюється в соціологічному дослідженні, що працює з даною відмінністю. Пор. з дослідженням, що стосується даного випадку: *Frankel B. The Cautionary Tale of the Seven-Day Hospital: Ideological Messages and Sociological Muddles in a Therapeutic Community // Communication and Control in Society /* Ред. К. Krippendorff. New York, 1979. — С. 353-373.

³¹⁵ Див. повідомлення в газетах від 12 січня 1982 р.

³¹⁶ Пор. с. 388 нім. видання.

гає ухвалювати рішення. Відмінність стає початковим пунктом подальшого утворення форм, подальших символізацій, подальшої переробки інформації і тому підсилює очікування, що вважаються ненадійними. Нормативне контрафактичне очікування можна укріпити перш за все завдяки тому, що той, хто очікує, не зважаючи на розчарування, має право і надалі дотримуватися свого очікування і публічно заявляти про це. У разі розчарування тим самим не вирішується доля самого очікування, і дане попереднє рішення можна символічно виразити як особливу смислову сферу значимого, належного³¹⁷. Зрештою відмінність можна сформулювати як відмінність належного і суцього і за допомогою даної семантики знов ввести її в соціальні системи³¹⁸.

Семантика належного і суцього зв'язана з онтологізацією предикатів — предикатів, які символізують в системі комунікації все ж лише очікування ухвалення комунікативної селекції³¹⁹. Це у свою чергу сприяє знову-таки уявленню про успіх або про прогрес, які як *self-fulfilling prophecy* (пророцтва, що здійснюються самі по собі — англ.) здійснюють зворотний вплив на соціальну систему. Це виглядає так, немов шляхом нормування забезпечується загалом і в цілому конформна поведінка; ніби має місце прогрес в пізнанні, що примножує знання і зменшує незнання. Те, що досягається спочатку і безпосередньо, є все ж лише виявленням нових відмінностей: нормативному стилю очікувань відповідає відмінність конформної поведінки від поведінки, що відхиляється від норми. Когнітивному стилю очікувань — відмінність знання і незнання. Таким чином, обрана модалізація очікування створює перш за все лише подальші відмінності, залежні від неї. У загальній архітектурі це тепер уже третій ступінь: відмінність здійснення/розчарування очікувань вбудовується у відмінність нормативно/когнітивно очікуваного і потім,

³¹⁷ У даному місці уживаються переважно етнологічні і соціологічні визначення; це означає, що вони зовсім не ставлять питання про функцію уявлень про належне, а визначають норми через фактичну наявність таких уявлень. Пор.: Bohannan P. *The Differing Realms of the Law* (1965); перевидано в: Bohannan P. *Law and Warfare: Studies in the Anthropology of Conflict*. Garden City N. Y., 1967. — С. 43-56 (45): «Норма — це більш-менш відкрите правило, що виражає „моральні» аспекти відносин між людьми».

³¹⁸ У такому разі ця відмінність може заперечувати всякий стосунок до емпірії — таке відоме в теорії права Р. Кельзена. З погляду пізніших теоретичних розробок пор.: Dreier R. *Sein und Sollen: Bemerkungen zur Reinen Rechtslehre Kelsens // Dreier R. Recht — Moral — Ideologie: Studien zur Rechtstheorie*. Frankfurt, 1981. — С. 217-240. У такому разі потрібно питати не про те, чи є правильним (або ж лише стійким) дане твердження, а про те, що означає орієнтація за допомогою чистих (очищених) відмінностей для антиципації і ліквідації розчарувань.

³¹⁹ Пор. вище, розд. 4, IV.

залежно від цього реконструюється за допомогою відмінності конформного/такого, що відхиляється від норми і відповідно знання/незнання. Питання про те, чи поліпшуються тим самим відносини, ми спокійно залишаємо відкритим. Те, що досягається, — це змінені початкові пункти обумовлень в соціальній системі, які у такому разі, залежно від обставин і від конкретних контекстів очікування, можуть більш-менш досягати бажаних результатів.

Цей концепт близький до тем, які посилено обговорювалися в останні десятиліття. Він враховує «навішування ярликів» (зрозуміло, не стверджуючи, що поведінка, що відхиляється, сама по собі є нешкідливою і терпимою і зіпсована лише позначенням)³²⁰. Дана концепція враховує також, що так званий науковий прогрес, як правило, більше створює невіршених проблем, чим вирішує, тобто надмірно примножує незнання в порівнянні із знанням. Проте ми тут не задовольняємося лише голим зворотним обертанням традиційних перспектив успіху: Ми не просто стверджуємо зворотне (що зазвичай призводить до такої ж помилкової теорії), а кладемо в основу інші структурні припущення. Місце, яке займали в старих теоріях ціннісні позиції або цілі прогресу (які, зі свого боку, є їх наступниками а *priori*), тепер заступає категорія відмінності; а на місце поліпшення/погіршення становища стосовно даних цінностей відтепер заступає ускладнення отримання і переробки інформації на основі відмінностей, які продукують відмінності. Оцінка залишається за спостерігачем, і як аспект самоспостереження системи вона можлива лише в контексті саме такої самореферентної переробки інформації.

Це не означає, що основоположний теоретичний концепт повишає в цьому абстрактному положенні. Поняття обумовлення сприяє переходу до перспективного аналізу. Якщо одного разу була введена відмінність між когнітивно і нормативно очікуваним, то можна полегшити її звужене спрямування до тієї або іншої форми. Для форм пізнання і для норм розвиваються різні мережі надійності і вирізняються різні системи підтримки, перш за все система науки і система права. На цій підставі можна допустити нові ненадійності, такі, що припускають надійність модальної форми очікування, — наука формулює лише гіпотези. Право допускає лише позитивне право, яке підлягає зміні, — в обох випадках вимушуючи до пара-

³²⁰ Чи (і наскільки) стверджують це насправді прихильники «навішування ярликів», найчастіше неможливо встановити однозначно. У їх теорії тут є дуже зручна неясність. Проте просвітницький інтерес однобічно спрямований проти інстанцій «криміналізації», які представляють себе самі як інстанції для запобігання шкідливій поведінці і заявляють, що *лише тому* повинні втручатися, а не відкидатися.

доксів, що полягають в необхідності принаймні в одному місці все ж стверджувати протилежне.

Проте, в контексті науки і права можна висувати украй неймовірні очікування і забезпечувати їх високу надійність. Платою за це є можливість їх спростування. Так здобувають все нові можливості структуризації. Лише у найостанніший час виникає питання, чи не має меж таке здобуття посилення³²¹. Але, крім того, і в повсякденних ситуаціях можна встановити, що залежно від когнітивних або нормативних очікувань використовуються різні форми поглинання ризику. Так, в нормативних очікуваннях соціальне примус до конформності зазвичай може бути сильнішим, ніж в когнітивних, де можна спокійно залишити за реальністю рішення про те, що є правильним³²². Крім того, нормативне очікування зв'язує його автора сильніше, ніж когнітивна проекція. Тиск, який вона тоді витримує, нехай навіть всупереч опору, є більшим, а відповідно більшою є обачність при нормативному ангажуванні в невідоме³²³. З цим пов'язане те, що від нормативних очікувань чекають іншого стилю взаємопроникнення, більш сильної і рішучої ангажованості і відповідних подіям емоцій³²⁴. Це, звичайно, не означає визначення норм як емоційних настанов. Проте вищий ризик явно контрафактичної і свідомо нездатної до навчання позиції очікувань повинен компенсуватися відповідними внутрішніми настановами, тому що лише так готовність вистояти до кінця стає зрозумілою і очікуваною для інших³²⁵. Врешті-решт у разі порушення нормативних очікувань можна розраховувати на готовність відновити норму, принаймні у вигляді пояснень і виправдань; навіть заперечення вже може ви-

³²¹ Скажімо, в критичних дискусіях про «засилля права» в соціальному житті і межах гарантій зростання і добробуту, поточно встановлених правом. Пор., напр.: *Voigt R. Mehr Gerechtigkeit durch mehr Gesetze? // Aus Politik und Zeitgeschichte* 21 (1981). — С. 3-23. — Тут міститься багато матеріалів по даній темі; крім того, див.: *Gegentendenzen zur Verrechtlichung / Hrsg. R. Voigt. Opladen, 1983.*

³²² Для ціннісних суджень на відміну від суджень про факти див.: *Blau P. M. Patterns of Deviation in Work Groups // Sociometry* 23 (1960). — С. 245-261 (258i далі).

³²³ Пор. з погляду тематизації питань права в повсякденному житті: *Luhmann N. Kommunikation über Recht in Interaktionssystemen // Luhmann N. Ausdifferenzierung des Rechts: Beiträge zur Rechtssoziologie und Rechtstheorie. Frankfurt, 1981. — С. 53-72.*

³²⁴ Див. про це: *Goode W. J. Norm Commitment and Conformity to Role-Status Obligations // American Journal of Sociology* 66 (1960). — С. 246-258 (зокрема, с. 256).

³²⁵ При цьому залишається абсолютно неясним, оскільки тут мова йде лише про комунікацію, наскільки переконливо (і чому) в психологічному відношенні чекати від емоційних настанов більшої постійності або відповідно менше внутрішніх розбіжностей. Наступним питанням, яке заслуговує на більшу увагу, особливо для великих суспільств сучасного типу, є питання про те, чи чекають емоційних настанов саме і лише в тому випадку, якщо людину *погано знають* особисто, і чи відмовляються від них значною мірою при ближчому знайомстві.

явитися достатнім для санації норми³²⁶. Норма трансформується в обов'язок сприяння при врегулюванні ситуації. Вона вимагає власне символічного підтвердження в тому випадку, якщо шкоду вже неможливо компенсувати.

Якщо одного разу встановлюють відмінність нормативних і когнітивних очікувань, то утворюється своєрідна проміжна царина. Справа все більше зводиться до нещасних випадків або інших акцидентальних втраг³²⁷, що саме як випадок можуть бути ліквідовані, тобто не залишають приводу ані для нормативних санкцій, ані для навчального пристосування щодо очікування³²⁸. Мова йде про нещасливий збіг різних обставин, з яким ніхто не зобов'язаний рахуватися, у тому числі і надалі (хоча газети день за днем пишуть якраз про щось подібне). Проблему структури перехоплюють завдяки інтерпретації як єдину і неповторну, і виникає страхівка від збитку.

Не вдаючись до подальших подробиць³²⁹, ми дотримуємося як центрального теоретичного уявлення того, що включення і переробка більшої ненадійності стають можливими за допомогою структур, генезис і відтворення яких мають завдячувати відмінності³³⁰. Утворення структури не є ані перетворенням в принцип, в початок, ані узгодженням з об'єктивними історичними законами, що визначають, як стан *A* переходить в стан *B*. *Вирішальне* значення має, мабуть, перенесення проблем утворення систем у відмінності. Якщо при цьому зачіпається пункт, яким все визначається, — а ми вважаємо таким в соціальному відношенні подвійну контингентність, а в часовому відношенні — очікування, яке може розчарувати, — то з плином часу з випадкових подій виникає порядок. Що б не відбулося, (1) формування очікувань і (2) їх перевірка йдуть в альтернативі або збереження, або припинення. У такому разі неминуче викристалізуюватимуться смислові змісти, які зі свого боку забезпечують очікуваність даного рішення, його підставовість, шанси на досягнення консенсусу, припущення винятків тощо. Струк-

³²⁶ Пор.: Scott M. V., Lyman S. M. Accounts // American Sociological Review 33 (1968). — С. 46-62; Blumstein Ph. W. et al. The Honoring of Accounts // American Sociological Review 39 (1974). — С. 551-566; Hewitt J. P., Stokes R. Disclaimers // American Sociological Review 40 (1975). — С. 1-11.

³²⁷ На жаль, в німецькій мові відсутнє достатньо широке поняття для перекладу слова «accident».

³²⁸ Пор.: Suchman E.A. A Conceptual Analysis of the Accidental Phenomenon // Social Problems 8 (1960-1961). — С. 241-253.

³²⁹ Пор. також: Luhmann N. Rechtssoziologie. 2. Вид. — Opladen, 1983. — С. 40 і далі.

³³⁰ Ґрунтовніше про це див. вище, с. 116 і далі німецького видання.

тури очікувань, що таким чином створюються з плином часу, зі свого боку чутливі до перешкод, так що виникають такі нові шари сенсу, абстрактніші семантики, теорії, які дозволяють говорити про такі перешкоди, захищати від них або перетворювати в приріст структури. На цьому рівні і нормативні системи у такому разі знов придатні до навчання; наприклад, може виникнути моральна казуїстика, орієнтована на одиничний досвід, або юридичний догматизм. І навпаки, в когнітивні системи вводиться нормативна підтримка. Зазвичай не поспішають відмовлятися від систематизованих знань, навіть якщо окремі випадки їм суперечать, саме тому що відмова від них означала б дуже великі втрати, а заміни не видно.

Встановлений за тривалий час і тривалу еволюцію порядок навряд чи можна охопити одним принципом або описати відносно простими поняттями. Лише генетичне регулювання легко зрозуміти, але результат — ні. Це має значущість для будь-якого організму, має значущість і для соціальних систем.

XIII

Введення поняття норми на теоретично другорядне, похідне місце не тільки є незвичним на тлі традицій природного права, але і суперечить важливим соціологічним теоріям. На відміну від староевропейської теорії суспільства ми не виходимо з нормативних пресупозицій. На відміну від соціології Дюркгейма і Парсонса ми не вбачаємо в понятті норми останнє пояснення фактичності соціального порядку або можливість його як такого³³¹. Ми тим більше не вимагаємо від соціологічної теорії сформулювати свої завдання з огляду на суспільні норми або цінності. Із цього приводу накопичилося дуже багато гнітючого досвіду, причому саме останніми роками. Так, зовсім недавно споруджені храми емансипації вже знов заростають бур'яном, а їх вірні, мабуть, повинні відмовитися від культу.

Але ця скептична стриманість щодо нормо-центричної теорії, звісно, не означає, що можна уявити суспільне життя без норм. Пов'язування себе з нормами і цінностями є наскрізним аспектом соціального життя. Але воно виникає не тому, що людям подоба-

³³¹ Сьогодні цієї позиції експлицитно дотримується, наприклад, К. Суто в тезі про те, що соціальне здійснюється за допомогою нормативних редукцій. Див.: *Souto C.* 1) Die soziale Norm // Archiv für Rechtsund Sozialphilosophie 63 (1977). — С. 1-26; 2) Die sozialen Prozesse: Eine theoretische Reduktion // Archiv für Rechts- und Sozialphilosophie 66 (1980). — С. 27-50; 3) *Allgemeinste wissenschaftliche Grundlagen des Sozialen.* Wiesbaden, 1984. Подібне див.: *Unger R. M.* Law in Modern Society: Toward a Criticism of Social Theory. New York, 1976.

ється жити в умовах соціального порядку і платити за нього свого роду конституційним консенсусом. Такого «суспільного договору» не існує, оскільки немає ситуації вибору, закладеної в аргумент. Проте фактично у будь-який час і у кожній конкретній деталі є необхідність у самореферентно-сисловому (аутопоетичному) відтворенні і тим самим необхідність іманентних смислових генералізацій, а також необхідність їх підкріплення там, де вони стають ризикованими і можуть розчарувати. Лише у даному місці — теоретично похідному і зовсім не «фундаментальному» — знаходить своє місце функція нормування. Вона використовується, і норми розвиваються мірою того, як стають необхідними генералізації, гідні ствердження контрафактично.

Разом з цим пероблаштуванням теорії не виникає можливості планувати соціальну, а відповідно і суспільну важливість норм. Вимагається лише, щоб соціологічна теорія уміла співвідносити нормативність як змінну величину з типами систем або з розвитком структури суспільства; робляться спроби виконати дану вимогу шляхом функціонального аналізу, а не за рахунок голих узагальнень, іманентних нормам (наприклад, «*practa sunt servanda*») (договорів слід дотримуватися — лат.), і змістовного ослаблення затверджених норм і цінностей, що вважаються фундаментальними. На підставі цього ескізу теоретичного підходу можна, наприклад, запитати, чи немає в суспільних системах або в окремих суспільних сферах (наприклад, в економіці, в науці) тенденції до зсуву структур від нормативного стилю очікувань — до когнітивного, і як такі зміни, якщо вони є лише в підсистемах, позначаються на сукупній системі³³². Емпірично безперечна теза про те, що *всякий* соціальний порядок продукує норми і пов'язаний з ними, тим самим відокремлюється від даного (тривіального) первинного розуміння і за допомогою уточнення початкової проблеми як «іманентного смислового ризику генералізацій» переформулюється більш точно і потенційно більш критично. Тим самим основна проблема переходить від поняття норми до поняття генералізації.

Очікування, певною мірою незалежні від фактичної події, до якої вони належать, можна також назвати *генералізованими*. Тим самим ми продовжуємо міркування про генералізацію смислу (розділ 2, IX). Генералізовані очікування в змістовно залишають невизначеним те, що конкретно очікується, — наприклад, якими будуть уламки розбитої тарілки. Вони можуть залишити відкритим і час настання очікуваної події, навіть сам факт її настання взагалі. На-

³³² Див. про це: Luhmann N. *Die Weltgesellschaft* // Luhmann N. *Soziologische Aufklärung*. Bd 2. — Opladen, 1975. — С. 51-71.

решті, вони можуть залишати відкритими питання соціального виміру, перш за все питання про те, чиї очікування тотожні за змістом, а чиї ні. Завдяки часовим, змістовим і соціальним генералізаціям ненадійність виявляється сприйнятою і поглиненою. Не зважаючи на це, очікування мають значущість і задовольняють вимогам, оскільки інакше від них би відмовилися.

При введенні цього поняття біхевіористською психологією на передньому плані знаходилася інша функція генералізації³³³. Вона стосується проблеми градієнта складності між навколишнім світом і системою. Це поняття фіксує два спостереження, що утрудняють використання простої схеми стимулу і реакції, і пояснює *обидва* цих спостереження *одним* поняттям. З одного боку, система може відповідати однією і тією ж реакцією на різні подразники навколишнього світу; не зважаючи на розмаїття навколишнього світу, вона вибирає єдиний спосіб реакції і, таким чином, є здатною редукувати складність навколишнього світу. З іншого боку, на єдиний або константний стан справ система може також реагувати по-різному; таким чином, вона здатна обумовлювати себе, керуватися внутрішніми умовами, не маючи у навколишньому світі безпосереднього корелята. Цією мірою система також перевершує навколишній світ в специфічних позиціях щодо складності.

Обидві функції поглинання ненадійності і вирівнювання складності, очевидно, взаємозв'язані, і генералізація виступає поняттям також і для позначення цього зв'язку. Система бере на себе ризик генералізації, ненадійність не цілком визначеного і тим самим набуває для себе можливості розглядати неоднакове однаково, а однаково — неоднаково залежно від стану проблем відношення системи і навколишнього світу.

Поняття генералізації, зрозуміло, саме є генералізацією. Воно нічого не говорить про те, як система приходить до яких-небудь генералізованих очікувань. Воно не є (в усякому разі, не обов'язково є) оперативним поняття системи, яка генералізує свої структури.

³³³ Як огляд пор., напр.: *Stendenbach F. J. Soziale Interaktion und Lernprozesse. Köln, 1963, зокрема С. 90 і далі. Подальші посилання див. вище, розд. 2, прим. 81. Запозичення в соціологію сходять до ініціативи Т. Парсонса. Пор.: Parsons T. 1) The Social System. Glencoe Ill., 1951, зокрема с. 10і далі, 209 ff; 2) The Theory of Symbolism in Relation to Action // Parsons T., Bales R. F., Shils E. A. Working Papers in the Theory of Action. Glencoe Ill., 1953. — С. 31-62 (зокрема, 41 і далі). До вирішальних уявлень відноситься те, що генералізація є умова можливості комунікації, тому що ситуації Ego і Alter ніколи не бувають повністю ідентичні. У такому разі звідси витікає також, що разом з тими, що символічними генералізують варіюється і простір можливих комунікацій, тобто воно може збільшуватися або зменшуватися.*

Перш за все воно ще нічого не говорить про відмінність вдалих і невдалих генералізацій. Все це є вагомими відмовами від пізнання³³⁴. Тим більше, що йде до того, щоб виробляти специфічний приріст в способі пізнання, можливий за допомогою даного поняття. Воно стосується умов і подальших проблем посилення генералізацій.

Перш за все генералізація є невизначеністю, реконструйованою в системі (самої системи або навколишнього світу). Вона відрізняється від голої невідомості, дифузності, невизначеності тим, що вимагає *респецифікацій* і дає їм відправні пункти. Для цього може бути надано багато можливостей, на відносно конкретних рівнях, наприклад тих, які можна прояснити на типових речах або діях. Інтерес до посилення, інтерес до вищої генералізації, що охоплює багато чого різного і ще невідомого, діє у зв'язку з цим строго селективно. Він вимагає уточнення функції генералізації очікувань. Це відбувається шляхом модалізації, шляхом вибору між, швидше, когнітивними і, швидше, нормативними очікуваннями. Залежно від того, в якому напрямі в часі відбувається генералізація відносно специфічної проблеми очікування розчарування, виникають різні умови респецифікацій, а саме підготовки або до навчання, або до відстоювання очікування, якщо не до його здійснення.

Розглянуті у одному вимірі, генералізація є *умовою навчання*. У цьому аспекті навчання розглядає очікування як *знання*. Без якогонебудь генералізуючого передбачення навчання було б неможливе ані в психічній, ані в соціальній системі, оскільки у такому разі різні обставини у жодному випадку не могли б підтвердити один і той же досвід, тобто зміцнити приріст структури (reinforcement (відновлення міцності — англ.)).³³⁵ Щоби бути здатним набувати знання, треба знати. Таким чином, навчання вимагає відкритої комбінації знання, яке підтверджує, і знання, яке змінює, і лише в даній комбінації генералізовані когнітивні очікування розглядають як знання³³⁶. «Знання» є семантичним символізуванням саме цієї функції.

³³⁴ Вони можуть бути ослаблені при з'єднанні з еволюційною теорією (або аналогічними теоріями навчання). У такому разі вислів звучить так: очікування можуть успішно генералізувати, встановлюються еволюцією (або навчанням).

³³⁵ Про «генералізованих підсилювачів» див., напр.: *Kuhn A. The Study of Society: A Unified Approach*. Homewood Ill., 1963. — С. 84 і далі. Огляди психологічних досліджень див. в: *Stogdill*. Цит праця. — С. 60 і далі або в статтях К. Ейфєрта: *Handbuch der Psychologie*. Bdl. Göttingen, 1964. — С. 76-117 (103 і далі) і 347-370 (357 ff).

³³⁶ Це можна розглядати як функціональне «визначення» поняття знання із збереженням тим самим того, що водночас це поняття відділяється від всяких антропологічних визначень, таким чином, розуміється вже не як голий корелят відомих розумових здатностей.

Випадок, коли трансформують незнання, також підпадає під дане поняття навчання і знання. Будь-яке світобачення є завершеним. Тому набуття знання там, де раніше взагалі нічого не було, теж вимагає зміни структури наявного стану знання. Раніше не знали, що є авокадо. Зараз горизонт істивного належно розширився, можна навчитися тому, що авокадо є навіть в «Карштадті»*.

Тому знання є умовою і регулятивом процесів навчання, а точніше, вбудовування можливостей навчання в структуру очікувань, актуальну в даний момент. Якщо можливості навчання мають розширюватися, то відповідним чином має бути завчасно готовим стан знання. Він має бути імпліцитно або тоді також експліцитно готовим до власної зміни. У такому разі він може знаходити свою надійність очікувань і структурну цінність вже не в ригідності і інваріантності, а ще лише в тому, що можуть бути точно задані умови, в яких убачається необхідність змін. У такому разі надійність ґрунтується на обумовленій змінності за умови, що «інакше ніяк!».

Готовність до навчання може стосуватися у край неймовірних, але також більш або менш вірогідних і навіть спеціально створених (експериментальних) умов. Тією мірою, як навчання пов'язане зі схемою речей, воно здійснюється загалом кумулятивно. Якби стало відомо, що у разі авокадо мова йде про металні снаряди індіанців, то це не знищило би знання про авокадо як істивний плід, а лише доповнило його. Світ стає складнішим за допомогою процесів навчання. А забування, особливо в суспільствах без писемності, є властивою йому поправкою³³⁷.

Наступний момент полягає в тому, що можна досягти готовності до навчання лише в тому випадку, якщо точно відомо, за яких умов слід міняти очікування і в якому смисловому напрямі. Ці умови повинні бути швидко визначені в ситуаціях несподіванки і розчарування, що у свою чергу знову-таки вимагає знання альтернатив, знання оточення, порівняльного знання — іншими словами, критичної маси умов, які можна використовувати. Все це — умови респецифікації, які уможливають допуск ненадійності як еквіваленту надійності і відповідно генералізацію вимог надійності.

Дана обробка знання ще раз посилюється у функціональному напрямі при переході до понятійних і теоретичних пізнавальних конструкцій (які, зі свого боку, отримують головні імпульси від писемності і потім книгодрукування) — тим самим тільки і можна си-

* «Карштадт» — мережа універмагів в Германії. — Прим. перекладача.

³³⁷ Пор. *Goody J./Watt I. The Consequences of Literacy, Comparative Studies in Society and History* 5 (1963). — С. 304-345 (308і далі).

стематично вирізнити готовність до навчання — також і саме там, де вона йде за рахунок старого знання³³⁸.

Як таке можливо, можна пояснити лише на базі доволі складної теорії. Має місце узгодження специфікацій, генералізацій і респецифікацій, і лише так можуть бути отримані когнітивні структури високого ступеня відмежованості. Тут також йде мова про розширення ненадійності на користь специфічної функції. Для здобуття знань все залежить зараз перш за все від визначення умов, за яких претензія на знання слід вважати спростованим. Замість достатньої надійності вимагають лише віднесення до виміру когнітивних очікувань, що сягає від надійного до ненадійного, і даний структурний дефіцит компенсується розробкою вимог до теорії і методу, тобто через вказівку на структури, які значимі лише для спеціально вирізної для цього функціональної системи, — для науки³³⁹.

Дані роздуми ведуть в області спеціальних досліджень і їх доводиться на цьому перервати. Проте вони добре пояснюють, що «соціологія знання» класичного стилю ставила перед собою дуже вузькі завдання³⁴⁰. Разом із знанням висуваються вимоги когнітивної структуризації очікувань — очікувань в модусі готовності до змін, яку (в усякому разі, поки) не потрібно реалізовувати. Так, до знання справи можуть бути приєднані поведінкові очікування. Можна сподіватися, що затребуваність товару гарантує його збут, перекриття вулиці зупиняє рух, хворобу виправдує постільний режим. Тим самим незліченні поведінкові очікування безпосередньо гарантовані умовами. Без них соціальне життя не могло б функціонувати. Це має значущість перш за все для всього, що, згідно досвіду, є неможливим (наприклад, неможливо одночасно бути в різних місцях, на різних засіданнях), а також для безлічі сигналів, на які реагують, приймаючи їх до уваги (так реагують на зростання

³³⁸ Пор. у зв'язку з цим роботу, присвячену книгодрукуванню як важливій, але, звичайно, не єдиній вирішальній інновації: *Eisenstein E. The Printing Press as an Agent of Social Change: Communications and Cultural Transformations in Early-modern Europe. 2 vol. — Cambridge Engl., 1979.* Пор. також: *Googy J. Literacy, Criticism, and the Growth of Knowledge // Culture and Its Creators: Essays in Honor of Edward Shils / Ред. J. Ben-David, T. N. Clark. Chicago, 1977. — С. 226-243.*

³³⁹ *Luhmann N. Die Ausdifferenzierung von Erkenntnisgewinn // Wissenssoziologie, Sonderheft 22 (1980).*

³⁴⁰ Тут немає можливості докладно зупинитися на причинах цього. Вони закладені частково в «матеріалістичній» спадщині, частково — в проблематиці істини, до якої вдаються у висловах про істину і яка недостатньо регулюється рішеннями теорії типів, частково також і в зіставленні строго наукової істини і ідеологій. Крім того, з причин диференціації дисциплін, дослідження по теорії навчання належать перш за все до психології, а не до соціології. Проте сьогодні зростають спроби розширити розуміння соціології знання. Пор. вже цитовану збірку під редакцією N. Stehr і V. Meja.

цін, збільшення вуличного руху або, не в останню чергу, на постійну фактичність смерті). З погляду генералізації це означає, що структурна цінність когнітивних очікувань, тобто їх здатність зв'язувати події і, особливо, дії може посилюватися, якщо вдається залучити контингентності вищого порядку. Так стає можливим утворення більш складних соціальних систем. Проте водночас чіткіша профілізація специфічно когнітивного стилю генералізації очікувань означає також, що відмінність когнітивне/нормативне стає важливішою, що тим самим отримують розв'язання колишні символізації — наприклад, знання як мудрості або природи як основи системи норм³⁴¹.

Точно такий стан справ можна виявити *mutatis mutandis* (змінити те, що слід змінити — лат.) в області генералізацій, що спираються на *нормативне* очікування. Тут посилення можливостей очікування набуває форми *права*. Посилення відбувається тут і через обмеження (тим самим і через уточнення) очікувань, що беруться до уваги з цією метою. Не всяке нормативне очікування можна кваліфікувати *eo ipso* (тим самим — лат.) як право. Слід додати, що консенсус гадано може бути приписаним не тільки для нормативному стилю очікування, але і готовності до санкцій і вирішення можливих конфліктів у разі розчарування. Цією мірою право — зовсім не тільки засіб вирішення соціальних конфліктів, а спочатку і перш за все засіб їх виробництва: підстава надмірних претензій, вимог, відхилення у тому числі і там, де чекають на опір³⁴². Крім того, результатом даної вимоги гаданого консенсусу є і обмеження змістової генералізації; вона повинна бути де-суб'єктивована, звільнена від партикулярних посилань на очікуване в окремих випадках, оскільки лише тоді можна надійно припустити соціальну підтримку у разі розчарування без особистого знання задіяних осіб. Отже, право виникає у разі специфічних вимог конгруентної генералізації в часових, соціальних і змістових аспектах³⁴³.

Право, як і знання, рудиментарно виникає у всіх соціальних системах, навіть не звертаючись до права, офіційно встановленого і санкціонованого державою, — таким чином, також в організаціях,

³⁴¹ Як часто буває в соціокультурній еволюції, це також не є якимось прямолінійним прогресом. Навпаки, впадає в очі, що семантичні назви мудрості (*sagesse* (поміркваності — фр.)) і природи якраз сильніше підкреслюються при переході до свідомих модерних підстав, лише близько 1600 року; неначе мова йде про те, щоб вперше по-справжньому застосувати уже випробувану термінологію.

³⁴² Пор.: *Luhmann N. Konflikt und Recht // Luhmann N. Ausdifferenzierung des Rechts: Beiträge zur Rechtssoziologie und Rechtstheorie. Frankfurt, 1981. — С. 92-112.*

³⁴³ Докладніше про це див.: *Luhman N. Rechtssoziologie*, цит. видання. — С. 94 і далі.

сім'ях, в групах, що обмінюються поштовими марками, в сусідських відносинах тощо. Жодна система не може використовувати когнітивні або нормативні очікування впродовж тривалого часу, без того щоб не виникло або знання, або право. При цьому мова може йти про селективно перейняте знання або право, а також про новоутворення з виключно системно-специфічним радіусом дії. Тому з історичного кута зору знання і право існують вже задовго до виникнення муніципальних, стратифікаційних, політично консолідованих суспільних систем. Проте в цьому випадку еволюція таких суспільних систем дає приріст результатів, який перетворює те, що може знаходити широке суспільне визнання як знання або право — знову-таки шляхом обмеження і заснованого на цьому розширення можливостей утворення структур. Офіційно значиме знання або право записується, кодифікується, стає, так би мовити, «останньою інстанцією» для сумнівних новоутворень³⁴⁴. Проте, не зважаючи на це, системно-специфічні структури очікувань зберігаються разом як знання або право — наприклад, як знання і амбіції, що виникають в сім'ї з питання про те, коли дітям пора спати, з приводу подарунків, що привозяться з тривалої поїздки, звичок, пов'язаних з харчуванням тощо.

Якщо можливо у такий спосіб встановити паралелі між структурними здобутками, які опосередковані знанням і правом, тоді здобуємо не тільки початкові пункти соціології знання і соціології права. Паралелі такого роду, які не потрібно вважати чисто випадковими, швидше, підтверджують і більш загальну теоретичну диспозицію теорії систем. Принаймні, вони переконують в тому (тут не місце обговорювати вимоги до строго наукової аргументації), що посилення структурованості можливе шляхом генералізації очікувань, які селективно охоплюють лише часткову царину можливого очікування і орієнтуються заради цієї селекції на відмінність когнітивних і нормативних очікувань; і це тому, що якраз за допомогою даної відмінності переформулюється проблема часу, домінуюча у всіх темпоралізованих системах.

XIV

У попередніх розділах ми відстоювали ідею, що очікування, якщо вони несуть структурне навантаження, більш чи менш схильні розчарувати. Можливість розчарування є, таким чином, пробле-

³⁴⁴ Це можна з успіхом простежити і на семантичному рівні, наприклад, на основі розвитку правових понять, типів права, зрештою — в концепції «джерел права». Пор. з приводу останньої із згаданих тем: *Luhmann N. Die juristische Rechtsquellenlehre in soziologischer Sicht // Luhmann N. Ausdifferenzierung des Rechts*, Цит. праця — С. 308-325.

мою самого очікування, проблемою його надійності і стабільності. Повинна існувати можливість поглинання небезпеки розчарування вже в самому очікуваному; якщо цього не вдається, то можливість розчарування символічно-деструктивно відбивається на самому очікуванні. Певні контексти очікування тут є більш чутливими за інші — наприклад, очікування, пов'язані з життям або з пенсією: люди прагнуть уникнути всього, що може позбавити життя або пенсії. Такий стан справ щодо високої структурної чутливості стосовно чисто можливого символізує поняття *спокою* — поняття, яке протистоїть страху, з недавніх пір що розкриває очікування, пов'язані не тільки з життям, але також з пенсією і навіть із загальним благом всякого роду³⁴⁵ (мабуть, за передумови, що будь-яке спричинення шкоди викликає у людини агресію). У цьому сенсі спокій є структурною умовою *par excellence* (найбільше, найвищою мірою — фр.). Під спокоєм розуміють не тільки позитивний корелят негативної оцінки певних подій, але і структуротворну цінність їх уникнення — якби їх чекали, то дуже багато чого стало б неможливим.

Проте розчарування — це не тільки аспект очікування, вони можуть відбуватися і реально. Тому до устроїв для захисту структури соціальних систем належать і заходи поведінки з фактичними розчаруваннями. Вони входять в контекст очікувань, захищають їх. Проте ці заходи служать також і для ослаблення символічного і фактичного значення несподіваних розчарувань. З цієї точки зору ми хотіли б назвати їх *устроями для ліквідації розчарувань*.

По суті мова йде про пояснення з приводу розчарувань і про санкції залежно від того, які очікування не виправдалися — когнітивні або нормативні. Пояснення служать для того, щоб знов нормалізувати стан справ, що склався. Безліч прикладів тому є в першу чергу в минулих суспільних формаціях. Їх можна відрізнити від нормального процесу пізнання завдяки тому, що вони спеціалізуються на обмеженні надмірних вимог до навчання або на ізоляції

³⁴⁵ Це можна підтвердити за допомогою наступного більш лякаючого визначення: «Мир є не тільки відсутністю війни, але і відсутністю будь-якої форми особистого або структурного насильства. Проте він включає всеосяжну економічну, політичну і соціальну справедливість, так само як і постійне, всебічне роззброєння, нову систему світового господарства і екологічну рівновагу. Не слід було б розуміти його статично як кінцевий стан. Швидше, він є продуктом динамічних процесуальних усесвітніх зв'язків, постійно і, по можливості, ненасильницьки забезпечуваним за допомогою асоціації і дисоціації» (*Schütz K. Mobilmachung für das Überleben als Aufgabe von Friedensforschung, Friedenspädagogik, Friedensbewegung, Waldkirch, 1981. — С. 26*). Дане визначення миру насправді проголошує претензію на суверенітет: бо воно забороняє іншим всяке насильство і («по можливості ненасильницьке») залишає його за собою.

окремого випадку і його локалізації як особливого випадку, що не має наслідків. Таку функцію мають магичні практики, віра у відьом, а також уявлення про щастя і нещастя³⁴⁶. У сучасному суспільстві це місце займає, мабуть, стриманіша семантика «нешчасного випадку»³⁴⁷. Нешасний випадок не є проявом особливих сил або особливою (рідкісною) причиною, але, згідно складності, є констеляцією причин, яка як таке трапляється рідко. Очікування, що тим самим зіткнулися, захищені від вимог навчання, особливо в тих комплексах подій, де немає якого-небудь такого ж надійного альтернативного очікування, здатного прийти на допомогу. Подібно до цього здається переконливим пояснення «нездатністю»; воно також обмежує необхідність навчання окремим випадком, зрозумілим для окремої особи дефіцитом, залишаючи, втім, незайманим каркас³⁴⁸. Таким чином, пояснення з приводу розчарувань дають точні результати, які можна включати в когнітивну картину світу і традиційне знання. Вони відновлюють надійність очікування в модусі: «хоча і є готовність до змін, але для них немає вагомих причин».

У нормативних очікуваннях слід вирішувати, швидше, проблему надмірного тиску. Тут розчарованих спонукають продемонструвати, що вони дотримуються своїх очікувань, щоби спровокувати конфлікт і, по можливості, наполягти на своєму. До того, хто на цій підставі стає агресивним, важко підступитися, тому що доводиться вважати, що він сам по собі має рацію. Проте наслідки можуть виходити далеко за межі приводу. І те, що передбачалося як публічна підтримка і тим самим сприяло рішучості очікуваного, може стати проблемою як *colere publique* (суспільне обурення — фр.) (Дюркгейм) з приводу наруги над правом. Якщо довіряти свідцтвам з якнайдавніших суспільств, то, мабуть, контроль над даною проблемою став поштовхом до виникнення правових норм, які потім лише вторинним чином продукували надійність очікувань і тому зберігалися, підтримувалися, удосконалювалися³⁴⁹. Таким чином, рішення знову полягає у виборі форм, здатних комбінувати поси-

³⁴⁶ Втім, тут дивує також більш інтенсивне вживання цих швидко старіючих засобів в XVI і XVII століттях. З урахуванням прогресуючої еволюції використовують спочатку старі форми врегулювання розчарувань, поки вони не втратять своєї переконливості.

³⁴⁷ Про див. вище, с. 169.

³⁴⁸ Особливим аспектом даної теми є те, що тим самим нормативні очікування можна додатково стилізувати в когнітивних. Пор.: *Haber L. D., Smith R. T. Disability and Deviance: Normative Adaptations of Role Behavior// American Sociological Review* 36 (1971). — С. 87-97.

³⁴⁹ Пор.: *Radcliffe-Brown A. R. The Andaman Islanders* (1922), цит. за виданням: *Glencoe Ill., 1948; Bemdt R. M. Excess and Restraint: Social Control Among a New Guinea Mountain People. Chicago, 1962.*

лення і каналізацію. Це рішення дається у тому числі і розвитком права, перш за все вдалою його моделлю — мати змогу на скаргу, але не на прийняття рішення і не на примус.

Системний базис таких здобутків селекції і посилень полягає в суспільній системі, в її функціональних устроях і підсистемах. Хоча кожна соціальна система формує підходи до свого знання і свого права, а також свої форми подолання розчарувань, цей базис може бути гарантований своїми засобами не в кожній соціальній системі. Це також є аспектом селективності у таких вирішеннях проблем, які уможливають неймовірне. Проте це має наслідки. Перш за все тим самим загострюється відмінність системи і навколишнього світу на рівні систем інтеракції. Офіційна культура знання в повсякденності навряд чи придатна для пояснень щодо розчарувань, що має значущість, зокрема, і для переробки розчарувань функціональними системами самого суспільства³⁵⁰. Так само проблематичними є і можливості надати юридичної форми очікуванням і розчаруванням повсякденного життя, особливо в щільних системах інтеракції, спрямованих на відтворення³⁵¹. З одного боку, інтеракція повинна мати справу з модельними впливами вигострених суспільних вирішень проблем, з іншого боку, ці рішення пов'язані з яскраво вираженими типами суспільної системи і включаються в інтеракцію не без пересторог³⁵². Відмінність усвідомлюється як така від випадку до випадку і стає точкою відліку відповідного подальшого розвитку.

Вже в XVII столітті цю проблему як альтернативу — якщо не бачили, то, принаймні, практикували. З одного боку, існували явні тенденції піклуватися щодо спокою за допомогою політичного централізму при використанні системи права. Ці прагнення в соціально-структурному і семантичному плані мали тривалу дію. З іншого боку, були і прагнення піклуватися про спокій на рівні інтеракції шляхом ввічливої товариськості, галантної бесіди, цивілізування жестів і мови, перш за все за допомогою норм, спрямованих проти пристрасті до конфліктів, відкритого заперечення і проти таких тем релігії і політики, які це провокують³⁵³. Але все ж дані по-

³⁵⁰ Пор. у зв'язку з цим: Lane R. E. The Decline of Politics and Ideology in a Knowledgeable Society // American Sociological Review 31 (1966). — С. 649-662; дискусію про цьому див. в тому ж журналі: 32 (1967). С. 302-304.

³⁵¹ Див. про це: Luhmann N. Kommunikation über Recht in Interaktionssystemen, цит. видання.

³⁵² Див. розрізнення декількох форм організації соціальних систем, зроблене у введєнні. Пор. також розд. 10.

³⁵³ Див. огляд і сучасну літературу в: Elias N. Die höfische Gesellschaft. Neuwied, 1969; Strosetzki Ch. Konversation: Ein Kapitel gesellschaftlicher und literarischer

ведінкові моделі були орієнтовані на вищі соціальні шари. В усякому разі, після зникнення стратифікованого суспільства їх культивування не очікується. На рівні інтеракції зараз передбачається, швидше, «premissiveness» (можливість дозволів — англ.) і довільність, тоді як піклування щодо спокою цілком переклали на суспільство, яке вже заслужило саме за це замість вдячності невдоволення.

XV

Як останній засіб структурних гарантій зазвичай має значущість *латентність* структурних функцій і навіть латентність самої структури. Що саме слід під цим розуміти, вимагає докладнішого аналізу³⁵⁴. Соціологи, якщо вони не просто покладаються на вживаність і самоочевидність поняття, як правило, задовольняються визначенням латентності як відсутності усвідомленості. Ситуацію часто загострюють тезою про те, що мова йде про неозорність. У такому разі причина неможливості забезпечити усвідомленість криється в самій функції латентності; або мова йде про вдалий симбіоз нездатності все бачити і знати із політично впорядкованим загушовуванням³⁵⁵. Відповідно латентність як відсутність усвідомленості має значення для психічних і соціальних систем. У такий спосіб злитність цих систем витісняється в несвідоме. Соціологи, які більше не ризикують вірити в природу і розум, все ще вірять принаймні в латентність. У незнанні безневинні, в нім єдині; водночас соціолог виявляється виключеним з цього неусвідомленого консенсусу несвідомого — він стоїть біля воріт, через які міг би пропустити де-структивне знання. Соціолог виявляється у позиції спостерігача, який може водночас сприймати знання і незнання, маніфестований

Pragmatik im Frankreich des 18. Jahrhunderts. Frankfurt, 1978; *Luhmann N.* Interaktion in Oberschichten: Zur Transformation ihrer Semantik im 17. und 18. Jahrhundert // *Luhmann N.* Gesellschaftsstruktur und Semantik. Bd 1. Frankfurt, 1980. — С. 72-161.

³⁵⁴ Цікава пропозиція, що хоча і повністю ігнорує проблему змісту, походить від: *Campbell C.* A Dubious Distinction: An Inquiry into the Value and Use of Merton's Concepts of Manifest and Latent Function // *American Sociological Review* 47 (1982). — С. 29-44. Автор редукує проблему до відмінності між перспективою життєвого світу і перспективою науки (соціології).

³⁵⁵ Такі переконання не обов'язково пов'язані з терміном «латентний», але якнайкраще передають його звичний сенс. Пор., напр.: *Moore W. E., Tumin M. M.* Some Social Functions of Ignorance // *American Sociological Review* 14 (1949). — С. 787-795; *Gehlen A.* Nichtbewußte kulturanthropologische Kategorien // *Zeitschrift für philosophische Forschung* 4 (1950). — С. 321-346; *Lane R. E.* Political Life: Why People Get Involved in Politics. — Glencoe Ill. 1959. — С. 113 f; *Schneider L.* The Role of the Category of Ignorance in Sociological Theory: An Exploratory Statement // *American Sociological Review* 27 (1962). — С. 492-508; *Popitz H.* Über die Präventivwirkung des Nichtwissens: Dunkelziffer, Norm und Strafe. — Tübingen, 1968.

і латентний «зміст»³⁵⁶, що є неможливим для спостережуваного предмету. Як спостерігач він користується уявленням про те, що латентність має якусь *функцію* в системі³⁵⁷, щоб зв'язати маніфестовані і латентні структури в певний порядок і тим самим перевершити можливість самоспостереження, властиві предмету спостереження.

В рамках теорії самореферентних соціальних систем дану концепцію потрібно міняти у багатьох відношеннях. Чіткіше розмежування психічних і соціальних систем вимушує передусім до того, щоб розкрити проблему латентності залежно від системної референції. Слід розрізняти психічно забезпечену свідомість і комунікацію. Відповідно слід розрізняти латентність *свідомості* і латентність *комунікації*. Свідомість належить до (взаємопроникного) навколишнього світу соціальних систем, тому латентність свідомості (неусвідомленість, незнання) є передусім лише передумовою навколишнього світу для утворення соціальних систем. Всезнаючі психічні системи були б абсолютно прозорими одна для одної і тому не могли би створювати жодних соціальних систем. Від цього слід відрізняти латентність комунікації в сенсі відсутності визначених тем для забезпечення комунікації і управління нею. Поза сумнівом, взаємозв'язки існують, оскільки комунікація вимагає усвідомленості і, навпаки, свідомість примушує до комунікації. Проте існують специфічні соціальні регулятори, що містять перешкоди комунікації і що свідомо запобігають можливій комунікації; навпаки, є гігантська індустрія терапії, що намагається сформувати свідомість у тому числі і там, де вона наштовхується на власні необхідні латентності. Саме як свідомість психічна система може осягати неможливість комунікації. Лише людям (а, наприклад, не тваринам) в цьому сенсі можна перешкоджати, лише їх комунікативну поведінку можна свідомо регулювати і тискати. Навпаки, комунікацію можна використовувати для того, щоб розширити свідомість і вносити до неї теми, як такі, що піддаються формулюванню³⁵⁸.

³⁵⁶ Так, за Фрейдом, йде справа зі сновидіннями. І в соціології проблему латентності іноді формулюють стосовно смислового змісту, змісту і тем. Див., напр.: Roethlisberger F. J., Dickson W. J. *Management and the Worker*. Cambridge Mass., 1939. — С. 265 і далі (маніфестований, а не прихований зміст нарікань); Пор. повністю аналогічне в: Gouldner A. W. *Wildcat Strike*. Yellow Springs Ohio, 1954.

³⁵⁷ Відповідні посилання на літературу у зв'язку з цим див. в розд. 1, прим. 117 н.м. видання..

³⁵⁸ Втім, тут також доводиться піддати ревізії «модель перенесення» теорії комунікації. Думати — не лише на той випадок, що Alter вже щось знає і Ego має досвід цього завдяки комунікації і тоді теж знає. Швидше навпаки, комунікація *вро-*

Значить, загальну теорію латентності слід розробляти з обох боків. Базова концепція відмінності навколишнього світу і системи вимагає розрізняти латентність свідомості і латентність комунікації, причому саме тоді, коли теорія спрямована на опрацювання взаємозалежностей. Крім того, для обох видів латентності слід розрізняти, принаймні, три ступені розгляду проблеми. Існує (1) чисто фактична латентність в сенсі незнання або неврахування при виборі тем в процесі комунікації; крім того є (2) фактична латентність, заснована на неможливості знання, або здійснення комунікації (так, греки не могли знати про гру на органі і мати комунікацію про це); і є (3) структурно-функціональна латентність, тобто латентність з функцією оберігання структури. Лише останній випадок посправжньому актуальний, причому також лише тією мірою, якою він не є фактично неможливим. Якщо структури вимагають оберігання латентністю, то це ще не означає, що свідомість і відповідно комунікація були б неможливі; а це означає, що останні руйнували би структури або викликали істотні зміни структур і що дана перспектива містить латентність, тобто блокує свідомість або комунікацію.

Особливо для аналізу третього випадку структурно-функціональної латентності необхідно орієнтуватися на відмінність латентності свідомості і латентності комунікації, оскільки вона надає дразливості структурно-функціональній латентності як психічних, так і соціальних систем. Свідомість може підривати соціальні латентності тим, що вимушує до комунікації³⁵⁹; і навпаки, комунікація

джерно продукує свідомість у обох сторін: повідомлене створює змісти свідомості часто лише при його читанні.

³⁵⁹ Тут можна було б додатково проаналізувати жарт і іронію. У цих формах свідомість може зображати себе як помилкова, але все-ж як свідомо помилкова. Вона здійснює, так би мовити, категоріальні помилки, помилки в рівнях, неможливу атрибуцію, ламаючи соціальні латентності і водночас поважаючи їх. «Gag» (затикати комусь рота — англ.) виправдовує будь-які засоби, — ось що може *сказати* той, кому забороняють іронію. (Втім, історія виразу «заткнути рот» відбивається в розвитку кляпів, затиканні рота жартом, спочатку на сленгу, а потім поступово і в нормальній мові, і як іноземного слова).

Жарт може зміцнити солідарність, а саме завдяки його зверненню до прихованих передумов розуміння, а отже до свідомості, *не створюючи з цього соціальні структури*. Тому також незамінною формою для цього є одинична подія: жарт має бути новим і неповторним. Він має дивувати, але не повчати. Він має, хоча й складно використовує свідомість, бути зрозумілим з льоту, так щоби актуалізуватися як подія для всіх, не потребуючи створення консенсусу щодо всього, на що він спирається. Отже, він актуалізує соціальний вимір, не тематизуючи його комунікативно. Він не пов'язує. Він рішуче обриває всяку подальшу комунікацію, всякі питання у відповідь, всякі зусилля щодо подальшого обговорення — завдяки тому, що обирає форму парадоксу. Те, що жарт є напрямом головного удару по соціальній латент-

може саботувати психічні латентності, особливо у формі комунікації про комунікацію того, хто визначений як такий, що намагається зберегти і приховати свою латентність³⁶⁰. Таким чином, психічні і соціальні системи взаємно загрожують одна одній вже тому, що їх потреби в латентності не узгоджені, а їх оперативні процеси не ідентичні.

Враховуючи проблематичну природу збереження латентності, тим більш важливо зрозуміти достатньо точно проблему, про яку тут йде мова. Це особливо має значущість, якщо проблему визначають не просто як фактичну неможливість, таким чином, не зводять її лише до обмеження спроможності, до меж уваги або до обмеженої тематичної спроможності соціальних систем. Обмеження спроможності, як ми бачили загалом і в цілому, примушують будь-які системи до редукції складності, до самоспрощення, до лише селективної реалізації своїх можливостей. Все, що внаслідок цього затінюється, залишається латентним чисто фактично і є цією мірою лише залишковою величиною без функції. Багато які з затіненних можливостей могли би бути використані за наявності вільної спроможності при відповідному моменті і сприятливому випадку. Тут можна було б говорити про «нешкідливу» латентність. Інші можливості все ж суперечать передумовам або результатам структурної селекції — наприклад, все те, що виявляється, що шлюб беруть не «по кохання»^{360a}. У таких і лише в таких випадках структура — в даному випадку культурний імператив кохання — захищена «функціональною латентністю», що найчастіше також означає, що функція самої структури повинна залишатися латентною. Таким чином, до селективності належить і те, що вона диференційне і ще не взяте до уваги. Її область елімінації не є просто лише сірою масою, а відображає вимоги структурної селекції.

У розділі VII ми розрізняли як форми цієї селекції (і тим самим як форму «маніфестації» структур) ієрархію і функціональну орієнтацію. Кожна з цих структур створює, згідно нашій гіпотезі, підпорядковані їй латентності. Чим сильнішою є ієрархізація соціальної системи, тим виразніше виступають і форми, латентною функцією

ності, можна з'ясувати, втім, по тому, що жарти щодо присутніх, тобто щодо свідомості заборонені — норма, експліцитну форму якої можна простежити далеко в історії літератури розмовного змісту.

³⁶⁰ Протилежністю жарту в даному випадку постає професійна діяльність терапевта і її легітимізація, визначувана поняттями здоров'я.

^{360a} Див. щодо цього як тлумача: *Habermas J. Illusionen auf dem Heiratsmarkt // Merkur 10 (1956). — С. 996-1004.*

яких є збереження латентності для ієрархії³⁶¹. Це має значущість, наприклад, для частково негативного, частково індивідуалістичного, в усякому разі націлюючого на «відмову» відтінку семантики життєвих форм, що розігруються за межами індійського кастового устрою³⁶². Подібне можна припустити і для середньовічних форм іронічного, підривного (але тоді несерйозного) перевернутого розгляду офіційних релігійних і політичних претензій на значущість³⁶³. При дворі завжди є блазень. Також знамениті «суди кохання», що приймають рішення з питань кохання як з правових, продукують максими і казуїстику і, таким чином, упорядковують «свою імперію»; ці суди кохання є, мабуть, лише жартівливою інверсією панівного (підлеглого чоловікам) порядку³⁶⁴. Про це свідчить і точність копіювання при зміні статевих ролей³⁶⁵. Крім того, можна пригадати про спритну прислугу в драматургії XVIII століття, а також про сленг, жаргон і іронію нижчих соціальних шарів з приводу свого положення. Отже, ієрархія (і особливо: стратифіко-

³⁶¹ Це формулювання свідомо підкреслює *подвоєння* латентності. Офіційна структура повинна приховувати інші можливості, на які вона могла би бути розкладена, але це не може бути її функцією. Тому створюються форми, функція яких пов'язана з потребою в латентності *інших* форм, і при цьому *функція* повинна залишатися латентною. Цю обставину обмежують, зводячи її до звичайної формули «стабілізації системи», і з тієї ж причини також є дуже невизначеними вже давно введені поняття контрструктури, контркультури, альтернативних звичаїв тощо. Вони включають і всілякі інші альтернативи, «звичаї для випускання пари» тощо. Пор., напр.: Parsons T. *The Social System*. Glencoe Ill., 1951. — С. 168 і далі — про «адаптивні структури»; Lasswell H. D., Kaplan A. *Power and Society*. New Hawen, 1950. — С. 49 і далі — про «альтернативні звичаї»; крім того: Yinger J. M. *Contraculture and Subculture* // *American Sociological Review* 25 (1960). — С. 625-635.

³⁶² Пор.: Dumont L. 1) *Homo Hierarchicus: The Caste System and Its Implications*. London, 1970, зокрема С. 184 і далі; 2) *Religion, Politics and History in India: Collected Papers in Indian Sociology*. Paris, 1970, зокрема С. 31 і далі, 133 і далі.

³⁶³ Пор. важливі дослідження: Bakhtin M. *Rabelais and his World*. Cambridge Mass., 1968; крім того: Warning R. *Funktion und Struktur: Die Ambivalenzen des geistlichen Spiels*. München, 1974; Gross D. *Culture and Negativity: Notes Toward a Theory of Carnival* // *Telos* 36 (1978). — С. 127-132; і, продовжуючи систематично: Gumbrecht H. U. *Literarische Gegenwelten, Karnevalskultur und die Epochenschwelle vom Spätmittelalter zur Renaissance Literatur in der Gesellschaft des Spätmittelalters* / Ред. Н. У. Gumbrecht. Heidelberg, 1980. — С. 95-144. Втім, модель карнавалу практикується і в неієрархічних суспільствах — як навернення індивідуалізму в соціальність. Пор.: Gait A. H. *Carnival on the Island of Pantelleria: Ritualized Community Solidarity in an Atomistic Society* // *Ethnology* 12 (1973). — С. 325-339.

³⁶⁴ Правда, саме тут факти і їх тлумачення якраз надзвичайно спірні. Пор.: Remy P. *Les «cours d'amour»: legende et realite* // *Revue de l'Universite de Bruxelles* 7 (1954-1955). — С. 179-197; Lafitte-Houssat J. *Troubadours et cours d'amour*. 4 вид. Paris, 1971.

³⁶⁵ Цей момент відсутній і у пізніших, так безнадійно серйозних феміністських рухів, що почалися в 17 ст. і що увійшли до модерного світу.

ваний суспільний порядок), мабуть, типово підтверджує свій вибір форми тим, що допускає семантичні варіанти, що привертають і пов'язують з собою інші можливості, які, втім *не виступають альтернативою ієрархії*. Ієрархію розглядають як *функціонально незмінну*, і саме таке попереднє рішення сприяє наданню смисловим змістам, що вільно обіграють ієрархію, точної форми. Так, розіграші, пародії, жартівливі нападки здійснюють так же влучно, наскільки і несерйозно.

Функціонально еквівалентні форми, хоча і абсолютно іншого роду, можна спостерігати і в ієрархізованих організаційних системах. У даній царині є безліч досліджень так званої «неформальної організації»³⁶⁶. Тут розгадка полягає в тому, що комунікація про ієрархічно структуровану організацію і відповідно критичне формування свідомості навряд чи стикається з перешкодами у неформальній царині, що водночас вже забезпечує те, що неформальну комунікацію неможливо переплутати з самим втіленням організації, не можна використовувати для зміни формальної організації та її практик. Можна скільки завгодно учити, як маніпулювати начальником і обходити його; але все це, звичайно, нічого не міняє в тому, що він — начальник, а підтверджує це, оскільки лише за такої умови неформальна комунікація взагалі має сенс.

Узагальнено кажучи, ієрархія переносить свою точність на свою царину латентності. Вона здатна також знаходити форми, що виражають саме це, і для смислових відносин, їй що не підкоряються, оскільки дуже точно селекує ці відносини, підтверджуючи водночас селекцію ієрархії. *Це стає неможливим тією мірою, якою віднесення до єдності системи може бути створене вже лише за допомогою проблемної орієнтації і функціонального віднесення*. Питання полягає в тому, що ще підтримує у такому разі необхідну латентну царину структури, специфічність її селекції, самоспрошення системи?

Цю проблему можна розглядати з погляду ризиків, на які йде система, фіксуєчи свою єдність як структурну селекцію. Ієрархія може бути перевернута, замкнута накоротко, детранзитивована. Вона уразлива в специфічних відносинах, що і може бути використане в альтернативній семантиці для знаходження форми виконання, в яку переводять контингентність ієрархії. Функціональний орієн-

³⁶⁶ Правда, і тут виявляється слабкість чисто альтернативної понятійності і відповідно перехід на чисто альтернативні структури (див. вище, прим. 167). Пор. критику теоретичного змісту таких чисто класифікаційних диз'юнкцій в: *Irle M. Soziale Systeme: Eine kritische Analyse der Theorie von formalen und informalen Organisationen*. Göttingen, 1963. Насправді введений і задокументований матеріал повинен бути глибоко проаналізований ще раз теоретично.

тації не вистачає не тільки необхідної точності, але і відповідної специфікації ризиків і можливостей перевертання. Вона сама є вже сформульованою контингентністю, а саме сформульованою еквівалентністю вирішення проблем, можливостей обміну і заміни. Якщо щось вже не виходить, то відбувається щось інше. Тиск конформності є меншим, але водночас і більш неминучим, оскільки через структуру, зорієнтовану функціонально, водночас відбувається каналізація доступу до альтернатив. У такому разі форми надають заспокійливого впливу вже лише тому, що прояснюють, що могло б зайняти їх місце і чого б це коштувало³⁶⁷.

Якщо вдається деієрархізувати репрезентацію єдності системи в системі шляхом віднесення єдності замість ієрархії до функцій, то тим самим ієрархії не усуваються, а порівнюються з її функціями і тому десубстанціалізуються. Ієрархії стають доступні критиці там, де не видно їх достатньої функції, — наприклад, в посиленні нерівності за класовою ознакою; їх виправдовують там, де їх функція очевидна, а функціональних еквівалентів не видно, — наприклад, передусім у формально організованих соціальних системах³⁶⁸. Проте функціональною заміною ієрархії виступає лише сама функціональна орієнтація, і питання полягає лише в тому, як йде справа з її потребами в латентності.

Неможливо чекати, що відносно функцій є такі ж чітко виражені контркультури, як і відносно ієрархій. Очевидно, що одного разу створене формальне оснащення функціональним забезпеченням не є цілком задовільним. Воно заслуговує критики, оскільки його єдність будується на принципі обумовленої заміненості будь-яких фігур. «Альтернатива» як формула критики стає тим самим формулою легітимації як такої. Те, що може виступати як альтер-

³⁶⁷ Типовий приклад: експертна комісія з реформи публічного права на працю (1970-1973 рр.) розглянула можливість зміни існуючої системи соціального забезпечення шляхом включення соціального забезпечення чиновників в загальне пенсійне страхування. Обидва варіанти порівнювали в різних стосунках. Додаткові витрати по реформі оцінювалися в сотні мільйонів німецьких марок щорічно, проте все залишилося по-старому. Пор.: Bericht der Kommission. Baden-Baden, 1973. — С. 333 і далі. Ознаки подібної ментальності виявляються і там, де менше всього їх можна було б чекати, наприклад в уявленнях, які містяться в: *Bruckner P., Finkielkraut A. Le nouveau desordre amoureux*. Paris, 1977, з приводу зміни сексуальної техніки, орієнтованої на оргазм, на фемінізований coitus reservatus (відкладений статевий акт — лат.) китайського типу.

³⁶⁸ Те, що і тут весь час обговорюють, пропонують і випробовують такі функціональні еквіваленти, як множинна підлеглість (функціональна організація праці), проектна організація, робоча група тощо, підтверджує теза, що міститься в тексті, що функціональна орієнтація збільшує свідомість контингентності, але не веде з необхідністю до зміни структури.

натива, має право бути почутим і піддатися перевірці. Така організація могла б бути самодостатньою. Ми обговорюватимемо це питання в наступному розділі під кутом меж соціологічного пояснення. Зараз без вивірених емпіричних і теоретичних основ суджень, швидше, складається враження, що сформульована контингентність функціоналізму не може засновуватися як необхідна. Є неозора безліч життєвих ставлень, що «відхиляються». Там, де мова заходить про «критику» і про «альтернативи», їх мовою є мова домінуючого порядку. Отже, неможливо це навіть сформулювати в латентній царині функціонально орієнтованого порядку — саме це давно вже є принципом систем, які відхиляють. Таким чином, повинна бути можливість консолідації по той бік будь-якої взаємозамінюваності і навіть заміни цього суспільства на суспільство з кращими регуляторами техніки розподілу, навіть мрії Г. Маркузе було б недостатньо. Тим більше будь-яка спроба копіювання старої моделі, а саме атака на порядок як «владу», використання пародій і перетворення на балаган таких офіційних місць, як університети або суди втрачає суть проблеми. Навіть невеликої тяганини і більш серйозного підходу до проблем цілком вистачило б для припинення таких дурощів. Загальна структура мови форм, що здійснюється через латентність, латентною функцією якою була підтримка самоспрощення системного порядку в необхідній йому латентності, мабуть, застаріла. Підставою тому міг би бути факт, що системний порядок, орієнтований на функції, не може функціоналізувати те, що для нього має бути латентним, оскільки саме тому він включив би це в сам порядок. Те, що залишається можливим, у такому разі є лише різновидом сліпого, безмовного, нефункціонального тероризму — альтернативною контингентністю, зредукованою до екзистенції.

XVI

Якщо системі важко забезпечити латентний захист, то контингентності слід видалити в навколишній світ або задіяти в систему. Це міркування наочно показує зв'язок (1) функціональної орієнтації, (2) більш чіткого вирізнення при відповідній свідомості навколишнього світу, (3) подолання контингентності і (4) пояснення. Надалі нас цікавитиме передусім відношення між втратою латентності і поясненням. Звичайне витіснення всього окультного, таємничого, невідомого і непізнаного вважається наслідком пояснення — в тому числі Просвітництва. Проте і навпаки, Просвітництво можна розглядати як наслідок течії, що виникла разом з відступом всього окультного і необхідно латентного. Все суще є таємничим за своєю природою — в XVII столітті це було ще звичним, але вже іроніч-

ним висловом³⁶⁹; а незабаром пришли до офіційного затвердження розумного пояснення. Можна припустити, що приплив Просвітництва і відлив латентності сходять до загального чинника — до поступової заміни ієрархії на функціональну орієнтацію (і відповідно потім також: у багатьох окремих соціальних системах) в системі суспільства Європи.

Якщо ця теорія правильна, то при переході від ієрархічно до функціонально орієнтованого устрою суспільства повинні були б виявляти проблематизацію латентності — так і було насправді. «Тасмиче за природою» переходить в розряд проблем і перешкод комунікації. Паскаль вважає, що народ перебуває в ілюзіях. Той, хто прозрів це, не має права про це висловлюватися. Має залишатися під забороною не сам стан справ, а його розуміння. У багатьох місцях Паскаль говорить про *mystere* (таїну — фр.) і підкреслює, що акцептація наявного порядку заснована на ілюзіях про справедливість успадкованого права, про якості аристократії, про легітимність панування; що це розуміння не слід висловлювати — воно повинне залишатися *pensee, cachee, pensee de derriere* (думкою, таїною, задньою думкою — фр.); що дана комунікативна стриманість якраз і є внеском християнства в суспільний устрій, який тим самим приймає гріхопадіння; і що прониклива аристократія також не повинна показувати, які справи насправді з її якостями і гуманністю³⁷⁰. Теорія світської бесіди незабаром після цього також пронизується комунікативними заборами і вимогами мовчання, необхідними для підтримки спілкування³⁷¹. Теорія моралі приймає розуміння, що в комунікацію не можна включати інтерес до моральної поваги, натомість моральні дії потрібно вимагати ради самої моралі (якими би не були дійсні мотиви, в які краще не вдаватися).

У другій половині XVIII століття дана проблематика стає гострішою. Просвітитель як філософ висуває претензії на роль в суспільстві, символізуючи власною особою саморефлексію суспільної системи. Починають волати до громадської думки. Саме *громадсь-*

³⁶⁹ Іронічно, наприклад, з приводу тасмичі любовних відносин.

³⁷⁰ Пор.: *Pensees*, Nr. 311 і 312 (цит. за: вид. de la Pleiade. Paris, 1950. — С. 905): «Потрібно мати задню думку і з її допомогою судити про все, говорячи при цьому мовою народу». Напівграмотні не довіряли народним віруванням, але освічені вихваляли їх, але не як народ, а з якоюсь задньою думкою; побожні не вірили їм, але дійсні християни приймали це «на основі вищого знання іншого роду». Навіть сама аристократія звертається до цієї сокровеннішої, але і більш істинної думки, щоб позбутися від будь-якої природної переваги над простим людом; проте і від неї вимагається, не зважаючи на це розуміння, звикнути до існуючого порядку. Див. про це: *Trois discours sur la condition des Grands* (вид. de la Pleiade, цит. праця — С. 386-392).

³⁷¹ Пор. про це вище, с. 209 німецького видання.

ку думку проголошують *незримою* владою³⁷². Маніфестоване і латентне співпадають — і латентним залишається лише те, що це здійснюється^{372a}.

Паралельно з цієї проблематизацією латентності (яка у той час могла стосуватися лише передумов старого суспільного устрою) посилюється готовність ставити питання про дане як альтернативи, тобто мислити функціонально. Критика як використання здатності судження стає в XVIII столітті універсальною чеснотою — що розуміється спочатку як спосіб виявлення дійсно розумного, а потім, в XIX столітті, як практика зміни заради змін, як революція, переворот і в цьому сенсі як практика, яка самокритично задає свою мету, свою міру, свій закон³⁷³. Проте якраз ця радикалізація повинна забезпечувати зворотний перехід до латентного віднесення до проблеми латентності. Вона не радикальна по своїй волі, а вражаюче безпорадно вимушена стати радикальною, тому що більше не бачить ніяких інших форм поваги до латентних функцій і структур. В результаті вона дає не більш, ніж негативне зображення того, що і так вже ясно, і може швидко впасти у відчай і крайнє розчарування. Інакше нова еліта знову потрапляє в положення Паскаля — знати, але мовчати про те, що вона не гідна бути нею!

Сьогодні вже не можна використовувати семантику XVIII століття у мережі віднесення функціональної орієнтації, вирізнення, критики, оволодіння контингентністю і пояснення як Просвітництва. Функціональну орієнтацію не можна розуміти просто як вигоду, а в поясненні мова йде не просто про реалізацію самоустановленого розуму і не про реалізацію людини як людини. Врешті-решт, потрапляючи у конфронтацію з контингентностями епохи Модерна, Просвітництво стає незалежним ще і від тверджень, приписаних йому недовірливим розумом, і від того, чим повинна бути людина як людина (на чийсь погляд). Сповільнюється пошук свого роду протилежної інстанції, що підтримує сучасну свідомість контингентності. Бодлер і багато інших згадують про мистецтво³⁷⁴. Замість

³⁷² Так, див.: *Necker J. De l'administration des finances de la France* (1784), цит. за: (*Euvres completes*. Paris, 1821; перевидано: Aalen, 1970. Т. 4. — С. 50 — де, очевидно, не помічається парадоксальність.

^{372a} Звісно, не цілком. Як пояснення щодо латентних умов пояснення як Просвітництва (особл. добробуту) пор. *Linguet S.-N.-H. Le Fanatisme des philosophes*, London-Abbeville 1764.

³⁷³ Про зміну понять Пор.: *Röttgers K. Kritik // Geschichtliche Grundbegriffe: Historisches Lexikon zur politisch-sozialen Sprache in Deutschland*. Bd3. Stuttgart, 1982. — С. 651-675. Крім того, Пор.: *Koselleck R. Kritik und Krise: Eine Studie zur Pathogenese der bürgerlichen Welt*. Freiburg, 1959.

³⁷⁴ «Сучасність — скороминуше, швидкоплинне, випадкове, половина мистецтва, друга половина якого є вічне і непохитне» — визначено в: *Baudelaire. Le peintre*

цього соціологічне пояснення може бути пов'язане з проблемами, що належать до царини його предмету. Воно намагатиметься підвищити свідомість і комунікацію контингентностей системи за рахунок чіткішого власного розуміння реальності і на основних проблемах переднього краю аналізу.

Початковий пункт всякого подолання контингентності полягає в розумінні, що саме це завжди вже трапилося. Соціальні системи відтворюють постійну відмінність аутопоетичного відтворення і само спостереження — з чого ми вже виходили вище (VII). У ситуаціях з подвійною контингентністю для *кожного* учасника доступні обидва способи операцій. Кожен функціонує — якщо не одночасно, то в швидкій черговості — і як діючий, і як спостерігач, і вводить обидві позиції в процес комунікації. У системах інтеракції обидві ці позиції навряд чи помітні. Проте після винаходу писемності і друку суспільство може їх розділяти дуже добре. Це дозволяє застосовувати схеми відмінностей, придатні лише для спостереження. У цьому сенсі схема маніфестований/латентний є схемою спостереження, те ж саме вірно і для функціонально орієнтованого порівняння. Книгодрукування також є передумовою того, щоб суспільство знаходило можливості комунікації про некомунікабельності і про латентні структури і функції. Відтепер воно на основі відмінностей займається самопоясненням за допомогою обох форм орієнтації.

Проте у внутрішньому відношенні обидві ці схеми не нейтральні одна щодо іншої. Пояснення означає, з одного боку, виявлення латентних структур і функцій, а з іншого — функціональне порівняння. Обидві схеми працюють пліч-о-пліч. Проте вони суперечать одна одній, коли функціональний аналіз розкриває функцію латентності. У цьому пункті суспільство інформує себе про те, що воно може не знати, що може не знати того, чого може не знати. Функція латентності вимагає латентності функції. Вихід з цієї дилеми відомий з XIX століття. Він полягає в поверненні до попередньої відмінності спостереження і дії і у виборі для дії. Кіт Мурр, поки він залишається філістером, може не знати, що означає бути філістером, а кіт Муціус теж не може пояснити йому цього. Сама комунікація ламається об захисну функцію латентності. Вихід полягає в звільнюючій дії. В даному випадку він веде на дах³⁷⁵.

Дія завжди швидша за спостереження. Тому, посилаючись на соціальні системи, еволюція йде швидше, ніж функціональний ана-

de la vie moderne, цит. за: (Euvres completes, вид. de la Pleiade. Paris, 1954. — С. 881-922 (892).

³⁷⁵ Поп. Hoffmann E. T. A. Lebensansichten des Katers Murr, цит. за E. T. A. Hoffmanns Werke, Teil 9, Berlin o. J., — С. 197.

ліз. Таким чином, повернення до відмінності дії і спостереження веде рефлексію назад до проблеми часу — проблеми автобіографізації Трістрама Шенді*. З перших виступів проти Просвітництва розуму в кінці XVIII століття весь час вважали, що воно завдає шкоди латентним областям, для яких нестерпне ніяке пояснення як просвітництво. Разом з тим такі явно ірраціональні утворення, як релігія (для соціальних низів) і смак (для вищих соціальних шарів), звеличилися через їхні темпоральні переваги, тобто принаймні цією мірою розумілися функціонально.³⁷⁶ Знаходячись під тиском часу, будь-яка соціальна система повинна негайно виконувати селекції по приєднанню і не може ані реалізувати всіх можливостей, визначення яких може дати функціональне порівняння, ані визначити кращі з них. Головного моменту по-англійськи нашвидку торкнувся сер Джефрі Вікерс, який пише: «Нескінченне множення можливого нічого не додає до того, що стає реальним. Збільшення нагод і необхідності вибору збільшує і об'єм того, що ніколи не буде реалізоване. Людина, здатна читати десятима мовами, не може за все життя прочитати більше, ніж та, яка читає лише однією. У неї вибір ширший, але чи вигідно їй це, чи це її нещастя, чи це абсолютно не має значення, залежить лише від неї»³⁷⁷.

У тематичній царині суспільної рефлексії це може призвести до того, що проблеми часу витіснять інші турботи. Крім всього іншого це означає, що комунікація як єдність відмінності дії і спостереження стає центральною проблемою. Може трапитись, що всяка рефлексія здатна досягати пунктів, де вона суперечить собі і де вона як комунікація не може ані продовжитися, ані припинитися. Проте у такому разі, якщо вона фактично щось робить чи ні, то саме це і відбувається. Аутопоезис же рефлексії йде від всякої рефле-

* Трістрам Шенді (Tristram Shandy) — англійський письменник 18 ст. — Прим. перекладача.

³⁷⁶ Стосовно релігії див., напр.: *Necker J. De l'importance des opinions religieuses.* London; Lyon, 1788, цит. за: (Euvres completes. Vol. 12. Paris, 1821. — С. 39 і далі — Політик, втім, недостатньо прудкий, був розчавлений Французькою революцією. Саме йому дорікали в тому, що функціональний аналіз релігії не здатен служити релігійній істині, не підвладній функціональному аналізу. Див.: *Villaume P. Über das Verhältnis der Religion zur Moral und zum Staate.* Libau, 1791. Проте саме цей критик сам потім заплутався в проблемі часу і функції. На стор. 112 він заявляє: «Таким чином, потрібно оберегати всяку стійку релігію, навіть якщо вона вже абсурдна, до тих пір, поки немає нічого їй на заміну» (виділене Н. Луманом).

Про паралельну царину темпоральних переваг смаку і (естетичних) сили судження (що виключало б самоспостереження при спостереженні) пор. вказівки в: *Baeumler A. Das Irrationalitätsproblem in der Ästhetik und Logik des 18. Jahrhunderts.* Halle, 1923; перевидано: Darmstadt, 1967. — С. 48і далі, 69.

³⁷⁷ *The Undirected Society; Essays on the Human Implications of Industrialization in Canada.* — Toronto 1959. — С. 75.

ксії і міняє умови, за яких тоді знову вірно, що для всякої рефлексії є пункти, в яких вона як комунікація не може ні продовжитися, ні припинитися. Тому замість вимоги вирішити дану суперечність (заздалегідь нічого не роблячи) було б важливіше продовжити шлях, який ще в XVIII столітті вважався розташованим по той бік будь-якого розуму, ірраціональним, — висунути як критерій спостереження необхідність його прискорення і тим самим редукцію складності. І тоді, мабуть, не потрібно буде залишати латентним те, що саме це і має відбуватися.

XVII

Ми завершуємо даний розділ багато і, можна впевнено сказати, безуспішно обговорюваною темою зміни структур. У разі соціальних змін, трансформацій, *social change* (соціальна зміна — англ.) тощо не мають на увазі нічого іншого. З часів Французької революції концепт соціальних змін замінює константи природи і догвірні конструкції природного і розумного права; проте він замінює їх знову-таки лише різновидом «природної» якості соціальних порядків, названої зміною. Зміни йдуть, з чим важко сперечатися. Що міняється і як далеко заходять зміни — питання лише виключно даного відрізка часу. З «незмінності» неможливо вивести якінебудь переваги, які на цій підставі потім будуть затребувані як незмінні. Крім того, концепт є фактичним разом з нормативними імплікаціями — визнання наступаючої зміни можна вимагати як умову будь-якого дискусійної настанови на реальність. Це і є тими ідейно-політичними перевагами, що підтримують концепт. Дане позиціонування забезпечило дебатам XIX століття стійку основну канву, яка не піддається корозії і не вимагає подальших понятійних і теоретичних роз'яснень. У цьому ідейно-політичному сенсі концепт використовується і сьогодні. Хотілося б знати не тільки те, що міняється і в якому напрямі, але передусім те, що взагалі мають на увазі під змінами.

Перш ніж говорити про зміни або трансформації, потрібно точно визначити, чого ці поняття стосуються. І лише з'ясувавши, що слід розуміти під змінами або трансформаціями, можна зайнятися питанням, відбуваються зміни у вигляді процесу або у формі множини нескоординованих окремих подій. Ці важливі відмінності втрачаються при дуже сильному зіставленні структури і процесу або статички і динаміки. Не допомагає навіть поняття «динамічна система». Тому ми користуємося поняттям темпоралізованої складності, яке замінює його, і відповідно поняттям темпоралізованої системи (системи з темпоралізованою складністю). Такі системи є, певною мірою, автоматично динамічними, оскільки вони консти-

тують свої елементи як події і тому знаходяться під власним примусом змінювати їх, що би корисного або шкідливого не вносив у зв'язку з цим їхній навколишній світ. Проте чи говорить конституювана динаміка про те, що системи можуть міняти свої структури?

Про зміну³⁷⁸ можна говорити *лише стосовно структур*³⁷⁹. Події не можуть мінятися, оскільки між їх виникненням і зникненням немає проміжку часу, що включає щось «подієве», що могло би тривати всупереч зміні. Ідентичність подій, щоб мати сенс, пов'язана з моментом часу — скільки б не розтягували це «нещире сьогодні». Тільки структури підтримують безперервне (і тому змінне) відносно константним. Структури, не зважаючи на *безповоротність подій*, гарантують певну оборотність *відносин*. На рівні очікувань, а не дій, система може навчатися, скасовувати встановлення, пристосовуватися до зовнішніх або внутрішніх змін. Тому, строго кажучи, не можна стверджувати, що «система» міняється, оскільки вона складається з незмінних елементів — подій (але з практичних і мовних міркувань ми ігноруємо цю конвенцію). Разом з тим системи ідентифікуються за допомогою структур, а вони можуть мінятися. Тоді цією мірою має значущість стверджувати, що система міняється, якщо міняються її структури, оскільки принаймні міняється щось, що належить до системи (причому саме те, що забезпечує її аутопоетичне відтворення).

Класичний дискурс про зміну структуру йшов за схемою «постійне/варіативне». Тому він шукав зустрічної підтримки структурних змін в інваріантних або хоча би відносно константних властивостях системи, тобто знову-таки в структурах. У такому разі суперечка йшла або про міру рахування із константними структурами, або про радикальність насущних змін. Теорія самореферент-

³⁷⁸ Надалі ми користуємося терміном «зміна». Про «соціальні зміни» мовиться загалом лише тоді, коли йдеться про важливі структурні зміни. Так само визначається і «social change» (наприклад, «істотна зміна соціальних структур» в: Moore W. E. Social Change, International Encyclopedia of the Social Sciences. New York, 1968. Vol. 14. — С. 365-375 (366)). Проте поки все ж немає загальновизнаного критерію важливості — є лише пропозиції, які легко можна відхилити як недостатні, наприклад «рівновага» або «панування». З приводу виниклого у зв'язку з цим «стану замішання» в дискусіях про соціальні зміни Пор.: Randall S. C. / Strasser H. Zur Konzeptualisierung des sozialen Wandels: Probleme der Definition, des empirischen Bezugs und der Erklärung // Einführung in die Theorien des sozialen Wandels / Ред. Н. Strasser. — S.C. Randall. — Darmstadt; Neuwied, 1979. — С. 23-50 (процитована — С. 24).

³⁷⁹ Наприклад, в: Swanson G. E. Social Change. — Glenview Ill., 1971. — На ст. 3 є таке визначення: «Поняття зміни стосується відмінності в структурі, причому такої відмінності, яка виникає з часом і ініціюється чинниками, зовнішніми для даної структури».

них систем працює з абсолютно іншими передумовами мислення і тому більше не залежить від класичних суперечок, наприклад про розрізнення статичного і динамічного поняття системи. Єдине, що повинне залишатися абсолютним незмінним в даній теорії — це зв'язок подій з мінімальним проміжком часу. Незмінним є лише те, що проходить так швидко, що для змін не залишається часу. Тоді обмеження структурних змін полягає не в структурах особливої якості, що перешкоджають змінам, а в проблемах селективної комбінації в негайно ж зникаючих подіях; тобто воно полягає у функції структур.

Це — лише попередні понятійні роз'яснення. Вони ще не повідомляють про те, як взагалі можливі структурні зміни, тим більше про те, як вони реалізуються. Роль соціології в дослідженні даного питання можна охарактеризувати декількома рисами: є множина відносно вдаливих пояснювальних тез, які не виключають одна одну, але і не зводяться в єдину теорію. Часто працюють з суперечностями в структурі або з конфліктами, вважаючи, що система, нестабільна з цієї причини, має тенденцію до зміни структур. Разом з цим з XIX століття успадкували еволюційно-теоретичні засновки, застосовні, проте, лише до суспільних систем, але не до всіх різновидів соціальних систем. Крім того, існує також до-соціологічна теорія парадоксальних змін, згідно якої саме зростання кількості виконаних бажань, добробут і успіх непропорційно підсилюють незадоволеність і приводять до зміни структур. Дехто бачить головний стимул соціальних змін в символічній структурі суспільства — наприклад, услід за М. Вебером, в релігії та її ролі для мотивації дій. Не слід забувати теорії, які під впливом Г. Тарда працюють з імітацією і дифузиею. Ці теоретичні ядра оточені малоформатними теоріями, що пояснюють, наприклад, фанатичність і радикалізм неконгруентністю статусу або технічними винаходами (писемність, книгодрукування, винахід плуга, парової машини). Всім цим спробам властивий редуціонізм в постановці питання. Мова йде про осягнення типів змін в точках їх обумовлення, збагаченні моделі додатковими ситуативними або історичними умовами (модель працює не завжди — наприклад, книгодрукування викликало революцію в Європі, але не в Китаї) і звідси — про опис змін структури як історичний процес. При цьому доводиться враховувати, що початкові причини, для яких модель має вирішальне значення, в сукупності часто багато в чому втрачають свою переконливість.

Мені здається, з першого погляду видно, що такий шлях не забезпечує збільшення агрегації загальної теорії «конкретних» соціальних змін. Можна задовольнятися такими результатами (що, звичайно, не повинно виключати нових тенденцій розвитку в цих

рамках). Проте загальна теорія повинна бути закладена іншим чином. Скористаємося для цього поняттям аутопоетичного самозбереження. Оскільки соціальна система (як і багато інших темпоралізованих систем, як і все життя взагалі) складається з елементів подієвого характеру, вона у будь-який момент може бути поставлена перед альтернативою: або припинити виконання, або продовжити. «Субстанція» зникає, так би мовити, безперервно, і повинна бути відтворена за допомогою структурних зразків. Відповіддю на дію повинна бути дія — або взагалі нічого! Аутопоетичне відтворення припускає структурні зразки, але по ситуації воно може йти і інноваційно або відхилятися, оскільки тільки дія залишається придатною для комунікації, тобто осмислено-зрозумілою і здатною до приєднання. «Я не хочу сливовий торт», — заявляє чоловік здивованій дружині в своє 57-ліття на 31-му році подружнього життя; і тоді питання про святковий торт треба вирішувати наново. Якщо день народження, торт, шлюб і порядність не втрачають свій сенс одночасно, то структура може бути змінена осмислено³⁸⁰.

Завжди було ясно, що зміна структури передбачає самозбереження. Вже звідси випливає, що зміна і збереження не можуть бути пояснені різними теоріями (наприклад, з одного боку, «прогресивними», а з іншого — «консервативними»), а кожна з них завжди повинна розглядати те і інше. Новим є лише переконання, що проблема закладена не на рівні «цілого», наділеного множиною «якостей», яке зберігається або ні, а на рівні співвідношень між елементарними подіями, відтворення яких продовжується або ні³⁸¹. Це означає, що в будь-якій ситуації є потрібна відмінність, а саме: (1) дія в рамках наявних структур очікувань, (2) діяння щодо приєднання на основі структур очікувань, що відхиляються, і (3) припинення. Між (1) і (2) вибирають з позицій конформності і відхилення; між (1), (2) і (3) — з позицій аутопоетичної відмінності. Отже, селекцію можна зробити бінарною, але лише за рахунок скріплення двох відмінностей.

³⁸⁰ Цей приклад можна розмаїто варіювати. «Я працював достатньо», пояснює капіталіст здивованому керівнику профспілок, «переймайте мої заводи, мої рахунки, а я бажаю ренту».

³⁸¹ Матурана вводить *це* розрізнення як розрізнення *спостерігача*, опису системи, що має в своєму розпорядженні вибір, або як простої єдності на основі властивостей її елементів, або як складеної єдності на основі організації її елементів. Пор.: Maturana H. R. Autopoiesis // Autopoiesis: A Theory of Living Organization / Ред. М. Zeleny. New York, 1981. — С. 21-33, зокрема С. 24 і 31. Крім цього можна припустити, що опис властивостей є більш привабливим для зовнішнього спостереження, а опис, що співвідносить, — для самоспостереження.

Відмінність цих відмінностей визначає матрицю здатності до перешкод і мінливості, властивих структурам. Якщо з можливостей беруть просто лише припинення, то все ж залишається можливість конформного або такого, що відхиляється, діяння щодо приєднання, що включає конформне відхилення (дозволену інновацію, наприклад законодавство), так само як і відхилення від ще невизначених очікувань, а саме ухил в семантично ще не зайняту структурну царину. Таким чином, аутопоезис є умовою для того, щоб структура могла або змінюватися, або ні. Завдяки аутопоезису враховується, що об'єкт не може змінити своє положення в часі (а може змінити лише себе або інший об'єкт). Зі зміною або без, об'єкт залишається у владі часу і тому має, починаючи з певного ступеня складності, підтримувати себе за допомогою аутопоезиса.

Розглянута з позиції аутопоетичного відтворення і оброблена за допомогою аутопоетичної відмінності дана проблема зміни структури набуває своїх умов можливості і міри свободи відносно незалежно від проблематизованої структури (але, зрозуміло, завжди не без залежності від всіх структур, які уможливають передусім знаходження і використання дій, що приєднуються). При цьому все значно більше, чим зазвичай, залежить від ситуації і її аргументів.

Зміни *структури* мають переконувати якраз *ситуативно*³⁸². Передусім взагалі повинна бути забезпечена можливість подальшої діяльності; тільки тоді можна зрозуміти, чи набуває вона структурну цінність і, таким чином, чи годиться для формування очікування. Це означає також, що структурні зміни відбуваються постійно, не будучи оголошеними, бажаними, такими, на які взагалі є відповідь. Слід пригадати про сім'ї з підростаючими дітьми або про організації з історією розвитку, яку Філіп Селзнік описав як утворення інституцій³⁸³. І нерідко буває так, що структури стають усвідомленими і здатними до комунікації лише тоді, коли повинні мінятися³⁸⁴.

На цій основі можна прийти до тез про зв'язки між (1) складністю системи, (2) контингентністю і відносною неймовірністю її структур, (3) потребою в специфічній дестабілізації (наприклад, в примхливих богах, змінних цінах, в урядах, що змінюються на ви-

³⁸² Тут закладено вихідне положення теорії криз і, особливо, надій, пов'язаних з кризами. Пор., напр.: *Nisbet R. A. The Social Bond.* — New York, 1970. — С. 322 і далі.

³⁸³ Пор.: *Selznick Ph. 1) TVA and the Grass Roots.* — Berkeley; Los Angeles, 1949; 2) *Leadership in Administration: A Sociological Interpretation.* — Evanston Ill., 1957.

³⁸⁴ Цьому відповідає вище (у підрозділі XII) сформульована теза, що є лише особливо проблематизовані очікування поведінки, які жорстко прив'язані або ж до нормативного, або ж до когнітивного стилю очікувань.

борах), (4) чутливістю до інформації і (5) частотою або відповідно швидкістю структурних змін. Це також не приводить до теорій процесу, тобто до теорій, що пояснюють, як виходить, що безліч подій, що міняють структуру, послідовно обумовлюють одна одну. Слід позбутися уявлення про те, що категорія процесу є необхідною формою конкретизації проблеми структурних змін.

До цих пір ми обходилися без поняття *приспосовання*. Під приспосованням зазвичай розуміють приспосовання структур системи до навколишнього світу (а найчастіше ще вужче — до змін навколишнього світу)³⁸⁵. Разом з даним визначенням поняття можна сформулювати, що турбулентний, часто і неозоро змінний навколишній світ вимагає від системи вищої здатності до приспосовання, таким чином, більшої структурної гнучкості³⁸⁶. Проте якщо у такому разі слід припустити, що турбулентність навколишнього світу якраз і створюється системами (у навколишньому світі відповідної задіяної системи), які намагаються приспосуватися до нього, то слід чекати посилення і турбулентності, і гнучкості, здатних призвести до катастрофи — катастрофу розуміють тут як інший, швидший шлях до ентропії.

Проте, можливо, дані погляди є лише перспективами дуже спрощеної теорії. Соціологія завжди стримано ставилася до біологічного поняття приспосовання³⁸⁷. Наприклад, для Парсонса приспосовання є лише одна з чотирьох системних функцій, його посилення має відбуватися шляхом вирізнення відповідних підсистем і координації з іншими системними функціями, їх посиленням. Посилення, а не приспосовання є історичним законом структурного розвитку системи дії. Проте поняття приспосовання має непорушний авторитет (як би його не принижували і не ігнорували) до тих пір, поки основною парадигмою теорії систем виступає відмінність системи і навколишнього світу, оскільки воно каналізує переробку інформації системи (або її спостерігачів) за допомогою альтернативи: або приспосовання системи до навколишнього світу, або при-

³⁸⁵ Якщо говорять про зовнішні і внутрішні приспосовання (напр.: *Berrien B. F. K. General and Social Systems.* — New Brunswick N. J., 1968. — С. 136 і далі), то поняття практично співпадає з поняттям структурної зміни — хіба що додатково допускають свого роду конструктивну або деструктивну (ентропійну) логіку розвитку, яку можна вивести з наявних структур.

³⁸⁶ Про активну адаптацію і адаптивне планування див., напр.: *Emery F. Futures we are in.* Leiden, 1977. — С. 67 і далі, 123 і далі.

³⁸⁷ Див. також обмовки, інспіровані, швидше, політично, в: *Vickers G. Is Adaptability Enough? // Behavioral Science* 4 (1959). — С. 219-234; перевидано в: *Modern Systems Research for the Behavioral Scientist: A Sourcebook* / Ред. W. Buckley. Chicago, 1968. — С. 460-473.

стосування навколишнього світу до системи. Коли переходять до теорії самореферентних систем, то поняття пристосування, не втрачаючи свого значення, відходить на другий план. Тоді основне питання звучить так: за допомогою якої семантики сама система визначає розрізнення системи і навколишнього світу, як ця семантика позначається на процесах переробки інформації і в чому полягає необхідність пристосування, що виникає звідси на моніторах системи. Слід лише нагадати, яке значення для економіки і політики має мова грошей, і навести влучний приклад тому: цією мовою відмінність системи і навколишнього світу розуміють як відмінність в розпорядженні грошовими ресурсами, тобто як наявність або відсутність грошей. Тоді зміни в даному розподілі підсилюють процеси структурного пристосування, без обговорення інших схематизацій відмінностей.

Самореферентні системи є у цьому сенсі закритими, такими, що самі продукують свої власні елементи і тим самим — свої власні структурні зміни. Немає ніякої безпосередньої каузальної дії навколишнього світу на систему без її сприяння. Саме тому система надає своїй структурі (хоча та і не є подією) каузальності. Це — форма і умова будь-якого пристосування. У такому разі структура може діяти лише в комбінації з оказіональними подіями системи і/або навколишнього світу, і навпаки, події в системі діють лише в комбінації із структурно закладеними причинами. У такому разі відповідно безперервно наявні причини можуть діяти дискретно, надійно навні можливості все ж залежать від випадковостей, їх доповнюючих, так що, наприклад, правовий режим гарантує високий ступінь передбачуваності, але не дозволяє передбачати, коли і з яких причин він буде використаний. Цей латентний, готовий до вживання каузальний внесок можна пристосувати до змінних вимог шляхом зміни структури. Без такого сприяння системи навколишній світ залишився б лише можливістю руйнування аутопоетичного відтворення. (Наприклад: лавина накрила лижників, і ті вже не можуть підтримувати комунікацію один з одним. *Небезпека* лавини, мірою можливості, локалізується шляхом комунікації і зміни структури, запущеної в результаті цієї комунікації.)

Відтепер будь-яка зміна структури, що пристосовує її до навколишнього світу чи ні, є само-зміною. У соціальних системах вона можлива лише через комунікацію. Це не означає, що зміна структури повинна бути темою комунікації або взагалі бути запланованою в якомусь претензійному сенсі. Проте вона вимагає таких ситуацій в системі, в яких є доступним для спостереження, зрозумілим і переконливим те, що очікування міняються. Такі ситуації можливі тільки на основі темпоралізації системи і її

елементів. Навколишній світ залишається стимулятором структурних змін. Комунікації в системі повинні передавати інформацію і тому постійно підтримують зв'язок з навколишнім світом. Зміни очікувань інтерпретуються, виходячи з відмінності системи і навколишнього світу; вони взагалі зрозумілі, мабуть, лише у такий спосіб. Це робить вірогідним (але не необхідним) те, що соціальна система пристосовується до свого навколишнього світу через структурні зміни. Проте оскільки елементи і структури, ситуативність і семантика є власними досягненнями системи, то в «пристосування» входить дуже багато «власного», щоби звідси можна було б висновувати щодо сумісності системи і навколишнього світу. Парадоксальним чином це є, отже, саме власна участь в процесі структурного пристосування, яке може заважати системі надовго і успішно стабілізуватися у навколишньому світі.

Поняття пристосування, що належить навколишньому світу, у жодному разі не охоплює всіх форм структурної зміни. Передусім ми повинні доповнити його поняттям *самопристосування*. До такого поняття ми приходимо, якщо кладемо в основу не відмінність системи і навколишнього світу, а відмінність елементу і співвідношення, тобто проблему складності³⁸⁸. Самопристосування усуває внутрішньосистемні труднощі, що виникають з нерівноваги в співвідношеннях елементів, тобто з редукції внутрішньосистемної складності (яка може виникнути в результаті пристосування до навколишнього світу). Можна припустити, що процеси пристосування в бюрократичних організаціях значною мірою слідує даному типу самопристосування, оскільки потрібен високий ступінь тонкого узгодження, яке постійно потребує корекції, і підтримується високою чутливістю до близьких відмінностей. Навпаки, для сімей з високим ступенем самовизначення особистісної своєрідності небагатьох членів, мабуть, типовим є, швидше, пристосування до навколишнього світу — передусім у формі пристосування до старіння (народження, відходу) своїх членів. У цьому, можливо, полягає підстава того, що в сім'ях панують інші конфлікти, ніж в бюрократіях. Конфлікт бачать як результат нереалізованості необхідного пристосування, бо в сім'ях через конфлікт реалізується змінений власний інтерес, а в бюрократія це, швидше, різні лінії редукції в структурі співпраці, які вступають в колізію.

³⁸⁸ Таким чином, недостатньо протиставляти пристосуванню до навколишнього світу просто пристосування до самої себе, бо у такому разі не видно, на яку проблему реагує самопристосування (нею не може виступати ще одна відмінність системи і навколишнього світу).

Зіставлення пристосування до навколишнього світу і до самого себе також не дає повної картини можливих форм структурних змін. Слід розглянути третій випадок, який ми, дотримуючись термінології, що склалася, називаємо *морфогенезом*³⁸⁹. Морфогенез не впливає з різних видів примусу пристосування, і його відсутність не приводить до конфліктів. Він розвивається на вільних теренах. У його основі закладена не відмінність системи і навколишнього світу або елементу і співвідношення, а відмінність активування і інгібування (тобто уможливлення і утиску). Морфогенез припускає системи, можливості яких повністю інгібовані — наприклад, смислові вказівки, які використовуються структурами очікування, вимушеними до відтворення, лише дуже обмежено. У таких випадках відношення активування і інгібування може еволюційно мінятися, так що інгібовані можливості, на відміну від структур, можуть у разі потреби бути дезінгібованими, тобто реактивованими. Можна було б говорити і про тривале інгібування і короткострокову, акцидентну, залежну від ситуації реактивацію. Лише завдяки цьому виникає *ad hoc* (до конкретного випадку — лат.) внутрішня проблема пристосування і, при нагоді, можливість пристосування, що стосується навколишнього світу, яка у такому разі може бути використана. Проте розвиток цілком може йти як *circulus vitiosus* (порочне коло — лат.), якщо немає можливості реінгібування — наприклад, в сенсі відомої «американської дилеми» Мірдала або популярного сьогодні «суспільства загального благоденства». У такому разі він все більше і більше вимушений реагувати на власні проблеми, не претендуючи тим самим на поліпшення відносин з навколишнім світом і з самим собою.

Хоча морфогенез і створює *нові* структури, він завжди є також їхньою *змінюю*. Він перебудовує наявну систему і інакше взагалі неможливий. Це впливає з основного поняття аутопоезиса. Так,

³⁸⁹ Перенесення цієї термінології в суспільні науки і важливі матеріали про стабілізацію за рахунок позитивного зворотного зв'язку див.: *Maguyma M.* The Second Cybernetics: Deviation-Amplifying Mutual Causal Processes // *General Systems* 8 (1963). — С. 233-241; перевидано в: *Modern Systems Research* / Ред. W. Buckley, Цит. праця — С. 304-313; *Buckley W.* Sociology and Modern Systems Theory. Englewood Cliffs N. G., 1967. — С. 58 і далі. Крім того, пор.: *Haken H.* Synergetics: An Introduction. 2 вид. Berlin, 1978. — С. 299 і далі; *Gierer A.* 1) Socioeconomic Inequalities: Effects of Self-enhancement, Depletion and Redistribution // *Jahrbücher für Nationalökonomie und Statistik* 186 (1981). — С. 309-331; 2) *Systems Aspects of Socioeconomic Inequalities in Relation to Developmental Strategies* // *Dependence and Inequality: A Systems Approach to the Problems of Mexico and other Developing Countries* / Ред. R. F. Geyer, J. van der Zouwen. Oxford, 1982. — С. 23-34.

цитуючи відому модель³⁹⁰, розвиток корпоративних організацій в архаїчних суспільствах, що складаються в основному лише з сімей, не залишає незайманою загальну структуру тодішнього суспільства. Він не задовольняється лише деякими добавками. Старий суспільний порядок на основі сімей замінюється новим, влаштованим з сімей і корпорацій, який лише в цілому, але з більшою специфікацією і з відповідними генералізаціями, може продовжити старий суспільний устрій. Наприклад, морфогенетично розвинений стан є системою, оскільки здатен розвивати старий порядок лише разом зі всіма його компонентами, що означає: компоненти, що зберігаються, — сім'ї — також набувають нового сенсу³⁹¹.

Понятійні розрізнення, введені зараз, дозволяють поставити питання про відношення структурних змін і подій і, далі, про відношення структурних змін і процесів. Поза сумнівом, будь-які структурні зміни припускають події, оскільки системи, безумовно, складаються з подій і можуть трансформуватися лише через події. Проте чи є подіями самі структурні зміни³⁹²? Вони можуть, але не повинні бути ними³⁹³. Достатньо лише уявити собі структурні зміни сім'ї, коли діти підрастають, щоб відмітити, що опис змін як подія має ясні (хоча й не різкі) обмеження. Зображення у формі подій розглядається лише тоді, коли відмінність «до і після» здатна уцілюватися в ідентичність, яка, зі свого боку, не може мінятися більш-менш тривалий час, щоб могли відбутися зміни. У жодному разі немає сенсу стверджувати, що подія є «причиною» структурної зміни; воно лише служить її ідентифікації. Можливість ідентифікації структурних змін за подіями і їх відповідної реалізації (наприклад, в законодавчих актах) здатна послужити каталізатором безлічі причин, сфокусувати, зв'язати їх, і тим самим сприяти структурним змінам, неможливим інакше. Це вимагає переінтерпретації події як причини змін. Проте це цілком нереалістично і не буде сприйнято суспільствознавцями. Переінтерпретація належить

³⁹⁰ З введення до другого видання: Durkheim E. *De la division du travail social*; цит. по виданню: Paris, 1973.

³⁹¹ Спеціально щодо цього також *Parsons T. Comparative Studies and Evolutionary Change // Vallier I.* (Ред.), *Comparative Methods in Sociology: Essays on Trends and Applications.* — Berkeley 1971. — С. 97-139 (100 і далі).

³⁹² Здається, що це передбачає *Nisbet R. A. The Social Bond: An Introduction to the Study of Society.* New York, 1970. — С. 322 і далі — у одному з мало експлікованих трактувань теми. Тут автор нарікає з приводу нехтування темою (несподіваної) подієвості в теоріях соціальних змін.

³⁹³ Таким чином, потрібно говорити про структурні зміни, які не «відбуваються», а лише приймаються. Поняття соціальних змін, мабуть, доцільно закріпити за ними.

змінюючій саму себе соціальної системі в контексті дуже спрощеного самоопису.

З цим питанням, зачепленим тут лише стисло, не варто змішувати інше: чи не є структурні зміни хай не окремими подіями, але хоч би процесами, що складаються, зі свого боку, з подій. Проте множини подій не є безсумнівно процесами. Таким чином, передусім на понятійному рівні слід проводити ретельну відмінність між структурною зміною і процесом. Про процес слід говорити лише в тому випадку, якщо події нерозривно пов'язані одна з одною, точніше, коли селекція однієї події забезпечує селекцію іншої³⁹⁴. Таким чином, поняття процесу позначає посилення селективності особливого роду — такої, що враховує час.

У цьому сенсі навряд чи можливо зрозуміти як процес множину пристосувань (до змінюючого самого себе навколишнього світу або до самої себе). Їх зв'язок виходить лише з єдності системи, але не обов'язково з того, що одне пристосування виступає необхідною передумовою іншого, і навпаки. (Що-небудь інше було б справедливе лише тоді, коли в кожному акті пристосування було б поставлено на карту само існування системи. У такому разі вона була б процесом.) При морфогенетичній зміні структури розвиток у формі процесу є більш ймовірним. Оскільки тут створюються нові структури, імовірно, що вони стануть початковою умовою подальших структурних утворень: наприклад, політичне панування — початковим положенням для виникнення міст, виникнення міст — початковим положенням для писемності, писемність — для філософії. Інакше кажучи, сільське господарство через коротку проміжну фазу цивілізації в декілька тисячоліть стає початковим положенням для атомного спустошення планети. У таких випадках в реальності представлені лише послідовності подій, організовані за різновидом шкал Гутмана, — без сільського господарства немає атомної бомби³⁹⁵. Але що надає таким послідовностям подій статус процесу?

³⁹⁴ Пор. також розд. 1, III, пункт 3. Крім того, Пор.: *Luhmann N. Geschichte als Prozeß und die Theorie sozio-kultureller Evolution // Luhmann N. Soziologische Aufklärung. Bd 3. Opladen, 1981. — С. 178-197.*

³⁹⁵ З приводу методу і попередніх досліджень пор. (з вельми скупими посиланнями на літературу): *Carneiro R. L. Scale Analysis, Evolutionary Sequences, and the Rating of Cultures // A Handbook of Method in Cultural Anthropology / Ред. R. Naroll, R. Cohen. Garden City N. Y., 1970. — С. 834-871; далі, напр.: Leik R.L., Mathews M. A Scale for Developmental Processes // American Sociological Review 33 (1968). — С. 72-75; Graves Th. D., Graves N. V., Koblin M. J. Historical Inferences from Guttman Scales: The Return of Age-Area Magic? // Current Anthropology 10 (1969). — С. 317-338; Farrell J. P. Guttman Scales and Evolutionary Theory: An Empirical Examination Regarding Differentiation in Educational Systems // Sociology of Education 42 (1969). — С. 271-283; Bergmann H. Einige Anwendungsmöglichkeiten der*

Перш ніж докладніше зупинитися на цьому питанні, слід підкреслити, що теорії структурних змін, найбільш претензійні в даний час, не є теоріями процесу. Ні Парсонс, ні тоді популярні неодарвіністські теоретичні підходи не доходять до поняття процесу. «Теорія еволюції» Парсонса, яку можна експлікувати з вельми розрізнених публікацій, розглядає лише чотири структурні вимоги розвитку систем, а саме підвищення адаптивності, диференціацію, інклюзію і ціннісну генералізацію³⁹⁶. Вони відносяться до чотирьох функцій (або відповідно функціональних систем), необхідних, за Парсонсом, для уможливлення дії. У разі зростаючої складності умов уможливлення дії всі чотири функції мають задовольняти відповідним структурним умовам — інакше розвиток уривається. При цьому мова у жодному разі не йде про теорію невідліжного посилення а la Спенсер, охоче наголошують критики³⁹⁷. Насправді має місце прямо протилежне. Парсонс підкреслює, що яка-небудь окрема функція не могла би удосконалюватися сама по собі. Внезок даної теорії якраз в тому і полягає, щоб вказати більшість структурних умов досягнення вищої складності, які взаємно обумовлюють одна одну, тобто, вимоги сумісності роблять прогрес швидше неймовірним. Проте навіть якщо вдається підкреслити неймовірність сильніше, ніж це зробив би сам Парсонс, — тим самим ще не виробляється теорія процесу. Теорія містить лише вислови про умови досягнення вищої складності і намагається на історичному матеріалі показати, що ці умови у вигляді «еволюційних універсалій» дійсно мали бути виконані там, де виникли більш складні суспільні системи.

Такі ж малоприслужні на роль теорій процесу і теорії еволюції неодарвіністського стибу. Тут також мова йде лише про пояснення вірогідності і частоти структурних змін, які необхідно припускати, якщо хочуть пояснити, як на подив швидко виникла складна будова органічного і соціального світів. Пояснення в теоріях такого типу (куди Парсонс помилково відносив і свою концепцію) полягає у відмінності мінливості, селекції і рестабілізації, але з цього пояснення ніяк не виходить, що історія відбувається у формі процесу, не говорячи вже про його управління історичним законом.

Entwicklungsskalierung von Leik und Mathews // Zeitschrift für Soziologie 2 (1973). — С. 207-226.

³⁹⁶ Пор., напр.: *Parsons T. Comparative Studies and Evolutionary Change* // Parsons T. *Social Systems and the Evolution of Action Systems*. New York, 1977. — С. 279-320.

³⁹⁷ Див., напр.: *Schmid M. Theorie sozialen Wandels*. Opladen, 1982. — С. 145 і далі. Див. також: *Granovetter M. The Idea of «Advancement» in Theories of Social Evolution and Development* // *American Journal of Sociology* 85 (1979). — С. 489-515.

Послідовність подій є процесом тоді і тільки тоді, коли задовольняє ознаці посилення селективності. Це може відбуватися, наприклад, у формі антиципаторних (або телеологічних) процесів³⁹⁸, а саме: завдяки тому, що події запускаються лише тим, а дії обирають лише тому, що вони матимуть наслідки, які, зі свого боку, можуть наставати лише тоді, коли відбудуться стартові події. Проте дана сильна форма *взаємної* селективності попередніх і наступних подій не є єдиною можливістю утворення процесів. Поруч з даними телеологічними процесами наявні також названі еволюційні процеси морфогенезу. Вони характеризуються тим, що використовують посилення селективності лише в односторонньому порядку; вони лише пов'язують одну структурну зміну з іншою, не орієнтуючись при цьому на результативні випереджально-ретроспективним чином; завдяки цьому вони акумулюють неймовірності, не включаючи їх у вигляді осмисленого результату в сам процес. Саме тому вони залишаються залежними від «випадків», тобто від нескоординованої взаємодії мінливості і селекції. Так, з обміну сигналами виникає мова, потім писемність, потім — книгодрукування. В кожному випадку подальший розвиток трансформує вже досягнутий ступінь — мова йде, як наголошувалося, про *зміну* структури. Наприклад, сучасні державні мови виникають лише як наслідок книгодрукування. Це забезпечує послідовності внутрішній зв'язок. Виникає напрям, який можна описати як досягнення структур зі все більш високою неймовірністю³⁹⁹.

Залишимо відкритим питання про те, чи забезпечує це зіставлення телеологічних і морфогенетичних процесів повноцінну схему розуміння послідовностей структурних змін як процесів⁴⁰⁰. В уся-

³⁹⁸ Про «телеологію» тут слід говорити обов'язково з посиланням на аристотелеву теорію. Ми виключаємо лише уявлення про те, що майбутні події або стани можуть впливати на сьогодення всупереч ходу часу, але особливо підкреслюємо, що посилення селективності процесу водночас обумовлене селективністю його закінчення. Про ідейно-історичні зміни пор.: *Luhmann N. Selbstreferenz und Teleologie in gesellschaftstheoretischer Perspektive // Luhmann N. Gesellschaftsstruktur und Semantik. Bd.2. Frankfurt, 1981. — С. 9-34.*

³⁹⁹ Всі представлення смислової спрямованості морфогенетичних або еволюційних процесів, які виходять за ці межі, — передусім, ті, що працюють з такими «критеріями прогресу», як підвищення адаптивності, посилення здатності вирішувати проблеми тощо, спірні. Теоретично недискутивними є сьогодні лише моделі, що проголошують голу послідовність фаз «законом історії». Пор.: *Blute M. Sociocultural Evolutionism: An Untried Theory//Behavioral Science 24 (1979). — С. 46-59.* Залишається прийнятним уявлення про розвиток у напрямі форм і систем вищої складності; але це все одно, що говорити про системи вищої неймовірності.

⁴⁰⁰ Про повноту свідчить вид понятійного розрізнення. Посилення селективності або є взаємним, або не є. Проте для невідомого посилення селективності, можливо, є й інші позиції єдності, крім акумуляції неймовірності.

кому разі саме порівняння є інструктивним (а саме як порівняння у вузьких рамках постановки проблем: як можливі послідовності структурних змін як процеси). Важливим пунктом порівняння є те, що телеологічні процеси можуть містити своє завершення, а морфогенетичні процеси — не можуть. Лише якщо включити у селекцію також і селекцію закінчення процесу, то процес можна завершити, коли він вже досяг своєї мети або вже не здатен на це⁴⁰¹. Морфогенетичні процеси, навпаки, залежать від зовнішньої інтерференції або від браку можливостей нових структурних утворень. Вони не можуть завершуватися самі, оскільки взагалі не здатні врахувати свій кінець. Вони мають тенденцію до несподіваних стрибків у розвитку, до стагнації, до деструкції⁴⁰².

Наскільки часто можна виявити цілеспрямоване діяння і в цьому сенсі передбачені і плановані структурні зміни, настільки ж рідкісні до цих пір телеологічно складені ланцюжки структурних змін. Лише сучасна техніка організації створила нові форми планування, але і тут при переході на нові структури ущільнення часу значною мірою виступає умовою успіху⁴⁰³. Таким чином, загалом і в цілому структурні зміни відбуваються або *ad hoc* як пристосування, або безконтрольно морфогенетично; і можна лише припустити, що підвищена телеологізація процесів структурних змін приводить до постійного припинення спроб, оскільки між іншим стає очевидним, що неможливо досягти цілей, в усякому разі в межах передбачених витрат і побічних наслідків. У такому разі соціології було б корисно більше займатися спостереженням і описом морфогенетичних процесів, які нормалізують і акумулюють неймовірності, не будучи спроможні їх завершити.

⁴⁰¹ Те, що правило зупинки діє і в тому випадку, якщо вже неможливо досягти кінця, або якщо він, через обставини, що змінилися, або цінності, що змінилися, більше не бажаний, є найважливішим аспектом телеологічних процесів; він конституює їх чутливість, їх здатність до навчання, роблячи їх, в порівнянні з морфогенетичними процесами, більш залежними і водночас більш незалежними від випадковостей. Таким чином, вони сильніше вирізняються завдяки вищим вимогам у зв'язку з принципом взаємної селекції. Цей момент своєрідної раціональності телеологічних процесів недостатньо висвітлений в новітній дискусії, дуже сильно залежній від теорій цінностей.

⁴⁰² Це має значущість, втім, загалом для процесів з позитивним зворотним зв'язком — отже, тоді також, якщо не йдеться про події, які змінюють структури. Пор., напр.: Stanley-Jones D. The Role of Positive Feedback, in: John Rose (Hrsg.), *Progress of Cybernetics* Bd. 1. — London 1970. — С. 249-263.

⁴⁰³ Див., напр.: O'Connor J. J. *Managing Organizational Innovation*. Homewood Ill., 1968. Втім, під «розвитком організації» розуміють щось абсолютно інше, ніж можна було б чекати від цього виразу, — а саме таке, що вимагає часу, продумане в соціально-психологічному плані пристосування персоналу до потреб організації.

ТЕМПОРАЛІЗАЦІЇ*

Часто звертали увагу на те, що Новий час змінює понятійність часу, в якій ця доба змальовує світ і суспільство в цьому світі⁴⁰⁴. Вперше в період Ренесансу виразно розрізняють сучасне і минуле у питаннях щодо належності до історичного (суспільного) часу. Тим самим минуле вивільняється для сегментації на історичні епохи, а сучасність відкривається для того, що в ній є іншим, відмінним і новим. Тут, справді, багато чого є для спостереження і повідомлення. Трансльовані в переказі уявлення про час деформуються під тиском необхідності брати до уваги маси виникаючого нового і зростаючу потребу ухвалювати рішення; виникає потреба розмістити в часі більше розмаїття. І все-таки ані точна форма, ані глибинний процес цієї переорієнтації, ані її зв'язок з соціокультурним розвитком ще не прояснені достатньою мірою. Часто припускають, що представлення часу переходить від циклічних або відповідно лінійних уявлень до поняття відкритого майбутнього. Відповідно нібито відбулася заміна підстав орієнтації — від досвідів до очікувань, отже від минулого до майбутнього. Так, з переходом до Нового часу речі втрачають свої імена і свою пам'ять, тобто властивості зримим чином представляти своє походження, будь це природа або творіння. Вони вже не нагадують людям про форми початку, який їх обґрунтовує. Тим самим втрачає своє значення звичка вирішувати

* Ця частина даної збірки є підрозділом 12-м 5-го розділу «Самоописи» останньої і найбільш масштабної праці Нікласа Лумана «Суспільство суспільства» — німецьке видання: Luhmann N. Gesellschaft der Gesellschaft. — Frankfurt am Mein: Suhrkamp, 1999. — Том 2. — С. 997-1016.

⁴⁰⁴ Досить порівняти: Reinhard Koselleck. Vergangene Zukunft: Zur Semantik geschichtlichen Zeiten. Frankfurt 1979 (укр.. переклад: Козеллек Р. Минуле майбутнє. Про семантику історичного часу. — пер з нім. Володимир Швед. — К.: Дух і літера, 2005. — 380 с.); Niklas Luhmann. Temporalisierung von Komplexität: Zur Semantik neuzeitlicher Zeitbegriffe // Його ж. Gesellschaftsstruktur und Semantik. — Bd. I. — Frankfurt 1980. — С. 235-300; Armin Nassehi. Die Zeit der Gesellschaft: Auf dem Weg zu einer soziologischen Theorie der Zeit. — Opladen 1993. — С. 249. Більшість досліджень зосереджена на окремих текстах, авторах або епохах і в теоретичному плані ведуть недалеко, — настільки, наскільки необхідні просвіювання і інтерпретація джерел. До окремих деталей ми ще повернемося при розгляді проблеми ідентичності в змістових, часових і соціальних відносинах (розділ XXII цієї книги).

ти проблеми сьогодення через критичне дослідження минулого (в Англії для цього існувало особливе об'єднання експертів — Elizabethan Society of Antiquaries (Єлизаветинське товариство знавців давнини — англ.)), і натомість більшою мірою беруть до уваги (майбутню) користь насущних рішень. Це не виключає — і навіть якраз робить можливим — зростання складності того, що тепер може ставати темою як (необов'язкова) «історія». На місце вічності (яку інтерпретували релігійно) заступає нескінченна послідовність кінцевого. Так починаються реформи хронометрії, зворотне числення, обернене в минуле без чіткого початку («до різдва Христового»), і, нарешті, запровадження у 19 сторіччі світового часу. Звідусіль надходять свідочтва досвіду прискорення і зростаючої уваги до структурних змін. Тепер і результат, *telos* (мета — давнього), рухів, процесів, дій, вже не просто визначається передбаченою в самій природі досконалістю, але різною мірою залежить від того, в якій історичному стані перебігу знаходиться процес, і того, чи підіграє «фортуна», чи ні. Все це передбачає ретельний аналіз джерел, проте вимагає ще і суспільно-теоретичної інтерпретації.

Альтернатива лінійного і циклічного своєю просторовою метафорикою приховує один вирішальний пункт. Вона навіює уявлення про рух у напрямі до інших місць в просторі. Проте переорієнтація на примат часового виміру означає все-таки, що суспільство рухається у напрямі до такого стану світу, *якого ще зовсім не існує*. Рух здійснюється у напрямі до чогось бездонного, але припущення про те, що все-таки повинно йтися про (мотиваційно-значущий) прогрес, з самого спочатку приховує невідоме буття майбутнього.

Якщо ж виходити з теорії самореферентних аутопоетичних систем, в першу чергу виникає питання про те, як подібні системи розрізняють час в часі. Те, що вони оперують в часі, ще не означає, що вони здатні спостерігати час, і нічого не говорить про те, з якими розрізненнями вони спостерігають час. У європейському суспільстві пізнього Середньовіччя — частково в ході рецепції аристотелевого поняття часу (час як міра руху стосовно деякого «раніше» і деякого «після»), частково унаслідок введення механічного годинника — затвердилося поняття часу, яке визначило собою подальші сторіччя⁴⁰⁵. Розрізнення часу в часі розумілося як числення часу,

⁴⁰⁵ У ранньому Середньовіччі важко зафіксувати чіткі поняття часу, які, проте, було досить для просторово-обмежених відносин, скажімо, окремих монастирів або невеликих господарств і малих поселень. Про поняття часу в переході від 13 до 14 сторіччя див.: *Jean Leclercq. Zeiterfahrung und Zeitbegriff im Spätmittelalter. // Albert Zimmermann* (Ред.). *Antiqui und Moderni: Traditionsbewußtsein und Fortschrittsbewußtsein im späten Mittelalter. Miscellanea Mediaevalia, Bd. 9.* — Berlin 1974. — С. 1-20.

яке можна було б рівномірно здійснювати (повторювати), починаючи з будь-якого моменту часу: за Аристотелем — як число, міра, хронологія. Це передбачало щось, що необхідно вимірювати — у формі руху, потоку, процесу. Це добре відображало здатності людського сприйняття, оскільки людина могла сприймати речі як ті ж самі, нехай навіть вони і переходили від стану спокою в стан руху і назад. І такий час можна було відрізнити від вічності Бога, в якій всі моменти часу завжди залишаються сучасними. Всі інші проблеми, такі як логічний і онтологічний статус миті, залишалися невирішеними, адже не могли запропонувати ніякого конкуруючого опису часу, і навіть августинівська рефлексія часу, яка, кінець кінцем, зводилася до констатації незнання, не могла вирішити практичні проблеми часової координації людських активностей і зберегла лише значення теологічного осмислення. Подвійне розрізнення шкали розмірів і руху, з одного боку, і вимірюваних значень — з іншою, залишалось панівною моделлю, хоча сам час, а разом з ним і питання Августина, немов зникали в цих розрізненнях, які перетворювали його на щось не придатне для іменування третє.

Перехід від Середньовіччя до Нового часу не змінив основоположення в цьому способі розрізнити час в часі. У період раннього модерну (що часто позначається глобально як «Ренесанс»⁴⁰⁶) тематика часу поза сумнівом отримала драматизацію. З одного боку, час (все ще як «tempus» (час — лат.)) був великим суперником, який, — якщо потрібно було досягти своїх цілей відносно часу — привертая увагу до моментів часу, до економного поводження з часом, до уникнення часових втрат, прискорення. З іншого боку, проте, саме завдяки цьому повсякденна свідомість — від політики до підприємництва — була настільки занурена у час, що час, або ж фортуна, що заміщає його, перетворився на справжнього володаря всього, що відбувається⁴⁰⁷. Час поставав як влада у світі, як супротивник prudentia (розсудливості — лат.). Але все це розігрувалося ще й на фоні часу як поняття, протилежного поняттям вічності, тривалості, спокою, і у

⁴⁰⁶ Як приклад див.: *Ricardo J. Quinones. The Renaissance Discovery of Time.* — Cambridge Mass. 1972.

⁴⁰⁷ Про вибудовування алегорії Фортуни в період Ренесансу див.: *Klaus Reichert. Fortuna oder die Beständigkeit des Wechsels.* — Frankfurt 1985; а також більш ранню літературу: *Alfred Doren. Fortuna im Mittelalter und in der Renaissance.* — Leipzig 1922; та літературу 15 ст.: *Ioannes Jov. Pontano. De Fortuna lib. II.* // *Opera Omnia. Basilea 1556. Bd. I.* — С. 792-931, — де виносяться за дужки типово-метафізичні положення: *Fortunam... non esse Deum, non esse naturam... non esse intellectum, non esse rationem* (Сар. I-IV) (Доля не є Богом, не є природою, не є розумом — лат.), і саме у цьому стосунку вона спеціально спрямована на людину: *quae ad hominem spectent* (Сар. XV) (яка має стосунок до людини — лат.).

такій якості такого поняття, чиє вирішення визрівало поступово. Така драматизація часу якраз і не могла бути відокремлена від космографічних розрізень — таких, як розрізнення «спокій/рух» або «континуальність/зміни». Навіть рефлексії Гайдеггера і навіть критичі Деррідою її метафізичних пресупозицій не вдалося розвинути понятійність часу, яка б виходила із зовсім інших засновків.

Свої глибинні підстави це могло мати в зв'язку сприйняття і комунікації або ж в координаційно-практичних перевагах схематизованого уявлення про час. І це робить ще більш насущною відповідь на питання про те, що ж тоді змінилося в рамках цієї семантики, що привело до переходу суспільства від відносно статичних регіональних і ієрархічних форм диференціації до диференціації функціональної. Здається, що цей руйнівний момент коренився в пізнавальному досвіді *нового* і у все зростаючій цінності цього нового. Адже, з одного боку, нове можна було легко датувати, а отже, поміщати в часі, але, з іншого боку, воно не могло бути пояснене виходячи з його власного походження, виходячи з деякого «раніше». Воно, таким чином, залишалось дражливою провокацією, яка згодом стала охоплювати безліч додаткових понять — таких, як геніальність, креативність, інновація, винайдення (замість знайдення готівим) і, нарешті, «прогресистське» розуміння суспільства.

Але яким чином це нове вторгається у спостереження та в опис системи суспільства?

Ще до початку 16 століття в цілому виходили з того, що старе краще нового і що більш цінними повинні бути прагнення до відновлення знань і умінь стародавніх. Таким був Ренесанс, таким був протестантський реформаторський рух, такий був і гуманізм Еразма Роттердамського⁴⁰⁸. Радикальні зміни починаються, мабуть, всупереч тривкості уявлення про те, що сучасність нібито була епохою занепаду, лише протягом 16 століття. Початковим пунктом тут могла виявитися та обставина, що технологія друкарського пресу зробила можливим розпорядження інформацією в небачених досі обсягах, причому відносно незалежно від традиційних шляхів контролю з боку Церкви або від широких регіональних мереж контактів між представниками знаті і торгівлі. Але інформація є інформацією лише в тому випадку, якщо вона нова. Вона не може бути повторена знов. Паралельно цьому стрімкий розвиток відбувається в мистецтвах і науках, але і в них розповсюджується інформація, яка, зі свого боку, знов виявляється передумовою для подальших

⁴⁰⁸ Щодо останнього див.: *Juliusz Domanski*. «Nova» und «Vetera» bei Erasmus von Rotterdam: Ein Beitrag zur Begriffs- und Bewertungsanalyse // *Zimmermann*. Цит. праця (1974). — С. 515-528.

інновацій. На тлі всіх дискусій про рангову перевагу старого або нового, які в тематизації цього питання про ранг все ще слідуєть за старими структурам⁴⁰⁹, наявна теза про те, що нове подобається саме як нове. Але виникає питання — чому? Мабуть, саме тому, що лише від нового можна чекати інформації, а тим самим — стимулу для комунікації. Так, можна почути твердження, що нібито і сам Бог привніс розмаїття в природу для того, щоб зробити приємнішим перебування на засланні після вигнання з раю⁴¹⁰; і тоді, звісно, вже ніщо не перешкоджає тому, щоб і люди зі всією своєю майстерністю піклувалися б про нововведення. Скарги на неспокій і нестабільність, ще домінуючі в 16 столітті, йдуть в минуле мірою консолідації територіальної держави.

Шанування нового утримується в певних межах. Релігія, але також і політика, відчують в інноваціях небезпеки для себе і відхиляють їх⁴¹¹. Мудрість, вважає Грасіан, полягає в тому, щоб виявляти у вже знайомому щось нове, замість того щоб підпадати під чари нового і зневажливо судити про старе⁴¹². Також і в рамках теорії мистецтва велике значення все ще зберігає платоно-арістотелевий принцип наслідування, хоча й пом'якшений і позбавлений чистого копіювання. Як *imitatio* (наслідування — лат.) мистецтво, втім, як і пізнання, підпорядковується поняттю природи, в якому природу розуміють як таку, що сама себе наслідує⁴¹³. І все-таки інформацію можна отримати лише в тому разі, як і брати участь в комунікації

⁴⁰⁹ Що чітко обґрунтовується шляхом розгляду рангових контроверз в рамках мистецтва, які в 16 сторіччі дають живий імпульс літературі про теорію мистецтва, — про поезію, живопис, скульптуру. Тут ще ніхто не здогадався покласти в основу рангових критеріїв інноваційний потенціал, хоча на геніальних інноваціях ставлять акцент і вони отримують високу оцінку. Приклади цього див. в: *Paola Barocchi*. (Ред.). *Trattati d'arte del cinquecento*. 3. Vol. — Bari 1960-1963. Щодо амбівалентностей перехідного часу, які стосуються авторитету віку та життєвого досвіду, також див.: *Keith Thomas*. *Vergangenheit, Zukunft, Lebensalter: Zeitvorstellungen im England der frühen Neuzeit*. — Berlin 1988.

⁴¹⁰ Як стверджують в: *Francois de Grenaille*. *La Mode ou Caractere de la Religion*. — Paris 1642. — С. 1,5: «Якщо тривалістю визначається існування всіх частин світу, то новизна дозволяє їх оцінити».

⁴¹¹ Серед іншого про ефективні дії на мистецтва і науки на користь деякого догматично і історично прийнятого зображення (де біс — чого б не вимагала естетична композиція, — повинен був зображатися з рогами, ангели — з крилами, Христос — з бородою; причому, звичайно, — не дуже багато нагота) див.: *Charles Dejob*. *De l'influence du Concile de Trente sur la litterature et les beaux-arts chez la peopie catholique*. — Paris 1884. нове видання: Gent 1969.

⁴¹² Baltasar Gracian. *Criticon* a.a.O. p. 19.

⁴¹³ «La natura imita se stessa» (природа наслідує саму себе — італ.) — читаємо, наприклад, в: *Paola Pini*. *Dialogo di Pittura*. Venegia. 1548. // *Barocchi* a.a.O. Vol. L. — С. 93-139 (113).

можна лише тоді, коли виходять за межі чистого повторення того, що вже наявне як мистецтво або як природа.

Те, що про новизну тепер говорять у зв'язку з тим, що «подобається», або з тим, що «цінується», і та обставина, що виробництво нового приписують тепер даному природою «генієві», виразно показує, що ще відсутня понятійна ясність і що задовольняються одним лише пристосуванням до заданого порядку речей. Та й перехід від латинського «origo» (походження, рід, начало, родоначальник, першоджерело — лат) до «оригінального» лише маскує деякий подив, викликаний містифікацією приписування. Старе — і таке значуще для теорій про аристократію — уявлення про те, що походження є також завжди й сучасністю і зберігає себе в сучасності, як би не поводилися нащадки хороших сімей, відкидають разом з новими домаганнями оригінальності. Юриспруденція, наприклад, замінює звернення до закону, що засновував правовий порядок в Англії (скажімо, звернення до легітимності норманського завоювання), апеляцією до самого історичного процесу. Не в останню чергу це означає і те, що даний процес виявляється відкритим для реформ⁴¹⁴, які, проте, мають, зі свого боку, також отримати обґрунтування. Але звідки ж тоді виникає оригінальність, натхнення, нове? Відповідати, ймовірно, потрібно так: з unmarked space (нерозміченого простору — англ.), з неспостережуваного і незнаного світу. Нове могло б стати лише такою інформацією, яка якраз і не може бути атрибутованою, легітимуватися, очікуватися або обґрунтовуватися — а якщо все це і має місце (як це виявилось у вченнях про смак у 18 столітті), то лише в сумнівній переробці безплідних «connoisseurs» (знавців, цінителів — англ.) і критиків⁴¹⁵.

Новим, звичайно, є і відкриття нових частин світу і всезростаючий вплив законодавства на право. Новими є і удосконалення сільськогосподарської техніки, і поліпшення транспортного зв'язку в Європі, реформи в шкільній освіті і, починаючи з 18 століття, пенітенціарних установ, і не в останню чергу також Просвітництво з його вже не природною, а такою, яку вимагають від людини, раціо-

⁴¹⁴ Див.: *Hermann Conring. De origine iuris germanici: Commentarius historicus.* — Helmstedt 1643. Теза про те, що римське право було введене в Німеччині законом кайзера, спростовується тут історичними дослідженнями; а завершальний розділ присвячений можливостям поліпшення законів.

⁴¹⁵ Про цю розлогу, перед-романтичну дискусію див., наприклад: *Peter Jones. Hume and Beginnings of Modern Aesthetics.* // *Його ж.* (Ред.): *The «Science of Man» in the Scottish Enlightenment: Hume, Reid and their Contemporaries.* Edinburgh 1989. — С. 54-67; або, з позиції митця-сучасника: *William Hogarth. The Analysis of Beauty, Written with a view of fixing the fluctuating Ideas of Taste.* — London 1753. Цит. за оxfordським виданням 1955 р.

нальністю. Новим виявляється і розмір державної заборгованості як форма відкриття нових фінансових інструментів. Новим є і розмір виробництва, орієнтованого на ринок, а не на знайомих клієнтів. Найпізніше в 18 столітті можна вже виходити із звичності інновацій, що виявляється в поширеності уявлення про те, що на прогрес слід чекати як на нормальну тенденцію новітньої історії. Те, що позитивна оцінка нового набуває найвищого ступеню в інтересі до інформації, не останню чергу, виявилось і в двохсотрічній боротьбі — від Мільтона до Велькера — проти цензури і за свободу преси, — боротьби, яка до початку критичної дискусії про «мас-медіа» підтримувалася, головним чином, завдяки позитивній установці стосовно «громадської думки» і інформації, що перевірена завдяки критиці. Іншими словами, суспільству довіряють завдання критичного поводження з інформацією про нього самого, а застереження моралізатора Соломона⁴¹⁶ виявляються забутими, з чим і пов'язується надія на майбутнє.

Вплив цієї семантичної кар'єри нового виявляється не в тому, що воно усвідомлюється, і не в тому, як воно усвідомлюється, але, мабуть, в змінах уявлень про сьогодення, в якому лише нове може бути новим. Сьогодення — це тепер уже не присутність вічності в часі; як, втім, воно вже не є і ситуацією, в якій можна було б впливати на порятунок душі, ухвалюючи рішення в користь або проти гріха. Сьогодення якраз є ні чим іншим, як *відмінністю минулого і майбутнього*.

Якщо за підставу спостереження часу взяти цю схему відмінності, то це міняє сенс як минулого, так і майбутнього. Вже християнська традиція розглядала минуле, виходячи з сьогодення і не хотіла примиритися з ним в тому його вигляді, як воно одного разу мало місце. Інституціоналізоване у сповіді вчення про прощення гріхів робило явним те, що йшлося не лише щодо відмінності «спогад/забуття», але і про те, що у минулому необхідно ще дещо змінити. Ця свобода щодо того, що минуло, змінюється мірою того, як орієнтаційний центр тяжіння часової диспозиції поступово пересувається в майбутнє. В цьому випадку виникає питання про те, як минуле можна досягнути так, щоб воно допускало би в сучасності певний ігровий простір для прийняття рішень; про те, щоб світ, зважаючи на його минуле, не просто вважався б таким, яким він є, але і пропонував альтернативи, з приводу яких можна було б ухвалювати рішення.

Завдяки цьому в ході ледве відчутних переналаштувань виникає дещо, що ми називаємо традицією⁴¹⁷. Те, що минуло, вже не є са-

⁴¹⁶ I, 13-18.

⁴¹⁷ Щодо цього див.: *Edward Shils. Tradition.* — Chicago 1981.

мозрозуміло сучасним. Воно розглядається сепаратно, символізується, пропонується як щось рекомендоване, і разом зі всім цим уможливорює комунікацію, яка може бути як прийнятою, так і відхиленою. Те, що раніше було самозрозумілим, демонструється тепер як щось особливе. Тканини, виткані уручну, і светри ручної в'язки хвалять як особливо якісні і продають в особливих магазинах.

Минуле, крім того, перетворюється на історію. З огляду на тоді невідоме (а нині відоме) майбутнє минуле вже радикально відрізняється від сьогодення. Тому руйнується всяке уявлення про лінійний континуум. Час тепер уже не є змістом континууму подій, які лише Бог може вважати всі одночасними. Тому майбутнє вже не може бути осягнути як частина часу, яка б до нас наближалася і актуалізації якої слід було б чекати (дивлячись на годинник або календар). Навпаки, майбутнє є продукуючою в часі і поточно разом з ним переміщувана конструкція нових, ще невідомих значень, і в цьому сенсі воно є не просто чимось *іншим* щодо минулого, але новим. Новизна (або інформація) є тому саме таким моментом, який взагалі тільки і дозволяє розрізнити майбутнє і минуле і за допомогою цього розрізнення, — спостерігати час.

Оскільки, проте, новина не здатна вступити в сьогодення, не втративши цей свій характер; і тим більше оскільки новизна не може згадуватися, але лише реконструюється як ознака деякого минулого майбутнього, час постійно втрачає себе в собі самому. *Як відмінність* час залишається нестабільним і тим самим — викликає *різні прискорення*⁴¹⁸. Як минуле в час вводиться надмірність — адже в ньому вже нічого не змінити; навпаки, варіативність вводиться в час як майбутнє. Не космос сутностей, або природа, але, мабуть, саме те, що стало сучасним як минуле, і визначає початкове положення для майбутнього. Через майбутнє ж, навпаки, в те ж саме сьогодення вводиться і ненадійність, причому система може ко-

⁴¹⁸ З багатой скарбниці романтичних формулювань на цю тему наведемо лише два приклади: «Але сучасність, немов прозоре крижане поле між двома часами, тане і замерзає рівною мірою, і ніщо не триває в ній, окрім вічного бігу. — І внутрішній світ, який творить і втрачає часи, тим самим подвоює її і прискорює; у ньому є лише *становлення*, як в зовнішньому світі *буття* лише *стає*.» (Jean Paul. *Vorschule der Ästhetik*. // *Його ж*. Werke. Bd. 5. — München, 1963. — С. 238). А також: «... як можна було б без жодного попереднього знання визначити те, чи є епоха дійсно індивідом або ж, можливо, лише точкою зіткнення інших епох; де вона безумовно починається і де кінчається? Як було б можливо правильно зрозуміти сучасний період світу і розставити в ньому розділові знаки, якщо неможливо навіть загалом передбачити характер всього наступного відразу за ним? (Friedrich Schlegel. *Fragmente*. 426. // *Його ж*. Werke in zwei Bänden. — Berlin 1980, Bd. I. — С. 253. В перенесенні цього розуміння сучасності на власний час останній видається Шлегелю «Середньовіччям» у справжньому сенсі.

ливатися між більш позитивними і більш негативними оцінками, між надіями і побоюваннями. У цьому сенсі таку сучасність *par excellence* (найвищою мірою — лат.) репрезентує Французька революція і якраз саме тим, що вона і саму себе перетворює на минуле і може ре-актуалізуватися лише у вигляді контрверзи або подальшої революції. Практично ж це означає, що лише нове може мати істотне значення, адже лише щодо завжди нового може бути усунена ненадійність для сучасності і пересунута в завжди знову нове майбутнє. І це парадигмальним чином також демонструє всьому суспільству система мистецтва.

Якщо минуле більше не є сучасністю, якщо гріхопадіння більш не є гріхом, то і майбутнє більше не може осягатися як порятунком⁴¹⁹. Час втрачає свій сенс як історії порятунку. Він вже більш не може «осучаснювати» цей сенс, але в кожній сучасності має зважати на постійну зміну того, що для цієї сучасності є майбутнім або минулим. Літературний роман 18-19 століть, як і всі форми розваг, що походять з нього, як принцип текстової організації обирають принцип невідомості майбутнього, — проте з перспективою якщо не порятунку, то, принаймні, зняття створеної напруги *в тому ж самому тексті*⁴²⁰. І те, що ця нарративна форма зберегла свою роль лише в секторі розваг, не могло би бути випадковим⁴²¹. Ми втратили довіру до того, що минуле, збережене як текст, водночас містити в собі гарантію для зняття напруги⁴²². Будь-яка сучасність завжди створює нове майбутнє, знову незнайоме. Це робить можливим без жодного опору перекладати всі проблеми сучасності на майбутнє. Тепер майбутнє гарантує, що світ є незрозумілим і залишатиметься таким.

Отже, сучасність є єдністю відмінності минулого і майбутнього. І саме завдяки цьому вона також є єдністю відмінності надмірності і варіативності. Але це водночас є також умовою можливості спостереження нового; адже нове завжди передбачає надмірності, завдяки яким воно тільки і може розпізнаватися як

⁴¹⁹ Якщо все ж таки мислення здійснюється в рамках цієї схеми (і так Гумбрехт інтерпретує фашистську фіумську авантюру), це впливає як анахронізм. Див. *Hans Ulrich Humbrecht. On Fiume's Place in the Genealogy of Fascism. // Journal of Contemporary History* 31 (1996). — С. 253-272.

⁴²⁰ Пор.: *Jean Paul. Vorschule der Ästhetik. // Його ж. Werke. Bd. 5, München, 1963.* — С. 262.

⁴²¹ Более подробно об этом: Niklas Luhmann. *Die Realität der Massmedien.* — Opladen 1996. — С. 96. [Укр. пер.: Ніклас Луман. Реальність мас-медіа. / За ред. Іванова В. та Мінакова М. — К.: ЦВП, 2010. — 158 с.]

⁴²² «Хай зав'язка сюжету зароджується лише у минулому, але не в майбутньому», — наказує Жан Поль романістам.

варіація; сама новизна нового надмірна, оскільки з досвіду поводження з різновидами новизни вже завжди відомо те, про що йдеться, і також, оскільки постійно розпоряджаються все тим же протилежним поняттям «старе», щоб знов розрізняти нове. Саме це пояснює ту ауру загадкового, яке оточує нове і новатора (генія, винахідника, креативного підприємця). Йдеться про введення деякої інформації, що отримується з немаркованої царини; про створення відтворюваності невідтворного сьогодення; про інформацію в сенсі відмінності, яка проводить відмінність; про спостереження часу з перспективи такої сучасності, яка сама по собі не є часом, але служить лише сліпою плямою, яку доводиться передбачати, щоб взагалі тільки можна було спостерігати час як відмінність. Іншими словами, йдеться про розкладання парадоксу єдності відмінного за допомогою легкого в оперуванні розрізнення «старе/нове»⁴²³.

До такого поширення нової інформації і до потреби створити їй заміну — адже нова інформація негайно застаріває, як тільки вона стає відомою, — додається і та обставина, що книгодрукування робить комунікативно-доступними проєкції майбутнього способами, раніше зовсім неможливими. Свідомість, узятя сама по собі, нічого не знає про майбутнє. Натомість вона використовує «anticipatory reaction» (антиципаторні реакції, випереджальні реакції — англ.). Вимірювання часу роблять можливими порожні очікування. Усна комунікація здатна застерігати від чогось або умовлятися про щось і при цьому завжди виходить із самозрозумілих повторень; але це має місце завжди лише у вельми короткому і зримому часовому горизонті. Також і рукописна комунікація була більшою мірою здатна до збереження, ніж до проєктування. Лише книгодрукування, мабуть, зробило можливим перехід до комунікації про уявне майбутнє, що допускає, проте, змістовну схематизацію, хоча це відбулося не відразу, а разом зі зростанням його широкого впливу лише у 18 столітті, коли виникає необхідність в майбутньому як компенсації втраченого минулого. Темпоралізація утопій датується другою половиною 18 століття⁴²⁴, проте, те формулювання, що сучасність обтяжена майбутнім, пронизує все 18 століття, так що

⁴²³ Про те, що схема новизни близька до парадоксу, див.: *Dodo zu Knyphausen. Paradoxien und Visionen: Visionen zu einer paradoxen Theorie der Entstehung des Neuen. // Gebhard Rusch / Siegfried J. Schmidt* (Ред.). *Konstruktivismus. Geschichte und Anwendung.* — DELFIN 1992, Frankfurt 1992. — С. 140-159. Щоправда, розв'язка парадоксальності тут відбувається ще абсолютно традиційно, через звернення до візонерської креативності окремих індивідів.

⁴²⁴ *Louis Sebastien Mercier. L'an deux mille quatre sent quadrant: Reve s'il en fut jamais.* London 1772. Це була перша публікація такого типу.

Французька революція може розумітися як реалізація передбачення⁴²⁵.

Сучасність таким чином перетворюється на подію, вчинок, в усякому разі, в межову лінію між минулим і майбутнім. Тому можна розуміти її як місце живлення всього нового, але тільки виходячи з цієї відмінності. Сучасність є єдністю саме даної відмінності, і тим самим вона виявляється парадоксальною точкою віднесення, яка може зруйнувати будь-яке спостереження. Адже сучасність, з одного боку, є єдиним і завжди наявним часовим базисом операцій і тому є «вічною»; але цю властивість вона має лише тому, що постійно проходить і має аутопоетично поновлюватися, що трапляється з високим ступенем надійності. Цей парадокс відповідає тому досвіду, що події (на відміну від структур) є єдиними формами, які не можуть бути змінені, оскільки вони відбуваються надто швидко. Йдеться саме про той парадокс, який розгортається через розрізнення минулого і майбутнього. Часова семантика в цьому випадку учить нас, що сучасність є ні чим іншим, як відмінністю минулого від майбутнього. Те, що розрізнялося в метафізично-релігійному мисленні стародавньої Європи, — а саме, сучасність як присутність світу, з одного боку, і *атороп*⁴²⁶ як мить, що не має місця, — тепер співпадає. Правда, і цілі епохи ще можна характеризувати як «сучасність», але це не створює ніяких перешкод для розкладання їх на найдрібніші одиниці і, кінець кінцем, аж до поняття, визначуваного як чистий перехід від минулого до майбутнього.

Але якщо все це так, сучасності не залишається нічого іншого, окрім втечі в неактуальність. В усякому разі, новочасна семантика часу — і це є її єдиною відмітною ознакою — вирішує парадокс часу через опис сучасності як непостійної, як швидкоплинної, як нічемної; і не розуміє її (що так само було би можливим) як триваючу актуальність і як єдину себе безперервно оновлюючу територію часу для операцій свідомості і комунікації, виходячи з якої потім, відповідно до вимог несуперечності, рекурсивно конструюються минуле і майбутнє. Породжена тут ненадійність спочатку зводиться до фігури суб'єкта. При цьому досить вражає та обставина, що тут абстрагуються від народження і смерті. Рефлексія щодо суб'єкта

⁴²⁵ Аббат Грегуар цитує як «proverbe que le temps present est gros d'avenir» (прислів'я, що теперішній час сповнений майбутнім — фр.), обґрунтовуючи цим надію на свободу в «актуальній епосі». *Henry Gregoire. Reflexions. Memoire de l'Institut nationale (Classe des Sciences morales et politiques. Paris 1798-1804, Vol. I, 1798).* — С. 552-566 (556).

⁴²⁶ В повсякденній мові *atopos* має ще й інші значення, як то: не на своєму місці, безглуздий, чудовий. Це також слід мати на увазі, коли миттєвість характеризують як атопічну.

приймає настанову на нескінченність, її використання знаків стає іронічним, її відношення до природи стає компенсаторним, її автентичність тому виявляється проблемою. В усякому разі, тут виявляються ті форми, в яких романтика зустрічає цю ситуацію і водночас звільняє себе від того, щоб формулювати теорію суспільства через логічно неможливе поняття «інтерсуб'єктивності»⁴²⁷.

Якщо сучасність розуміють як відмінність, а отже, як неузгодженість минулого і майбутнього, то видається доречним маркувати сучасність як рішення, байдуже до того — як і кому це рішення потім може бути приписане. Це не повинно означати, що на даному шляху можна знов досягнути втраченої узгодженості минулого і майбутнього. Воно означає лише те, що селективно проєктований майбутній. Це рішення виглядає потім так, ніби минуле надає у розпорядження вибір своїх альтернатив і ніби майбутнє є невідомим лише тому, що ще твердо не встановлене те, які рішення будуть ухвалені тепер, а які рішення будуть ухвалені в майбутніх сучасностях. Будь-яке рішення є тому початком нової історії і водночас передумовою того, що стають можливими прогнози, — з тією обмовкою, що залишиться невідомим те, які рішення будуть ухвалені в майбутньому на основі наслідків попереднього рішення⁴²⁸. Якби на цій підставі захотіли б виробити теорію часу, то імовірно можна було би повністю відмовитися від того, щоб ідентифікувати час за допомогою розрізень плинного і стійкого. Він був би тоді семантичним еквівалентом постійного розкладання і перекомбінації єдності її власної парадоксальності, єдності різниці минулого і майбутнього.

Якщо ж час розуміють як неперервне відтворення відмінності минулого і майбутнього, то це крок за кроком підриває уявлення про каузальну детермінацію майбутніх станів станами минулого⁴²⁹. Схема спостереження каузальності реагує на це по-різному. Вона повертається до моделювання наукових «пояснень». Але моделі пояснень все ж ніколи не є повними. Чим більше змінних вони включають, тим більше доводиться працювати з «оцінками» їх емпіричних відбитків. Вони, кінець кінцем, слугують нічим ін-

⁴²⁷ Щодо цього див.: *Paul de Man. The Rhetoric of Temporality // Blindness and Insight: Essays in the Rhetoric of Contemporary Criticism. 2nd ed., London, 1983. — С. 187-228.*

⁴²⁸ Щодо напрацювання відповідного поняття «choice» (вибір —англ.) потурбувався G.L.S. Schakle. Див. *його: Imagination and the Nature of Choice. — Edinburgh, 1979.*

⁴²⁹ Див. ще доволі рідкісні формулювання цих поглядів в: *Bernard Anconi. Apprentissage, temps historique et evolution economique. Revue internationale de systemique. 7 (1993). — С. 593-613 (598).*

шим, як лише програмами для майбутньої роботи з поясненнями. Крім того, сьогодні зрозуміло, що каузальність вимагає ухвалення рішень щодо приписування, оскільки неможлива ситуація, коли б всі причини співвідносилися зі всіма впливами, або навпаки⁴³⁰. Спостерігач, який використовує каузальну схему, зобов'язаний до селекції серед каузальних чинників, що вимагають і не вимагають врахування. В результаті, якщо потрібно зафіксувати те, які причини здійснюють ті або інші впливи, доводиться спостерігати і цих спостерігачів, і ніяка «природа» не може нині бути гарантом згоди в цьому питанні. Каузальні судження виявляються судженнями «політичними».

Ці міркування про теорію часу явно виходять за межі тієї теми, якою зайнятий самоопис новочасного суспільства. Проте вартий уваги і для багатьох очевидний логічний наслідок цієї теорії полягає в тому, що сучасне суспільство саме себе позначає як сучасне і з цим позначенням пов'язує якусь оцінку. Поняття *antiqui/moderni* (древні/сучасні — лат.) у старішому слововжитку риторики швидше стосувалося осіб, а не епох, і позначало лише тих, хто жив раніше або в даний час і при цьому залишало відкритою оцінку їх діянь⁴³¹. Це міняється разом з новим розумінням історії. Саме тому, що історія втрачається, а майбутнє виявляється негарантованим, суспільство розглядає себе як таке, що стоїть перед викликом, що вимагає самооцінки стосовно свого минулого або майбутнього; і ця оцінка може виявлятися позитивною або негативною, песимістичною або оптимістичною, або ж, як у Руссо, отримувати водночас обидві характеристики. Вже в 17 столітті з'являються уявлення про те, що історія визначає можливості дії, і що древні, якби діяли сьогодні, не змогли б повторити самих себе: у них були можливості діяти і вони їх використали⁴³². Сучасний характер дискусії про су-

⁴³⁰ Див. також: *Niklas Luhmann*. Das Risiko der Kausalität // *Zeitschrift für Wissenschaftsforschung* 9/10 (1995). — С. 107-119.

⁴³¹ Див. виноску 226 до книги: *Н. Луман*. «Еволюція» (Суспільство суспільства, 3, гл. X). [Наводимо її тут для зручності: Пор.: *Robert Black*, *Ancients and Moderns: Rhetoric and History in Accolti's Dialogue on Preeminence of Man of His Own Time* // *Journal of the History of Ideas* 43 (1982). — С.3-32. Див. ширше також: *Elisabeth Gössmann*, *Antiqui und Moderni im Mittelalter: Eine geschichtliche Standortbestimmung*. — München 1974].

⁴³² «... що не тільки ми ніколи не зможемо порівнятися з ними, але і те, що самі вони не зможуть порівнятися з собою, якби могли піднятися і почати писати знов. Ми визнаємо їх нашими батьками відносно розуму, але вони самі зруйнували свої володіння, перш ніж вони перейшли в руки їх дітей» — читаємо ми у Джона Драйдена. *John Dryden*, *On Dramatick Poetry: An Essay*, 2-е вид. — London 1684. Як обґрунтування ж це визнається; «Оскільки геній всякої епохи відмінний від інших» (С. 107).

часність досягає, нарешті, своєї кульмінації в важкості виявлення того, про що ж йдеться, коли говорять про цю залежність від часу.

Аж до сьогоднішня семантика, що використовується тут, визначалася онтологічними припущеннями про підстави і двозначною логікою. Онтологічне вкорінення понятійності часу вже тому зберігало і зберігає свою переконливість для людини, оскільки, як вже зазначалося, люди (на відміну від деяких тварин) виходять з того, що об'єкт залишається тотожним, якщо він переходить із стану спокою в стан руху, і також тоді, коли він повертається назад в стан спокою. Уявлення про (існуючу) річ перебиває таким чином відмінність руху і не-руху, воно перевершує в своїй тривалості перетин межі в даному розрізненні і указує тим самим на якусь підставу буття, яким це розрізнення трансцендується. Тому час, сприйнятий через процес руху, може розумітися лише як частковий феномен світу буття. Це не ставиться під питання і в процесі історизації самих уявлень про час. Ще метафізика духу Гегеля, чітко орієнтована на час і історію, використовує поняття руху, і відповідно процесу, і підводить до поняття духу, який у будь-якому випадку зберігає однозначність, лише оскільки в кінці історії вбирає в себе всі розрізнення або виключає лише винятки. У іншому межі цієї семантики маркуються як ірраціональності. Тим самим, проте, маркуються водночас і межі включення цього опису в опис, який сьогодні вже не можна прийняти як неминучий.

Якщо цей опис перевершити показаним вище способом, то можна показати шукані кореляції між семантичними і соціально-структурними аспектами модерну. Часова схема, на відміну від буттєвої схеми традиції, уможлиблює ширший ігровий простір в комбінуванні надмірності і варіативності. Ця схема може тим самим реагувати на безмірне посилення дражливості суспільної комунікації, яка стала наслідком функціональної диференціації⁴³³. Це прояснює логічні наслідки, які випливають з того, що соціальні позиції ґрунтуються вже не на походженні, а винятково на кар'єрі⁴³⁴. Йдуть вже не позиційні бої службовців щодо захисту власного місця, битви ведуться з приводу того, хто просувається, а хто — відступає. Гарантії стосовно status quo вимагає тепер лише соціальна держава, проте через новачі вони постійно втрачають силу. Час відомим чином вивільняє всі місця, оскільки вони проходять і зникають як часові позиції даного моменту. Метафорика простору стійких місць, що допускають заміщення і володіння ними, заміню-

⁴³³ Див. *Н. Луман*. «Диференціація» (Суспільство суспільства, 4), Розділ X.

⁴³⁴ Як літературу можна порадити: *The Education of Henry Adams: an Autobiography* (1907).

ється на часову метафорику, в якій небезпека витіснення отримувала свою розв'язку через ризик потрапляння в несприятливі положення завдяки тим або іншим рішенням⁴³⁵; і «історія» служить, отже, вже не легітимації заміщених місць, а вивільненні претензій в конкуренції за майбутні позиції. Хорошим прикладом цього служить — нині в м'якій формі висміювані — учасники подій 1968 року; вони вже не можуть вважати себе суспільством, але лише зберігаються в організаціях.

Як вже згадано раніше, ці зміни в часовій семантиці часто позначаються як встановлення лінії часу і протиставляються коловоротній свідомості часу. Але це вимагає якщо не коректури, то роз'яснень. Тут недостатньо одного лише зіставлення лінії і кола. Якщо в семантику часу повинні бути вписані постійні оновлення і різкі розломи між минулим і майбутнім, то час слід розширити до схеми, яка була б сумісна із нестійкостями; або прямо: нестійкості суміщаються у єдність як «історія»⁴³⁶. Відповідно, далі вже неможливо задовольнятися короткою (що охоплює лише два або три покоління) і так би мовити наочною часовою пам'яттю, яка переходить далі в недатоване, але завжди сучасне минуле, як це має місце, коли творіння світу або джерело походження родових прізвищ означали не що інше, як сучасність саме цього початку. Тепер же час мислиться натомість як *вимірювана* дистанція, як *датована* лінія, як темпоралізована складність, в яку можна внести багато різного, якщо тільки воно розміщується послідовно. І це має своїм наслідком те, що те, що минуло, тягнеться далі і накладає менше зобов'язань мірою того, як «час прогресує далі». Тоді час у відомому сенсі сам підтверджує те, що і без того всім відомо — що походження або вже раніше завжди наявна суть речей не надають тепер ніякого опертя.

Ці зміни в часовій семантиці стають необоротними в осяжному часі завдяки тому, що мас-медіа як функціональна система особливого типу беруть на себе завдання опису світу і суспільства. Система мас-медіа оперує в усіх своїх програмних секторах (новини/повідомлення, реклама, розваги), керуючись кодом «інформація/не-інформація». Будь-яке повідомлення, яке відбира-

⁴³⁵ Також і завершення онтології пов'язане з формулою ризику. «L'Etre est la risqué pur de l'Etre et du Neant» (буття є чистим ризиком буття і ніщо — фр.). (*Michel Serres. Genese.* — Paris 1982. — С. 209).

⁴³⁶ Щодо переходу від «historia» (дослідження, знання, повідомлення, історія, історичне дослідження — лат.) в сенсі «res gesta» (руху речей) до єдності історії див.: *Wörterbuch Geschichtliche Grundbegriffe: Historisches Lexikon zur politischsozialen Sprache in Deutschland s.v. Geschichte/Historie.* Bd. 2, Stuttgart 1975. — С. 593-717).

ється як інформація, автоматично тим самим перетворюється на не-інформацію — адже інформація не допускає свого повторення. Негативне значення цього коду служить, щоправда, рефлексії тією мірою, якою вона направляє відбір інформації; тим самим, проте, цей код ковтає будь-яку інформацію, фактом одного лише її повідомлення перетворюючи її в не-інформацію, і примушує цим систему пропонувати кожному наступному мить щось нове. Це, очевидно, стосується також новин і повідомлень стосовно гіпотетичного стану знань. Але також і реклама здатна зберігати вірність брендам лише через постійне оновлення, тобто досягати надмірності лише завдяки варіативності; і розвага повинна вибудовувати простір самопородженої невизначеності, щоби мати потім можливість давати розв'язку цій невизначеності через інформацію⁴³⁷. Звичайно, можна скаржитися на такі «неспокійні» часи. Проте критичне заперечення такого переживання часу повинне було б у свою чергу задіювати мас-медіа, а інакше — відмовитися від комунікації і залишитися непоміченим. Вже не потрібно забороняти протилежне, воно просто не знаходить собі місця. Панівна схема часу потребує ціннісної і нормативної підтримки настільки ж мало, наскільки й схема буття традиції. На відміну від традиції, проте, тут ніхто не поспішає визнавати цю схему розумної.

Якщо тут йдеться про схему форми, завдяки якій здійснюється породження і відтворення того, що ми знаємо, час не тільки тематично, але і оперативно проникає на все більшу глибину, вбудовується в самоопис суспільства і його світу. Власне, потім вже неможливо стверджуватися, що ідентичності, були би вони суб'єктами або об'єктами, в їх бутті є заданими для часу. Навпаки, вони конструюються і відтворюються усередині часу, до того ж у сучасності — для того, щоб на певний час породжувати часові зв'язки, які виступають єднальною ланкою між вкрай різними часовими горизонтами: минулим (пам'яттю) і майбутнім (коливанням у всіх релевантних для спостереження розрізненнях). Як філософські, так і фізичні теорії часу (Хайдеггер, Дерріда, Ейнштейн) вимагають відповідного переходу на модерну орієнтацію в часі.

Проте це суперечило би переживанню досвіду часу, яке спрямовує людське сприйняття. Це можна описувати як артефакт або як ілюзію, але від людини не можна вимагати розрізнити в її сприйнятті або спогляданні між ілюзією і реальністю. І з цим доводиться рахуватися саме мас-медіа.

⁴³⁷ Докладніше щодо цього див.: Ніклас Луман. Реальність мас-медіа.

Якщо тут правильно відображена багатовікова перебудова темпоральних структур в напрямі до схеми відмінності «минуле/майбутнє», то вона, мабуть, передбачає оперативне поняття системоутворення. Сучасність тих або інших актуальних оперативних подій отримує тоді подвійну функцію: з одного боку, вона є пунктом, де повинні зустрітися відмінності минулого і майбутнього і через повторне входження часу в час приводитися до певного відношення (що веде до тлумачень з огляду на майбутнє). З іншого боку, вона разом з тим виявляється моментом часу, в якому все, що трапляється, відбувається одночасно. Час разом розуміють і як одночасність, і як послідовність, хоча у суспільства нібито й «не має» часу на пошуки принципового розв'язання цього парадоксу.

НАУКОВЕ ВИДАННЯ

НІКЛАС ЛУМАН

ЧАС І СИСТЕМНА РАЦІОНАЛЬНІСТЬ

Переклад з німецької та упорядкування – Михайла Бойченка

Дизайн обкладинки – В. С. Соловійов

Загальна редакція – Л. Й. Зубрицька

Підписано до друку 04.03.2011. Формат 60x84 ^{1/16}
Друк офсетний. Папір офсетний. Гарнітура Times New Roman.
Умовн. друк. арк. 12,6. Наклад – 300 прим.

Видавництво «Центр учбової літератури»
вул. Електриків, 23 м. Київ 04176
тел./факс 044-425-01-34
тел.: 044-425-20-63; 425-04-47; 451-65-95
800-501-68-00 (безкоштовно в межах України)
e-mail: office@uabook.com
сайт: www.cul.com.ua

Свідоцтво суб'єкта видавничої справи ДК № 2458 від 30.03.2006